

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

AZƏRBAYCANIN QƏDİM
TARİXİNƏ DAİR YAZILI
MƏNBƏLƏR

MÜNTƏXƏBAT

- 16905 -

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.

Layihənin rəhbəri, elmi redaktor və ön sözün müəllifi:

Əməkdar Elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü,
Dövlət Mükafatı laureatı,
professor **Yaqub Mahmudov**

Tərtibçilər:
R.S.Məlikov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

A.N.Əlimirzəyev
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycanın qədim tarixinə dair yazılı mənbələr. Müntəxəbat.
Bakı: Turxan NPB, 2014. -204 səh.

Oxuculara təqdim olunan bu müntəxəbatda Azərbaycanın 3500 illik dövrünü (e.ə. XXVIII – b.e. VII əsrlər) əks etdirən tarixi, iqtisadi, dini və ədəbi mətnlərdən nümunələr toplanmışdır. Mənbələrin əksəriyyəti, xüsusən mixi kitabələrdən gətirilən nümunələr ilk dəfədir ki, nəşr olunur. Antik müəlliflərin məlumatları Azərbaycanın tarixini və coğrafiyasını, “Avesta” və pəhləvi mətnlərindən parçalar isə sələflərimizin ideoloji baxışlarını, dini dünyagörüşünü və adət-ənənələrini öyrənməkdə əvəzsiz mənbə ola bilər.

Müntəxəbat qədim tariximizi tədqiq edən mütəxəssislər və keçmişimizlə maraqlanan oxucular üçün nəzərdə tutulub.

A 0502000000 – 012
(TNP)2014

© AMEA Tarix İnstitutu, 2014
© Turxan NPB, 2014

TARİXİMİZƏ DAİR QIYMƏTLİ İLK MƏNBƏLƏR

“Azərbaycanın qədim tarixinə dair yazılı mənbələr”
toplusuna

ÖN SÖZ

Azərbaycan bəşər mədəniyyətinin ilkin ocaqlarından olmaqla təkə bölgənin deyil, Dünya tarixinin də tərkib hissəsi hesab olunur. İlk insan məskənlərinin meydana gəlməsinin və erkən dövlət qurumlarının təşəkkülünün yaşı minilliklərlə ölçülür.

Azərbaycan tarixinin qədim dövrlərinin öyrənilməsi arxeoloji qazıntılardan əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələrinin və yazılı qaynaqların vasitəsi ilə gerçəkləşir. Bu mötəbər mənbələrdən birincisi qədim yaşayış məskənlərində aparılan arxeoloji araşdırmaların nəticələrinə əsaslanır və vaxtaşırı olaraq çeşidli nümunələrlə zənginləşir. Çoxsaylı abidələrin tədqiqatı tarixin müxtəlif mərhələlərində Azərbaycanın qədim mədəniyyətlərinin bir-birini əvəzləməsini xronoloji ardıcılıqla izləməyə imkan yaradır. Qısa bir mərhələni əhatə etsə belə, hər bir arxeoloji abidənin tariximizdə önəmli yeri və rolu var.

Azərbaycan tarixinin ən uzun dövrünü əhatə edən ibtidai icma mərhələsi haqqındakı təsəvvürlərimiz arxeoloqlarımızın gərgin əməyi sayəsində formalaşsa da, əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələrinin yaradıcılarının kimliyinin müəyyənləşdirilməsi üçün yazılı mənbələrə müraciət etməli oluruq. Mətnlər aid olduqları xalqın dili, siyasi tarixi, iqtisadi durumu, mədəni səviyyəsi, dini dünyagörüşü, hətta qonşularla münasibətləri bəzə təsəvvür yaratmağa imkan verir. Bəzən elə olur ki, bütöv bir xalqın və onun məskunlaşdığı ərazinin qədim tarixi yadelli qaynaqların yardımı ilə araşdırılır. Azərbaycan da bu baxımdan istisna sayıla bilməz. Azərbaycan tarixinin ərəb istilasına qədərki 3500 illik dövrü zəngin və rəngarəng yazılı qaynaqlarda əks olunub. Müxtəlif zamanlarda, fərqli qrafika ilə və ayrı-ayrı dillərdə yazıldığından Avropanın qabaqcıl şərqşünasları (əsasən

aşşurşünasları və iranşünasları) və antik dövr mütəxəssisləri onların tədqiqinə iki əsr vaxt sərf etməli olmuşlar.

Azərbaycanın geosiyasi tarixi və etnik mənzərəsi ilə bağlı mənbələrin təsnifatını verməzdən və spesifik xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirməzdən əvvəl onların yazılmasını zəruri edən amillərə (hərbi münaqişələr, təsərrüfat sahəsində və cəmiyyətin sosial strukturunda baş verən dəyişikliklər, mədəni nailiyyətlərin və dini dəyərlərin mübadiləsi və digər tarixi proseslər) nəzər yetirməyi vacib sayırıq.

Azərbaycan tarixi torpaqları və qədim sakinləri barədə ilk məlumatlar e.ə. III minilliyin gil lövhələrində canlanmağa başlayır. Mədəni-iqtisadi və hərbi əlaqələrin geniş vüsət alması İkiçayarası (Mesopotamiya) sakinlərinin Dəclə və Fəratın hüdudlarından çıxaraq, ətraf ələmlə, o cümlədən Azərbaycanın cənub torpaqları, xüsusən də Urmiyaətrafı ərazilərlə tanışlığını şərtləndirirdi. Bölgəyə olan maraq onun əlverişli coğrafi mövqeyi ilə bağlı idi. İkiçayarasını Qafqazın və Orta Asiyanın qiymətli metallar, dəyərli minerallar və digər təbii sərvətlərlə zəngin yataqları ilə birləşdirən mühüm ticarət yolları buradan keçirdi. Bu yollar artıq e.ə. XXVIII əsrdə Aratta şəhər-dövlətinin nəzarəti altında idi. Şumer qəhrəmanlıq dastanları dövlətçiliyimizin beşiyi Arattadakı sosial-ictimai təsisatların yüksək səviyyəsindən xəbər verir. Arattada şəhər mədəniyyətinin süqutundan sonra İkiçayarasındakı şəhər-dövlətlərin daxilində gedən iqtisadi-siyasi proseslər və qarşılıqlı ərazi iddiaları ilə bağlı hərbi münaqişələr üzündən Azərbaycanın cənubu uzun müddət maraq dairəsindən kənar qalır.

Bu dövrün kitabələrinin təhlili göstərir ki, Urmiya ətrafında məskunlaşan tayfalar, əsasən, İkiçayarasında yerləşən şəhər-dövlətlər üçün təhlükə yaratdıqları zaman, yəni birbaşa hərbi münaqişələrlə əlaqədar xatırlanırlar. Bu həm də deyilən əraziyə kütləvi əhali axını və iri tayfa birliklərinin formalaşması ilə bağlı idi.

E.ə. XXIII əsrdə I Sarqon Şumerdəki pərakəndə çarlıqların müstəqilliyinə son qoyaraq Akkad imperiyasını yaradır. Yaran-

mış sabit siyasi vəziyyətdə rəqabət imkanları eyni, lakin məhdud olan qədim şəhərlər yeni imperiyanın artan tələbatını və ambisiyalarını təmin etmək iqtidarında deyildi. Təbii sərvətlərlə zəngin olmayan İkiçayarasının iqtisadi yüksəlişi və gələcək siyasi uğurları kənar ərazilərlə bağlı olduğundan yeni torpaqların işğalı prioritet məsələyə çevrilir. Azərbaycanın Urmiyaətrafı yaşayış məskənləri və onların sakinləri yenidən mətnlərdə xatırlanmağa başlayır. Burada yaranan kuti və lullubi tayfa ittifaqları vaxtaşırı İkiçayarasının şəhərlərinə qarət məqsədli yürüşlər edərək əhalini daima qorxu və təzyiqlə altında saxlamağa çalışırdılar. Bu yürüşlər Akkad sülaləsinin süqutu və Şumer şəhərlərinin işğalı ilə nəticələnir. Tarixi ənənə İkiçayarasının kutilər tərəfindən işğalını rəsmən tanıdıqmdan mirzələr onların hökmdarlarını Şumerin hakim sülalələri siyahısına daxil etmişlər. Kutu hakimiyyəti devrildikdən sonra onların məskunlaşdığı Urmiya bölgəsi yenidən hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilir, ələ keçirilən qənimət və əsirlər isə Babilistana, Aşşura və Elama aparılırdı.

E.ə. II minilliyin mənbələri Urmiyadan cənub-qərbdə daha bir etnik birləşmənin – turukkuların hərbi ittifaqlarının mövcudluğundan xəbər verir. Aşşurdakı məktublaşmalardan bəlli olur ki, turukkuların məskunlaşdığı Raniyə düzənliyi lullubilərin və kutilərin maraq dairəsinə daxil olduğundan ara-sıra onlar arasında hərbi ixtilaf baş verirdi.

E.ə. I minilliyin əvvəllərində Azərbaycanın Urmiyaətrafı məskənlərinə qonşuluqdakı iri dövlətlərin münasibəti kəskin dəyişir. Əvvəllər bu torpaqlara qarət məqsədi ilə edilən yürüşlər getdikcə daha geniş miqyas alır. Aşşur və Urartu hökmdarları işğalçılıq siyasəti yürüdərək zəbt etdikləri torpaqları sakinləri ilə birlikdə öz ölkələrinin tərkibinə qatmağa çalışırdılar. Yerli tayfaların hərbi ittifaqından yaranan Azərbaycan Manna dövləti e.ə. IX–VII əsrlərdə Aşşurmeyilli siyasət yürüdərək, torpaqlarını Urartu işğallarından qorumağa səy göstərirdi.

E.ə. I minilliyin əvvəllərində İran dağlıq yaylasına, həmçinin Azərbaycanın Urmiya bölgəsinə yeni etnosların – irandilli

tayfaların (madalıların və parsların) axını və tədricən siyasi hakimiyyəti ələ almaları Mada dövlətinin yaranması ilə nəticələnir. E.ə. I minilliyin ortalarında yaranan Əhəməni dövləti madahlıların imperiyasını devirərək, Urmiyaətrafı torpaqları inzibati-ərazi vahidləri arasında bölüşdürür. E.ə. VI əsrdən etibarən Azərbaycanın sosial-siyasi tarixi ilə bağlı məlumatlar artıq yeni mətnlərdə və xüsusən də bu yerlər üçün əvvəllər səciyyəvi olmayan dillərdə yazılır. Bunlara Əhəməni hökmdarlarının (əsasən I Dara və Kserksin) qədim fars dilində tərtib olunmuş mixi kitabələri və antik (Yunan–Roma) müəlliflərin (Herodot, Ktesis, Plini, Strabon, Feofan və başqaları) qədim yunan və latın dillərindəki əsərləri daxildir. Azərbaycanın Arazdan şimaldakı torpaqları və onun sakinləri haqqında ilk məlumatlar mənbələrdə, əsasən, bu zaman əks olunmağa başlayır. Antik yazarların bəzən gerçək formada, bəzən də mifoloji şəkildə təsvir etdikləri məlumatlar Azərbaycan dövlətlərində – cənubda Atropatenada, şimalda isə Albaniyada baş verən sosial, siyasi, etnomədəni prosesləri izləməyə imkan verir. Atropatena sakinlərinin dini dünyagörüşü və adət-ənənələri haqqında birinci dərəcəli mənbə Zərdüştülərin müqəddəs kitabı “Avesta” hesab olunur. Kitab təkcə Zərdüştün dini əhkam və təlimlərinin toplusu deyil; burada, eyni zamanda, ayinlər və ibadətlərlə bağlı mərasimlərin keçirilməsi qaydaları göstərilir, oturaq əkinçi-maldar həyat tərzini vəsf olunur və təkəllüklüq ideyasının təbliği ilə insanların mənən saflaşması fikri aşılınır. Orta fars dilində tərtib olunmuş pəhləvi kitabələri Sasanilər dövründə (III–VII əsrlər) Azərbaycanın nəinki geosiyasi problemlərinin, hətta etnomədəni dəyərlərinin öyrənilməsində əvəzsiz mənbə sayılır.

Bir neçə dəfə dilimizə tərcümə olunduğundan bu mənbələrin bir qisminin məzmunu ilə geniş oxucu kütləsi əvvəllər də tanış idi. Mərhum tarixçimiz Solmaz Qaşqayın 2006-cı ildə nəşr olunan “Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə” adlı əsəri bu sahədə ən müvəffəqiyyətli nümunədir. Əsərdə, əsasən, akkad və urartu dillərində tərtib olunmuş kitabələrdən seçmə

nümunələr toplanmışdır. Lakin kitabda digər mixiyazılı dillərdən (elam, qədim fars) nümunələr verilmədiyindən qədim tariximizlə bağlı mənbələrin rəngarəngliyini əks etdirə biləcək daha ətraflı bir əsərə ehtiyac duyulurdu.

Ötən müddət ərzində qaynaqlara artan tədqiqatçı və oxucu marağı Respublikamızda qədim dillər üzrə ixtisaslaşmış mütəxəssisləri bir araya gələrək, digər dillərdə də yazılmış mətnləri nəzərə almaqla daha dolğun əsər üzərində çalışmağa sövq etdi. 2007-ci ildə AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Şurası “Azərbaycanın qədim tarixi” şöbəsinin əməkdaşlarına müvafiq tapşırıqın icrasını həvalə etdi. Bu işə məsul şəxslərin – akkad dilinin gözəl biliciləri Mirheydər Mirzəyevin və Solmaz Qaşqayın vaxtsız vəfatı tərcümələrlə bağlı çalışmaları xeyli ləngitsə də, onların tövsiyələri nəzərə alınmış və layihənin başa çatdırılması daim gündəmdə saxlanmışdır.

Oxucuların müzakirəsinə verilən bu müntəxəbatda tərcümə olunan mənbələrdən nümunələr xronoloji ardıcılıqla və yazıldığı dillərə müvafiq yerləşdirilmişdir. Bu mətnlərin əksəriyyəti onları tərcümə edən tədqiqatçılarımızın əvvəlki araşdırmalarında da yer alıb; redaktə zamanı yalnız lazımi hallarda düzəlişlər edilmişdir.

Qədim dillərdə yazılmış mətnlərin tərcüməsi ağır zəhmət tələb edir. Əsas çətinlik ondadır ki, şumer və elam kimi bəzi dillər hələ miladdan xeyli əvvəl ünsiyyət vasitəsi funksiyasını itirdiyindən ölü dillərə çevrilmişlər. Müasir dillərlə genetik bağlılığı təyin edilmədiyindən, bu dillərin leksik fondu, morfoloji strukturu və digər qrammatik xüsusiyyətləri tam bərpa olunmayıb. Bu baxımdan şumer və elam dillərində yazılan mətnlərin tərcüməsi bəzi hallarda şərtidir.

Bütün hallarda tərcümə zamanı qədim mətnlərin dil və üslub xüsusiyyətlərinin maksimal dərəcədə gözlənilməsinə diqqət yetirilmişdir. Müasir oxucu üçün nə qədər çətin olsa belə, yer və şəxs adlarının orijinalda olduğu kimi səslənməsinə xüsusi fikir verilmişdir. Belə yanaşma əhalinin dil mənsubiyyətini təyin

etməyə və adların etimoloji izahını verməyə imkan yaradır; bu adlar, eyni zamanda, müqayisəli dilçilik üçün dəyərli mənbə sayıla bilər.

Tərcüməyə cəlb olunan mətnlərin böyük əksəriyyəti fraqmentar vəziyyətdədir. Mətnlərin korlanmış yerlərinin bərpası bəzi hallarda mümkün olsa belə, şərti sayılmalıdır. Fraqmentar yerlər bucaq mötərizələrdə – < > formada verilir; çətin dərk olunan söz və ifadələr, o cümlədən Azərbaycanla əlaqəsi olmayan məlumatlar isə həmin mötərizələrdə nöqtələrlə – <...> işarələnir. Tərcüməsi şübhə doğuran sözlərdən sonra qövsvarı mötərizələrdə sual işarəsi – (?) qoyulmuşdur.

Müntəxəbatda mənbələr dili, dövrü və xarakterinə müvafiq olaraq 9 bölmə üzrə qruplaşdırılıb. Birinci bölməyə daxil olan şumerdilli mətnlər Allahverdi Əlimirzəyev tərəfindən tərcümə olunub. Ən böyük ikinci bölməyə daxil olan akkaddilli (aşşur-babil) mətnlərin bir qisminin (əsasən turukku tayfaları barədə məlumat verən Mari sənədləri) tərcüməsi Mirheydər Mirzəyevə məxsusdur və onun 2005-ci ildə AMEA-nın Xəbərlərində dərc olunmuş “Qədim Azərbaycan tayfalarının Aşşur hərbi ekspansiyasına qarşı mübarizəsi tarixindən (e.ə. XVIII əsrin 1-ci yarısı)” adlı məqaləsindən götürülmüşdür. Turukkularla bağlı digər sənədlər qrupunu (Tell-Şemşara mətnləri) və kutilərin xatırlandığı kitabələri Allahverdi Əlimirzəyev tərcümə etmişdir. Bəzi mətnlərin tərcüməsi Solmaz Qaşqayın yuxarıda adı qeyd olunan kitabından götürülmüşdür. Üçüncü bölmədəki Elam mətnləri Allahverdi Əlimirzəyev tərəfindən tərcümə olunub. Dördüncü bölmədə verilən urartu dilindəki mətnlərin dördü Solmaz Qaşqaya, biri isə Allahverdi Əlimirzəyevə məxsusdur. Növbəti iki bölməyə Rauf Məlikovun qədim İran dillərindən, o cümlədən Əhəməni hökmdarlarının qədim fars dilindəki mixi kitabələrindən və “Avesta” parçalarından ibarət tərcümələri daxil edilib. Yeddinci bölmədə antik yazarların (Herodot, Strabon və b.) əsərlərindən edilən tərcümələr Kamal Əliyevə, Fəridə Əliyevə, İradə Səfərovaya və Aysel Kərimovaya məxsusdur.

Təqdim olunan müntəxəbatın ərsəyə çıxmasında AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun əməkdaşları Sara Qasımovanın və İradə Nəcəfovanın da əməyi az olmayıb. Belə ki, pəhləvi dilindəki mətnlərin tərcüməsinə həsr olunmuş sonuncu bölmə bütövlükdə Sara Qasımovaya, Oktavian Avqustdan edilən tərcümələr isə İradə Nəcəfovaya məxsusdur.

Müntəxəbatda toplanmış tərcümə nümunələri şərhilərlə müşayiət olunur. Mətnlərdə təsadüf edilən yer və şəxs adlarının, o cümlədən spesifik terminlərin və ifadələrin izahı şərhilərdə əks olunub. Mənbələrin tərcüməsi və onlara verilən şərhilərlə yanaşı, qaynaq müəllifləri haqqında da ümumi arayış verilmiş və nəşr olunduğu ədəbiyyat göstərilmişdir.

Kitabda bu tip müntəxəbatlar üçün səciyyəvi olmayan daha bir yeniliklə qarşılaşırıq. Tarixin yaddaşına keçmiş yazı sistemlərinə oxucu marağını artırmaq üçün müntəxəbatın sonunda qədim dillərdə tərtib olunmuş mətnlərin surətləri verilmişdir. Bu illüstrasiyalar oxucuların Qədim Dünyanın fərqli yazı sistemləri ilə əyani tanışlığına imkan yaradır.

Ümid edirəm ki, mütəxəssislərimizin təqdim etdiyi bu müntəxəbatın timsalında tariximizin qədim mərhələsinin öyrənilməsində önəmli rol oynayan qaynaqların araşdırılması istiqamətindəki səyləri müsbət qarşılanacaq və oxucuların rəğbətini qazanacaqdır. Tariximizə töhfə olan bu müntəxəbatın layiq olduğu qiyməti alacağına və gələcək tədqiqatlara yol açacağına əminəm. Bu qiymətli ilk mənbə toplusunun işıq üzü görməsinə “Azərbaycanın qədim tarixi” şöbəsinin əməkdaşları Allahverdi Əlimirzəyev və Rauf Məlikovun böyük əmək sərf etdiklərini oxuculara yetirməyi özümə borc bilirəm.

Yaqub Mahmudov,
Əməkdar Elm xadimi
AMEA-nın müxbir üzvü,
Dövlət Mükafatı laureatı
professor

I BÖLMƏ Şumer mənbələri

Ön Asiyanın elmə məlum ən qədim xalqı hesab olunan şumerlilərin Dəclə və Fərat çayları vadisinə (Mesopotamiya və ya İkiçayarası) haradan və nə zaman gəlmələri dəqiq müəyyənləşdirilməyib. Onlar öz ölkələrini Kİ.ENGİ. “Kahinlər <və> taxıl məskəni” adlandırırdılar. Mesopotamiyanın cənub hissəsinə şamil edilən “Şumer” termini akkad (şərqi sami dillərindən biri) mənşəlidir, lakin mənası məlum deyil. E.ə. IV minilliyin sonlarında burada meydana gələn ilk piktoqrafik (şəkli) yazının yaradıcıları şumerlilər hesab olunur. Bu dildə təxminən 1400 il ərzində gil lövhələr üzərində iqtisadi, tarixi, dini və ədəbi mətnlər tərtib olunub. İlk mərhələdə sözlü oxunuşa malik təsvirlər və piktoqramlar qeyri-müəyyən ardıcılıqla yerləşdirilir və heç bir qrammatik göstəricilər qeyd olunmurdu. Gil lövhələrin səthi şaquli və üfüqi xəttlərlə sütun və sətirlərə bölünürdü. Belə primitiv yazı növü ilə yalnız sadə hesablama tələb edən əməliyyatların (məsələn, işçi heyətin, ev heyvanlarının, əmək alətlərinin və məişət əşyalarının sayı, əkin və öyrüş sahələrinin ölçüləri, dənli və maye formalı ərzaq məhsullarının miqdarı və s.) qeydiyyatı aparılırdı.

E.ə. XXVI əsrdən başlayaraq piktoqrafik təsvirlər tədricən sxematik cizgilərə, daha sonralar isə mismar formalı işarələrə çevrilir. İşarələr sözlü və hecalı oxunuşlara malik idi. Klassik şumer mətnlərində (e.ə. XIX–XVIII əsrlər) təxminən 600 mixi işarə vasitəsi ilə iri həcmli (500-600 sətirlik) dastanlar tərtib olunurdu. Yer, şəxs, heyvan və bitki adlarının, minerallar, metallar və saxsı qablarla bağlı terminlərin yazılışı zamanı xüsusi təyinedici işarələrdən istifadə olunurdu, sözlər isə bir sətirdən digərinə, əsasən, keçirilmirdi.

Qrammatik quruluşuna görə şumer dili aqqlütinativ (iltisqi) dillər qrupuna aiddir, yəni müxtəlif şəkildə sözlün kökünə

əlavə olunurdu. Bu dildə 3600-dən artıq söz və söz birləşməsinin mənası müəyyənləşdirilib. Şumerlilər öz dillərini EME.GİR, yəni “kəsərli dil” adlandırırdılar. Bununla bərabər, ədəbi əsərlərdə personajların “qadın dili”, “çoban ləhcəsi”, “dulusçu şivəsi” və s. ilə səsləndirilməsi şumer dilinin nə qədər zəngin olduğunu göstərir. Bəzi hallarda bu “dialektlərdə” eyni ifadənin tamamilə fərqli şəkildə səsləndiyinin şahidi oluruq. Şumer dilinin qədim və müasir dillərlə qohumluğu müəyyənləşdirilməyib.

1. “Luqalbanda Hurrum dağında” eposundan parça

Şumerin Uruk şəhər-dövləti ilə qədim Azərbaycan şəhər-dövləti Arattanın diplomatik münasibətlərindən və ticarət əlaqələrindən bəhs edən qəhrəmanlıq dastanlarından biri şərti olaraq “Luqalbanda Hurrum¹ dağında” adlanır. İki nüsxə əsasında bərpa olunan bu eposdan təxminən 500 sətir salamat qalıb. Ehtimal edilir ki, bu epos Uruk qəhrəmanı Luqalbandanın sərgüzəştlərindən bəhs edən təxminən 900 sətirlik epopeyanın birinci hissəsi olmuşdur. Eposun qısa məzmunu belədir.

Uruk hökmdarı En-Merkar² Şumeri qiymətli daşlarla təmin etməkdən boyun qaçıran Arattanı zəbt etmək üçün böyük ordu ilə hərbi yürüşə yollanır. Yarı yolda, Zabu ölkəsinin³ Hurrum adlanan dağılıq hissəsində yürüş iştirakçılarından biri -- Luqalbanda⁴ xəstələnir. Luqalbandanı ölmüş zənn edən silahdaşları onu mağaradakı sığınacaqda qoyub, yollarına davam edirlər. Lakin Luqalbanda şəfa tapır və Arattaya yollanan Uruk qoşununa qovuşmağa can atır.

Bizi daha çox eposun ilk 70 sətirində deyilənlər maraqlandırır, çünki bu sətirlər Arattaya gedən yolu müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:
Wilcke C. Das Lugalbandaepos, Wiesbaden, 1969.
Tərcümə və şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

O zamanlar hökmdar şəhərə yürüşə hazırlaşdı⁵. Utunun oğlu⁶ En-Merkar dağlıq Arattaya <...> yürüşə hazırlaşdı. Məğrur ölkəni zəbt etmək üçün yürüşə hazırlaşdı. Kahin-hökmdar⁷ ölkələrə səfərbərlik elan etdi.⁸ Carçılar bütün ölkələrə xəbər göndərdi. En-Merkar Kulaba⁹ çağırış elan etdi. Onun çağırışı Uruka yayıldı. Onun çağırışı Kulaba ağır buludlar kimi yayıldı, əkinlərə daraşan çəgirtkə kimi yayıldı. O, öz adamlarını topladı. Qardaş qardaşı səslədi. En-Merkar onların önündə gəldi. <Adamlar> qoyun <sürüsü> kimi dağın yamacına səpələndilər <və> dağlarda cığır aramağa başladılar. Beş gün ötdü. Altıncı gün çayı¹⁰ keçdilər. Yeddinci gün dağlara dırmaşmağa başladılar. Heç kəsin keçmədiyi dağları aşdılar <...>

O zaman onlar 7 nəfər idi. Kulab şəhərindən olan qəhrəmanlar, həqiqətən də 7 nəfər idi. İlahə Uraşın¹¹ yaratdığı, vəhşi inəyin əmizdirdiyi 7 nəfər. Bu 7 nəfər başçıların başçıları idi, nəzarətçilərin nəzarətçiləri idi. Hər biri 300 nəfərə başçı idi, hər biri 600 nəfərə rəhbər idi¹² <...> Öz seçmə qoşunları ilə onlar kahin-hökmdarın yanına gəldilər. Onların səkkizincisi Luqalbanda idi <...> Sabum dağlarının ətəyində, haşur ağacının¹³ bitdiyi dağlarda, <ey tanrılarım>, məni tənha qoymayın <...>.

Sərhələr

1. “Hurrum” termininin mənası dəqiq müəyyənləşdirilmədiyindən poema elmi ədəbiyyatda fərqli adlarla – “Luqalbanda mağarada”, “Luqalbanda dağların qarantılığında” – təqdim olunur. Müqayisə et, akkadca: hurru “dəlik”, “mağara”, “yarğan”, “uçurum”, “quyu” və s. [Вах: Липин Л.А. Аккадский (вавилонно-ассирийский) язык, Выпуск II, Словарь, Ленинград 1957, с. 87]. Tədqiqatçıların əksəriyyəti hesab edir ki, “Hurrum” dağ adı olub və ola bilsin ki, ağac növünü bildirən ümumi sami kökündən yaranıb [Вах: Якобсон В.А. Куда Гильгамеш ходил за кедром //

Кавказско-Ближневосточный сборник, Т. VIII, Тбилиси, 1988, 132, прим. 21].

2. En-Merkar – Şumerdə I Uruk sülaləsinin ikinci hökmdarı. Əfsanəyə görə 420 il hökmranlıq etmişdir.
3. Zabu (və ya Zabua, Sabum) – Müasir Süleymaniyyə ilə Sənəndəc arasında lullubi tayfalarının məskunlaşdığı tarixi vilayət. E.ə. I minillikdə Zamua adlanırdı və torpaqları Aşşurla Manna arasında bölüşdürülmüşdü. Bu eposun davamı sayılan “Luqalbanda və Anzud quşu” poemasında deyilir ki, Zabuda yuva qurub, balasını böyüdən Anzud quşunun səsinə “Lullubi dağlarında yer titrəyirdi” [Вах: Wilcke С. Das Lugalbandaepos, s. 150-151].
4. Luqalbanda – Şumerdə I Uruk sülaləsinin 3-cü hökmdarı ilə eyniləşdirilə bilər. Əfsanəyə görə 1200 il hökmranlıq etmişdir.
5. Hər fən: “hökmdar silahını şəhərə tuşladı”.
6. Utunun oğlu – Əfsanəyə görə En-Merkar Günəş tanrısı Utunun oğlu, tarixi ənənəyə görə isə nəvəsi idi.
7. Kahin-hökmdar – En-Merkar ismində En- adın tərkib hissəsi deyil, onun daşıyıcısının titulu (en, şumerçə “baş kahin-hökmdar”) bildirirdi.
8. Hər fən: “şəhərləri bir yerə yığdı”.
9. Kulaba – Uruk şəhəri iki məhəllədən ibarət idi. Urukda I sülalənin banisi Meskiaqqaşerin dönəmində yalnız E-Anna “Tanrı Anın məbədi” adlanan hissə mövcud idi. Kulaba (və ya Kullab) adlanan ikinci hissə En-Merkarın vaxtında ilahə İnannanın (səma tanrısı Anın qızı) şərafinə salınmışdır.
10. Dəclənin qolu Diyala çayı nəzərdə tutulur.
11. Uraş – Şumer panteonunda ilahə, Anın zövcəsi (?).
12. Bu kəmiyyətlərin cəmi göstərir ki, Uruk ordusu 6300 döyüşçüdən ibarət idi (300 + 600 = 900 × 7 = 6300). Buraya 7 komandanı, Luqalbanda və En-Merkarı da

ələvə etsək, bu rəqəm 6309 təşkil edər. Lakin poemanın 67-ci sətirində “25200” rəqəmi yazılıb. Bu anlaşılmazlıq izah olunmur.

13. Şərti olaraq “alma” kimi izah olunan bu termin kuti mənşəli hesab olunur. [Вах: Дьяконов И.М. Алародии / Алародии, Махачкала, 1995, с.11]. “Haşhur” termini fonetik baxımdan dilimizdəki “əncir” sözünə oxşayır.

2. “Akkad şəhərinin lənətlənməsi” əsərindən parça

Bu bədii kompozisiya şumerlilərin dini mərkəzi Nippurda¹ tanrı Enlilin² Ekur³ məbədinin Akkad⁴ hökmdarı Naram-Suen⁵ tərəfindən dağıdılmasına həsr olunub, 280 sətirlik bu əsər I Sarqonun⁶ dönəmində [e.ə. 2316–2261] Akkad şəhər-dövlətinin çiçəklənməsi, ticarətin inkişafı və tanrıların şərəfinə məbədlərin ucaldılmasının vəsfi ilə başlanır. Kompozisiyanın ana xəttini Naram-Suenin Ekur məbədinə dağıtması və sərvətlərini yağmalaması təşkil edir. Naram-Suenin bu hərəkəti tanrıların qəzəbinə səbəb olur və Enlilin çağırışı ilə kuti ordularının⁷ Şumerə axını başlayır. Əsər Naram-Suenin siyasətindən narazı olan Nippur kahinlərinin təbliğatı kimi qiymətləndirilir. O dövrün sənədlərindən bəlli olur ki, Naram-Suen sağlığında özünü ilahiləşdirmişdir. Tarixi sənədlər Naram-Suenin Nippurda dağıntılar törətdiyini yox, əksinə quruculuq işləri ilə məşğul olduğunu göstərir. Kutu ordularının guya Nippuru dağıntılardan qurtarmaq üçün şumerlərə köməyə gəldiklərinə dair fikirlər də təsdiqini tapmır. Belə ki, şumerli mirzənin kutilərə mənfi münasibəti kompozisiyanın ruhundan aydın sezilir.

Əsərin yalnız tariximizlə bağlı olan hissəsi tərcümə olunub.

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:
Cooper J.S. The Curse of Agade, London, 1983
Tərcümə və şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

<....> Naram-Suen onları yandırdı <....>. Məbədin qızılına qablara yığdı, gümüşünü dəri xurcunlara yığdı, misi taxıl topası kimi sahilə səpələdi <....> İri qayıqlar sahiləki məbədə yan aldılar, iri qayıqlar tanrı Enlilin məbədi qarşısında lövbər saldılar. Məbədin sərvəti şəhərdən çıxarıldı <....> Tanrı Enlil sevimli Ekurun dağıldığını gördükdə nəzərlərini Qubin⁸ ölkəsinə yönəltdi. O, uzaq dağlara baxdı. Sərsiz qoşunu, qanunlar tanımayan, insan davranışlı, köpək düşüncəli, meymun görkəmli kutiləri Enlil dağlardan gətirdi. <Onlar> çəyirtgə <sürüsü> kimi torpağa yayıldılar <....> Onların əlindən qurtuluş yoxdur. Qasidlər daha yollarda hərəkət etməzlər, çayı heç kim keçmir. Enlilin <qurbanlıq> keçilərini tövlələrdən apardılar <....> inəkləri tövlələrdən apardılar, çobanları da onlarla birlikdə apardılar. Quldurlar yolları kəsdilər. Ölkənin şəhər darvazalarını söküb atdılar <....> Geniş tarlalar taxıl bitirmədi, dərin çaylar balıq vermədi, bağlarda bal <və> çaxır olmadı, buludlardan yağış yağmadı, çöllərdə otlar cücərmədi <....>.

Şərhlər

1. Nippur – Şumer şəhəri (müasir Niffar).
2. Enlil – Şumer panteonunda Kulək tanrısı, Nippurun himayədarı.
3. Ekur – Tanrı Enlilin məbədi, hərfən: “Dağ evi”.
4. Akkad – İkiçayarasında dəqiq yeri bəlli olmayan şəhər-dövlət.
5. Naram-Suen – Akkad sülaləsinin hökmdarı [e.ə. 2236–2200].
6. I Sarqon – Akkad sülaləsinin və şəhərinin banisi sayılır. Əfsanəyə görə, aşağı sosial təbəqəyə mənsub olmuş, cavanlığında Kiş şəhərinin hökmdarının sarayında saqi kimi çalışmışdır.
7. Kutilər – Kür-Araz mədəniyyətinin daşıyıcıları, köçbə maldar tayfalar. Şərqi Anadoludan Urmiyanın cənubuna qədər uzanan geniş ərazilərə səpələn-

mişlər. Naram-Suenin hakimiyyəti dönmündə kuti hərbi dəstələrinin Şumer şəhərlərinə dağıdıcı yürüşləri başlayır. Hökmdar siyahılarından bəlli olur ki, kutilər Akkad sülaləsini devirmiş və Şumer şəhərlərini 65 il nəzarətdə saxlamışlar. Kutilərin etnik mənsubiyyəti təyin olunmayıb.

8. Qubin – E.ə. XXIII əsrdə Kuti tayfa ittifaqının dəqiq yeri bəlli olmayan siyasi mərkəzi. I Sarqonun oğlu Rimuş [e.ə. 2261–2252] buraya hərbi yürüş təşkil etmişdir [Bax: Potts D. The Archaeology of Elam. Formation and Transformation of an ancient Iranian state. Cambridge, 1999, p. 105, 128]. Laqaş hökmdarı Qudea isə saray tikintisi üçün buradan “huluppu” ağacları gətizdirmişdir [Bax: Tosun M., Yalvaç K. Sumer dili və qrameri. I cild. Sumercedən nümunələr. Ankara, 1981, s. 32].

3. Şarkalışarrinin il adı¹

Mətn təsvir etdiyi hadisələrdən təxminən 3 əsr sonra, Qədim Babil dövründə yazılıb; tapılmayan daha qədim orijinalın surətidir.

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir: Thureau-Dangin F. Sumerischen und akkadischen Königsinschriften.

Vorderasiatische Bibliothek I, Leipzig, 1907.

Tərcümə və şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

Müqəddəs² Şarkalışarrinin Babilistanda ilahə Anunitum və tanrı Abanın <şərəfinə> məbəəd inşa etdiyi və Kutiumun hökmdarı Şarlaqi³ əsir aldığı il.

Şərhlər

1. “İl adları” (və ya “Tarixi formullar”) adı ilə tanınan mətnlər Akkad sülaləsinin banisi I Sarqonun [e.ə. 2316–2261] ismi ilə bağlıdır. Akkad, III Ur və I Babil sülalələrinin hakimiyyəti dövründə baş verən önəmli hadisələrin (müharibələr, məbəəd tikintisi, sülalələrarası nikahları və s.) şərafinə adlanırdı.
2. İlk dəfə Naram-Suen [e.ə. 2236–2200] Nippur (şumerlilərin dini mərkəzi) kahinlərinin nifrətinə səbəb olacaq addım atmış, özünün ilahiləşdirilməsini rəsmiləşdirmişdir. Sonralar digər hökmdarlar da (Şarkalışarri, Şulgi, İbbi-Suen və s.) mətnlərində öz adları qarşısında “Tanrı” sözünü yazırdılar.
3. Şumerlilərin hökmdar siyahılarına əsasən Kutium ölkəsində 6 il hökmlənlik etmiş Sarlaqab ilə eyniləşdirilir.

4. Nammahninin¹ tikinti mətni

Gil lövhə üzərində 11 sətirlik mətn ötən əsrin əvvəllərində ABŞ arxeoloqları tərəfindən İraqın Coxa şəhərində qazıntılar zamanı aşkarlanıb və hazırda Yel Universitetinin Şərqsünaslıq İnstitutunda saxlanılır.

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Clay A.T. Miscellaneous inscriptions in the Yale Babylonian Collection. Yale Oriental Series. Babylonian texts. Vol. I, New Haven, 1913.

Tərcümə və şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

Arlaqan² Kutiumun hökmdarı olan zaman ilahə Ninquraya – Umma şəhərinin anasına Ummanın baş kahini Nammahni bu yerdə gözətçi məntəqəsi (?)³ inşa etdirdi.

Şərhlər

1. Nammahni (və ya Nammahani; şumercədən tərcümədə “Taleyi böyük olan”) öncə Umma şəhərinin (müasir İraqda Coħa) baş kahini, bacanağı Qudeanın vəfatından sonra, təxminən e.ə. 2107–2104-cü illərdə Laqaş (müasir İraqda Tello) şəhər-dövlətinin hökmdarı olmuşdur. III Ur sülaləsinin banisi Ur-Nammu tərəfindən hakimiyyətdən devrilmişdir. Kutilərin hakimiyyətinə loyallıq münasibət bəslədiyindən sonralar onun ismi müəllifi olduğu bir çox mətnəndən silinmişdir.
2. Bu şəxs şumer hökmdar siyahılarında Kutiumu 7 il idarə edən və sayca 19-cu hökmdar olan Yarlaqanda ilə eyniləşdirilir.
3. Mətnə E. İGI+LÚ ideogramları ilə ifadə olunan bu termin A.Klay tərəfindən səhvən “məbəd” kimi tərcümə olunub. Bu ideogramlar hərfən “baxan adamın evi” anlamını verir.

5. Ur-Nammunun¹ “Qələbə kitabəsindən” parça

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Frayne D. The Royal inscriptions of Mesopotamia, Ur III Period (2112–2004 BC), vol. 3/2, Toronto, 1997.

Tərcümə və şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

<....> Elamın² böyük darvazalarından Suz şəhərinin³ sərhəddinə qədər onlar hökmdar⁴ üçün iri öküzləri, iri qoçları qurban kəsdilər. Elamın bütün kahinləri “quşların yumurtasını oğurladılar”⁵, onu öldürmək üçün əlbir oldular.

O zaman <....> it (?) kimi. Sonra o, kuti <əsilli> Kutarları⁶ tapladı <və> tanrı Ana verdiyi vədə əməl etdi (?).

Enlinin nişanəsi orada qalmaqacaq. Hökmdar ayinə uyğun olaraq (?) yuyunub pəklaşdı. <Ta>cı, hansını ki, onlar <....>.

Qoşun Kutium və Simu<rum>⁷ ölkələrinin cənubunda qərar tutdu. Tulium limanından böyük “maqur”⁸ qayıqları keçə bilmirdi <....>.

Şərhlər

1. Ur-Nammu – Şumerdə III Ur sülaləsinin banisi [e.ə. 2112–2094].
2. Elam – İrannın cənubunda təxminən 2500 il mövcud olmuş federativ quruluşlu dövlət.
3. Suz – Elamın siyasi və dini mərkəzi.
4. Şumercə – LUGAL “böyük adam”. Mətnə bu termin Ur-Nammuya tətbiq olunub.
5. İfadənin mənası aydın deyil.
6. Kutarla – Kut<i> + <y>arla: “Kuti kahin (?)” deməkdir. Uruk şəhərinin hökmdarı Utuheqal e.ə. 2109-cu ildə Kuti çarı Tiriqana qarşı azadlıq mübarizəsinə qalxanda Ur-Nammu bu döyüşlərdə iştirak etmişdir. Şumerdə kutilərin aqalığına son qoyulsa da, Elam hələ də kutilərdən asılı idi. Ola bilsin ki, Kutarla bu zaman Elama nəzarət edirdi.
7. D. Freyn sonu pozulmuş bu yer admı Simu <dar> kimi bərpa edir. Zənnimcə mətnin bu yerində Kutiumun qonşuluğundakı Simurum (və ya Simurru) ölkəsi yazılmışdır. Bu ölkənin adı müasir Luristandakı Seymərre (və ya Seynmərre) düzənliyinin adında qalıb.
8. Maqur – Şumer terminidir; hərfən “iri qayıq” deməkdir.

II BÖLMƏ Akkad mənbələri

Akkad dili sami-hami dil ailəsinin şərq qolunu təşkil edərək aşşur və babil dialektlərinə bölünür. “Akkad” termini bu tayfaların e.ə. XXIV əsrin sonlarında yaratdıqları Akkad (və ya Aqade) şəhər-dövlətinin adından götürülüb. Şərqi sami tayfaları Mesopotamiyanın şimal hissəsində e.ə. III minilliyin əvvəllərindən məskunlaşmağa başlamışlar. E.ə. III minilliyin ortalarında şumerdilli mətnlərdə şərq-sami mənşəli şəxs adlarına və sosial-iqtisadi terminlərə təsadüf olunur. Onlar tədricən şumerlilərin mixiyazı sistemini mənimsəyərək öz dillərində sənədlər tərtib etməyə başlayırlar. Sözlü-hecalı işarələrin köhnə oxunuşlarını saxlamaqla bərabər, işarələrə yeni mənalar da əlavə olunmuşdur. Sonuncu Şumer dövləti Ur süquta uğradıqdan sonra (e.ə. 2003) da dini mərasimlərin icrası şumercə aparıldığından akkaddilli mirzələr terminlərin mənasına dair xüsusi sözlüklər tərtib edirdilər. Bu sözlüklər şumer dilinin öyrənilməsinə müsbət təsir göstərmişdir.

E.ə. II minilliyin əvvəllərindən başlayaraq aşşur və babil dialektləri qədim, orta və yeni dövrlərə bölünür. Bu dildə yazılmış son mətn e.ə. I əsrə aid edilir. Bu uzun müddət ərzində dilin fonologiyasında, leksikologiyasında və qrafikasında xeyli dəyişikliklər baş verir. Babil qrafikası qədim prototipə daha yaxındır, Leksikoloji baxımdan isə aşşur dialekti konservativliyi ilə seçilir.

Akkad dilində isimlər kişi və qadın cinslərində işləndirdi və tək, cüt və cəm hallarında ola bilərdi. Bu dildə nəinki cəbhə xəbərləri, iqtisadi hesabatlar, diplomatik yazışmalar, tikinti və quruculuq işlərinə dair məlumatlar, hətta dini, astroloji və bədii məzmunlu əsərlər də tərtib olunmuşdur. Qonşu xalqlar (clamlılar, hurrilər) akkad mixi yazı sistemini mənimsəyərək öz dillərinə tətbiq etmişlər.

6. Lullubi hökmdarı Anubanininin kitabəsi

Lullubi ölkəsinin¹ hökmdarı Anubanininin qədim akkad mixi yazısı ilə tərtib olunmuş və 2 müstəqil mətdən ibarət kitabəsi Sarıpul qayası (müasir İrənin Zəhab şəhərinin ərazisində) üzərində 35 m hündürlükdə həkk olunub. Kitabə 1840-cı ildə fransız səyyahı Paskal Kosto tərəfindən kəşf olunub. Elmi icmaiyətin bu kitabə ilə tanışlığı 1893-cü ildə fransız abbatı Vinsent Şeylin adı ilə bağlıdır.

Kitabə ilə birgə təsvir olunmuş qabartma rəsmdə ilahə İştarin² qolları bağlı 9 əsiri Anubaniniyə təhvilvermə səhnəsi əks olunub. E.ə. I minillikdə yazılmış “Kuti əfsanəsi” eposunda bildirilir ki, o, Naram-Suenə [e.ə. 2236–2200] qarşı yaradılmış hərbi koalisiyada iştirak etmişdir.

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Qaşqay S.M. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə.

Bakı, 2006.

Tərcümə Solmaz Qaşqayın, şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

a)

<An>nubanini, qüdrətli çar, Lulubumun çarı öz təsvirini və ilahə İştarin təsvirini Batir dağında³ qoydurdu. Kim bu təsvirləri və yazını məhv etsə, qoy Anum⁴ və Antum,⁵ Enlil⁶ və Ninlil,⁷ Adad⁸ və İştari, Suen⁹ və Şamaş¹⁰ <...>

Nin<...> və <...>, En<...>, hakimim <...> böyük ilahə və <...> ağır lənət ilə qoy lənətləsinlər, qoy onun nəslini kəssinlər. Yuxarı dəniz¹¹ və Aşağı dəniz¹² <...>.

b)

<...> böyük <...> o, həsr etdi <...> birlikdə <...> fəth etdi onları. O, Batir dağında heykəl qoydurdu. Kim bu yazını məhv etsə <...> An<...>.

N<in...>, <İş>tar, hakimə <...>, Ninansianna, mənim ilahəm, Nişba¹³ <hakimim> ağır lənət ilə lənətləsinlər, qoy onun nəslini qırsınlar, kökünü kəssinlər. Onun oğlu və <...> ona verməsinlər <...>.

Şərhlər

1. Lullubi (və ya Lullubum, Lullume) – Müasir Süleymaniyyədən şərqdə, Sənəndəclə Urmiya gölü arasında lullu tayfalarının məskunlaşdığı ərazi. Daha qədim zamanlarda (e.ə. XXVIII əsrdə) Lullubi termini Zabü (və ya Zabua) adlanan tarixi vilayətin dağlıq hissəsini ifadə edirdi. “Enmerkar və Lugalbanda” adlı şumer eposundan məlum olur ki, qiymətli metallar və minerallarla zəngin Aratta ölkəsinə gedən yollardan biri də Zabü «ölkəsindəki» Lullubi dağlarından keçirdi. E.ə. VIII əsrdə Lullume və Zammua terminləri sinonim kim işləndirildi. Akkad hökmdarı Naram-Suen və III Ur sülaləsinin çarı Şulgi Lullubi ölkəsinə dəfələrlə hərbi yürüşlər təşkil etmişlər. Lullubi tayfa ittifaqları sonrakı dövrlərin hərbi salnamələrində də qeydə alınmışlar. Lullubi sonuncu dəfə e.ə. 716-cı ildə Aşşur hökmdarı II Sarqonun Maday vilayətlərinə hərbi yürüşü ilə əlaqədar xatırlanıb.
2. İştər – Akkad panteonunda məbəbbət və hərbi ilahəsi
3. Batir dağı – Kitabənin həkk olunduğu dağın qədim adı. Lullubi və Elam dövlətlərinin sərhəddində yerləşirdi. “Batir” adı, ehtimal ki, elamca petir “düşmən” sözüdür.
4. Anum – Şumer panteonunun baş tanrısı An “Səma”.
5. Antum – Şumer tanrısı Anm zövcəsi.
6. Enlil (və ya Ellil) – Şumer-Akkad panteonunda külək tanrısı.
7. Ninlil – Enlilin zövcəsi.
8. Adad – Akkad panteonunda Şimşək tanrısı.

9. Suen – Akkad panteonunda Ay tanrısı.
10. Şamaş – Akkad panteonunda Günəş tanrısı.
11. Yuxarı dəniz və Aşağı dəniz – Urmiya və Zeribor (müasir Süleymaniyyə şəhərindən şərqdə) gölləri nəzərdə tutulur.
12. Ninansianna – Şumer ilahəsi (“Göylərə qalxan xanım”).
13. Nişba – Lullubi panteonunda müqəddəsləşdirilmiş dağ. Kutü hökmdarı Erridupizirin mətnində xatırlanır.

7. Naram-Suenin “Qələbə stelası”

Əsrarəngiz sənət nümunəsi olan bu abidə (2 m × 1 m ölçüsündə) 1898-ci ildə fransız arxeoloqlarının İranın Şuş şəhərində (qədim Elam dövlətinin paytaxtı Suz; müasir Xuzistan vilayətində) apardığı qazıntılar zamanı aşkarlanmışdır. Abidənin üzərində 2 fərqli mətn var.

Stela Akkad hökmdarı Naram-Suenin lullubilər üzərində qələbəsinə həsr olunub. Bu qələbədən xəbər verən qədim akkad mətni dağ döyüşü səhnələrinin qabartma təsviri ilə müşayiət olunur.

E.ə. 1158-ci ildə Elam hökmdarı I Şutruk-Nahhunte Babilistana geniş miqyaslı hərbi yürüş təşkil edərək şəhərləri xarabalığa çevirmiş və Kaşşu sülaləsinin hakimiyyətinə son qoymuşdur. Qalibiyyətli yürüşdən böyük qənimətlə geri qayıdan elamlılar dəyərli abidələri (Akkad hökmdarı Maniştusunun yazılı heykəlləri, Hammurapi qanunları həkk olunmuş bazalt daş sütunu, Kaşşu hökmdarı Meli-Şipakin stelasını və s.), o cümlədən Sippar şəhərindən Naram-Suenin “Qələbə stelasını” Suza gətirmişdir. Suzda “Qələbə stelasının” üzərinə I Şutruk-Nahhunte adından bu abidənin ələ keçirilməsi haqqında elam dilində mətn əlavə olunmuşdur. Hazırda bu qiymətli sənət incisi Luvr muzeyində nümayiş olunur.

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:
Thureau-Dangin F. Die Sumerischen und akkadischen
Königsinschriften, Leipzig, 1907.
Tərcümə və şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

Qüdrətli tantı Naram-Suen<in əleyhinə> Sidu<rlu>¹
A<nubanini>² və Lullubimli Satuni birləşdilər <...> döyüş <...>
üçün <...> dağ camaatı <...> <onların> meyitlərindən təpəlik
yaratdım <...> <bu abidəni> tanrı <...> həsr etdim.

Şərhlər

1. Digər bir kitabədə bu yerin adı Sidari formasında yazılıb. Həmin kitabənin məlumatına görə Elam hökmdarı Puzur-İnşuşinak bu yerdən su çəkdiymişdir. Bax: Barton G.A. The Royal Inscriptions Sumer and Akkad. New Haven, 1929, p. 156.
2. “Kuti əfsanəsi” adı ilə tanınan akkad eposunda bildirilir ki, Naram-Suen Anubanini adlı bir hökmdarın rəhbərlik etdiyi iri hərbi ittifaqa qarşı mübarizə aparmış və qalib gəlmişdir. Stelada Anubanini isminin bərpası bu məlumata əsaslanır. Bu şəxsin Sarıpulda yazı həkk edən Lullubi hökmdarı Anubanini ilə eyniləşdirilməsi ehtimala əsaslanır.

8. İşqun-Daqanın məktubu

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:
Riemschneider K.K. Lehrbuch des Akkadischen, VEB.
Verlag Enzyklopadie, Leipzig, 1988.
Tərcümə və şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

İşqun-Daqan¹ Luqalaraya² belə <dedi>: “Xam (?) torpaqları³ şumla və mal-qaranı qoru!” Şübhə yoxdur ki, sonra deyəcəksən: “Mal-qaranın şəhərdə qalmasına izin ver”. İstəyirəm

sənə pul verim. Sarkalışarrinin⁴ canına and olsun! Kutilər⁵ mal-qaranı almağa gələndə sən bir daha mal-qaranı qorumayacaqsan. Mən sənənlə daimi torpaq müqaviləsi bağlayacağam. Bunu sən dəqiq bilirsən.

Şərhlər

1. Akkad mənşəli şəxs adı; hərfən “Tanrı Daqanın qanunçusu”.
2. Şumer mənşəli şəxs adı; hərfən “Hökmdarın tərəfdarı” (?).
3. Mətndəki A-RUŞ termini şumer mənşəlidir; hərfən “qəzəbli ərazi”.
4. Akkad sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi Sarkalışarrinin [e.ə. 2200–2175] adı tərcümədə “Bütün hökmdarların hökmdarı” anlamını verir. Hakimiyyətinin sonlarına yaxın sələfi Naram-Suen kimi ilahiləşdirilmişdir. Kutilərin lideri Elulu (və ya Elulumuş) Akkad sülaləsinin hakimiyyətinə son qoymuşdur.
5. E.ə. III–I minilliklərdə Cənubi Azərbaycanda və Van gölündən cənub-şərqdə məskunlaşan tayfalar qrupunun ümumi adı. Kuti dilindən yalnız bir söz (harambi “şaftalı”?) və bir neçə şəxs adı (Yarlaqaş, Yarlaqab, İbate, Sarlaqab, Tirikan və s.) qalıb. Kuti dilinin genetik qohumluğu müəyyənləşdirilməyib.

9. Erridupizirin mətnləri

Kuti hökmdarı Erridupizirin (e.ə. XXII əsrin ortaları) Qədim Babil dönəmində (e.ə. XVIII əsr) üzü köçürülmüş mətnləri dövrümüzə fraqmentar vəziyyətdə olan 20 gil lövhədə çatıb. Bu lövhələr ötən əsrin əvvəllərində Pensilvaniya Universitetinin (ABŞ) əməkdaşlarının Şumerin dini mərkəzi Nippurda (müasir İraqda Niffar) apardığı qazıntılar zamanı aşkarlanıb. Mətnlərin orijinaları tanrı Enlilə həsr olunmuş 3 heykəlin üzərində həkk olunub. Lakin

onlar hələ tapılmayıb. Mətnlərdə Erridupizinin hakimiyyətinə qarşı yönəlmiş üsyanların yatırılmasından bəhs olunur.

Mətnlərin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Frayne D. The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods. Vol. 2. Sargonic and Gutian Periods, Toronto-Buffalo-London, 1993.

Tərcümə və şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

“A”

<...> ilahə İştər Anunitum¹ onun <...>, tanrı İlaba² tanrıların qüdrətli və onun soyunun <himayədarıdır>. Qüdrətli Erridupizir – Kutiumun və dünyanın dörd tərəfinin hökmdarı <...>, U<...> onun canı<şini> <Mad>qa şəhərinə³ <...> <Erridu>pizir – Kutiumun və dünyanın dörd tərəfinin hökmdarı ona <yardıma> tələsdi. <Erridupizirdən> qorxan <Madqa hökmdarı> öz dağlarına qalxdı və <Erridupizir> onu izlədi, qoşunu onun hökmdarını əsir apardı...

Qüdrətli Erridupizir – Kutiumun və dünyanın dörd tərəfinin hökmdarı <şəhərin> darvazasında Kutiumun <himayədar> tanrısı<nın yardımı ilə Madqanın> hökmdarını zorla kənarlaşdırdı, onu məğlub etdi və öldürdü.

Qüdrətli Erridupizir – Kutiumun və dünyanın dörd tərəfinin hökmdarı belə <deyir>; «O zaman mən özüm <tanrı Enlilin> heykəlini bəzədim <...>, onun boynuna <...> libas <...>, <burada> olmayan lacivərdən <...> Nippurda tanrı Enlilə <həsr etdim>. Kim bu yazını pozsa tanrılar Şamaş, İştər və İlaba onun kökünü kəssin və nəslini qırsın.

Qüdrətli Erridupizir – Kutiumun və <dün>yanın dörd <tərə>finin hökmdarı <bu heykəli> Nipurda tanrı Enlilə ithaf etdi. Mirzə <...> heykəl U<...> Madqanın> can<işini> <...>.

Şərhlər

1. İştər Anunitum. E.ə. II minillikdə İkiçayarasının 3 şəhərinin himayədar tanrısı İştər adını daşıyırdı. Aşşurun 2 şəhərində (Neynəva və Arbelada) və Babilistanın Uruk şəhərində bu ilahəyə ibadət mərkəzləri ucalırdı. Müvafiq olaraq, neynəvalı İştər, arbelalı İştər və uruklu İştər fərqləndirilirdi. Uruklu İştərə bəzən İştər Anunitum, yəni “Anunun (Urukun baş tanrısı) qızı İştər” deyirdilər. Mətnə İştər Anunitumun xatırlanması Uruk şəhərinin kutilərin nəzarəti altında olduğunu göstərir.
2. Tanrı İlaba, hərfi mənada “Ata tanrı”. Akkad sülaləsindən olan hökmdarların soy tanrısı.
3. Madqa İraqın şimalında şəhər-dövlət. Laqaş şəhər-dövlətinin hökmdarı Qudea [e.ə. XXII əsrin 2-ci yarısı] məbəd tikintisi zamanı Madqanın dağlarından asfalt gətizdirirdi.

“B”

Qüdrətli Erridu<pi><zir> – Kutiumun və dünyanın dörd tərəfinin hökmdarı <deyir>: “O vaxt ki, İnim-Nişba¹ – <Simurrunun hökmdarı> düşmənçiliyə başladı <a>tam qüdrətli <E>nridapizir² – Kutiumun və dünyanın dörd tərəfinin hökmdarı ilə hesablaşmayanda dağlar və şəhərlər üsyan etdi. Və <Lu>lubi ölkəsində, <...>ni ölkəsində, <...> ölkəsində, <...> ölkəsində <...>. Və ilahə İnannanın <məsləhəti ilə> Akkad ölkəsində qoşunlarımı yerləşdirdim. Qoşun Simurruna getmək üçün hamılıqla toplandı.

Kahin³ daxil oldu, Akkad şəhərində tanrıya iri qoçları qurban kəsdi. <...> məşğul etdi. <...> onların qurbanlarını onlar aldılar. Onların atlar(ını), onla<rın> öküzlərini və onların qoyunlarını <...> Kutiumun himayədar tanrısı və Enridapizir alıb saxlamışdı (?) <...> və o hakimiyyəti tanrı Enlil üçün və əsanı ilahə İştər üçün qoruya bilmədi.⁴

Qoy ilahilər Ninhursaq⁵ və Nintu⁶ onun (İnim-Nişbanın) nəslini kəssin <...>”.

O (Erridupizir), heykəli tanrı Enlilə ithaf etdi.

Şərhlər

1. Mətnin tərcüməçiləri bu ismi KA-Nişba kimi oxuyurlar. Adın yazıldığı ilk işarə – KA “ağız boşluğu” ideoqramı inim (inima) “söz” mənasında da işlənə bilirdi. Bu baxımdan Simurru hökmdarının adı tərəfimizdən Inima-Nişba kimi oxunur. Müqayisə üçün deyək ki, Uru-KA-gina və Luqal-KA-gina Şumer hökmdar adları hazırda Uru-inim-gina və Luqal-inim-gina şəklində oxunur. İnima-Nişba (hər-fən “Tanrı Nişbanın kəlamı”) ismi Şumer hökmdar siyahılarının sonrakı dövrə aid surətlərində səhvən “İnimabaqəş” formasında yazılıb. Bu isim siyahılarda Elulumeşdən sonra, İgeşausdan əvvəl yerləşdirilib. Buna əsaslanaraq Elulumeşi Enridapizirlə, İgeşausu isə Erridupuzirlə eyniləşdirmək olar.
2. Əvvəllər Enridapizir və Erridupizir eyni ismin fərqli yazılış variantları kimi qələmə verilirdi.
3. Mətnə ŞİTA işarəsi ilə ifadə olunan termin əvvəlki nəşrlərdə səhvən “hökmdar” kimi tərcümə olunur və Erridupizirlə əlaqələndirilirdi. Halbuki mətnlərdə Erridupizir özünü “hökmdar” (akkadca šarru) adlandırır. Şumer dilində ŞİTA termini qurbankəsmə mərasimini icra edən kahinlərə şamil olunurdu.
4. Mətnə aydın olur ki, Enridapizir (=Elulumeş) Kutiumda hakimiyyətini qoruya bilməmiş və İnima-Nişba tərəfindən devrilmişdir.
5. Ninhursaq – Şumer panteonuna daxil olan ilahə; hər-fən “Dağların sahibəsi”.
6. Nintu – Şumer panteonuna daxil olan ilahə; hər-fən “Həyatın sahibəsi”.

“C”

İnim-Nişba-Simurrunun hökmdarı Simurrunun¹ və Lullubum ölkəsinin əhalisini üsyana səsləyirdi. Qo<şun> Ku<tiuumun> tanrısı <...> Şer<uhim şəhərinin> canişini, <...> dağında üsy<an> və <...> Qüd<rətli> Erridup<izir>, Kutiumun və dünyanın dörd tərəfinin hökmdarı ona doğru tələsərək Nişba dağmdan² keçdi. Altıncı gün Hameme <...>pir <dağının aşırımını silahla vurdu>. <...> aşırımını keçdi. Qüdrətli Erridu<pizir> onu izləyərək Nuhpir dağının aşırımını silahla vurdu və Amyalini məğlub etdi <...> onun zirvəsində <...> 1 gün ərzində. Və Muman dağının aşırımından<keçərək> Urbilum şəhərini³ silahla vurdu və Yarişhuhanı⁴ – Urbi<lum şəhərinin> baş ka<hinini> <...> <... Nip>pur şəhərində <tanrı Enlilə heykəl> ithaf etdi. Kim bu mətni pozarsa qoy tanrı Enlil və tanrı Şamaş onun kökünü kəssin. <Heykəlin> özülündə yazı. Qübrətli Erridupizir, Kutiumun və dünyanın 4 cinahının hökmdarı <...tanrı En>lilə Nippur şəhərində <it>haf etdi. Erridupizirin 3 heykəlidən <köçürülmüş> mətn.

Şərhlər

1. Simurrun – Tarix elmində ənənəvi olaraq müasir İraqdakı Altın-Köprü ilə eyniləşdirilir. Zənnimizcə lullubilərin məskunlaşdığı bu şəhər Kerha çayının yuxarı axarında, Luristanda yerləşirdi. Şəhərin adı buradakı Seymərrə düzənliyinin adında qalıb.
2. Nişba – Lullubilər bu dağı müqəddəs sayırdılar. Anubanini və İnima-Nişba bu tanrıya sitayiş edirdilər.
3. Urbillum – müasir İraqda Erbil şəhəri.
4. Yarişhuha – hurri mənşəli addır; tərcümədə “Qoca kahin” anlamını verir.

10. Lasirabın mətni

Mətn dairəvi formalı daş əşya üzərində həkk olunub. Bu əşya toppuz, və ya əsa başlığıdır; hakimiyyət rəmzlərindən biri sayılırdı.¹

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Thureau-Dangin F. Sumerischen und Akkadischen Königsinschriften. Vorderasiatische Bibliothek, T. I, Leipzig, 1907.

Tərcümə və şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

Lasi<rab – K>utiumun qüd<rətli> hökmdarı² bu <...> düzəltdi. Kim bu yazını dəyişsə <və ya> öz adını buraya yazmaq istəsə Kutiumun tanrıları, ilahə İştər və tanrı Suen <qoy> onun kökünü kəssin, onun nəslini qırsın və <onun> yolunu <...> mümkün olmasın.

Şərhlər

1. Yazılı hakimiyyət rəmzinin ilk belə nümunəsi Laqaş (müasir İraqda Tello) şəhərindən tapılıb. Kiş şəhərinin (müasir İraqda Tel-Uheymer) hökmdarı Mesilimə (və ya Mesalim) məxsus olan bu əşya təxminən e.ə. 2550-ci ilə aid edilir [Contenau G. Manuel d'archéologie Orientale, t. I, Paris, 1927]. Bu tip əşyalar tapıldığı yerin formal olaraq kimin nəzarəti altında olduğunu göstərdiyindən, adətən, sarayda və ya şəhərin himayədar tanrısının məbədində saxlanırdı. Lasirabın bu əşyasının Sippardan (müasir İraqda Abu-Habba) tapılması şəhərin onun hakimiyyətini qəbul etdiyini göstərir.
2. Rus şərqşünası İ.M.Dyakonov mətnin bu yerində “dünyanın 4 tərəfinin hökmdarı” titulunun yazıldığını ehtimal edir [Дьяконов И.М. Общественный и государственный строй древнего Двуречья. Шу-

mep. M., 1959]. Lakin belə uzun ifadənin kiçik fraqmentar başlıqda yerləşməsi mümkün görünür.

11. Dərbəndi-Şeyxan kitabəsi

İrənin Qəsri-Şirin şəhəri yaxınlığında Dərbəndi-Şeyxan adlanan yerdə qaya üzərinə həkk olunmuş mətn ötən əsrin əvvəllərində aşkarlanmışdır. Qədim akkad dilində tərtib olunan 12 sətirli mətn e.ə. XXI əsrə aid edilir.

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:
Herzfeld E. The Persian Empire. Wiesbaden, 1968.

Tərcümə və şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

Qəhrəman (?)¹ <L>isir², məbədi inşa edən Şadarmatın³ oğlu Aban⁴ ölkəsini <geri> qaytaranda <bu> abidəni qoydu. Kim <bu> abidəni dağıtsa <qoy> onun varisini və nəslini Şamaş və Adad məhv etsin.

Şərhlər

1. Mətndəki birini sözünü adətən mətn müəllifinin adının ikinci hissəsi kimi izah edirlər. Biz isə onu yabançı terminin akkadca transkripsiyası hesab edirik. Terminin dəqiq mənası bəlli deyil, onu hurri dilindəki epimi (və ya ewerne, ewri) “cənab”, “hökmdar” və kaşsu dilindəki burna “səlahiyyət sahibi” terminləri ilə əlaqələndirmək olar.
2. Mətn müəllifinin ismi barədə tədqiqatçıların fikri fərqlidir. Bu ad əvvəllər Tardunni, Sarbanipirini, Hubbanipirini və Lişirpirini formalarında oxunub. Adın ilk hecasını ifadə edən işarənin salamat qalmış sonluğuna əsasən hesab edirik ki, bu ismi Lisir (və ya İlisir) kimi oxumaq lazımdır. Biz onu Şumer hökmdar siyahılarında adı keçən XIV kuti hökmdarı Lasirab ilə eyniləşdiririk. İsimdəki -ab sonluğu

Şumer dilində “ahıl”, “qoca”, “ağsaqqal” anlamında işləndiyini nəzərə alsaq, Lasirin (və ya Lisir, İlisir) ahil yaşlarında Kutium taxtına sahib olduğunu söyləyə bilərik. Siyahılarda adı keçən Sarlaqab və Yarlaqab da ahil vaxtlarında Kutiumun şahı olmuşlar. Mətn müəllifinin adı hurri dilindən tərcümədə “sonuncu” anlamını verir.

3. Şadarmat şəxs adı başqa bir mətndə, İraqın Samirə şəhərindən tapılmış gümüş lövhədə də qeydə alınıb. Həmin lövhədə bu şəxs Navar və Urkiş şəhərlərinin hökmdarı Atalşenin atası, tanrı Nerqalın məbədinin qurucusu kimi təqdim olunur [Herzfeld E. The Persian Empire. Wiesbaden, 1968; Дьяконов И.М. История Мидии. М.-Л., 1956]. Belə olan halda Samirə lövhəciyindəki Atalşen ilə Şeyxhan qayaüstü mətnindəki Lisir (və ya İlisir, Lasirab) qardaş hesab olunmalıdırlar. Atalşen və İlisir adları hurri dilindən tərcümədə, müvafiq olaraq, “Böyük qardaş” və “Sonuncu” anlamlarını verir.
4. Əvvəllər bu ölkənin adı səhvən Zaban kimi oxunurdu. Qədim Akkad mixi yazısında -A- və -ZA- işarələri bənzər qrafika ilə yazıldığından ölkənin adının Aban olduğunu daha məqbul sayır və onu Elam vilayəti Avan ilə eyniləşdirir.

Şuşarra mətnləri

Gil lövhələr üzərində yazılmış mətnlər 1950-ci illərdə Danimarka arxeoloqlarının qazıntıları zamanı tapılıb. Mətnlər Aşşur hökmdarları I Şamşi-Adadın [e.ə. 1824–1780] və oğlu I İşme-Daqanın [e.ə. 1780–1757] dönəmində yazılıb. Lövhələrdə Urmiyadan cənub-qərbdə, yəni Aşşurun şimal-şərq sərhədləri yaxınlığında cərəyan edən hadisələrdən Aşşur xəfiyyələrinin narahatlığı əks olunub. Şuşarrada (müasir İraqda, Raniyə düzənliyində Tell-Şemşara adlanan yerdə) əsasən turukkular məskun-

laşsa da aşşurlular, kutilər və lullubilər də bu əraziyə iddia edirdilər. I Şamşi-Adad bu torpaqları zəbt etsə də, İşme-Daqan Şuşarraya nəzarəti əldən vermişdir. Vəziyyəti sabitləşdirmək üçün o, öz oğlunu Şuşarranın turukkumənşəli hökmdarı Zazinin qızı ilə evləndirmişdir.

Təqdim olunan bu rəsmi sənədlərdə Raniyənin müxtəlif bölgələrində cərəyan edən sərhəd münafişlərinə dair Aşşur xəfiyyələrinin təlimatları verilir.

12. Etellumun məktubu (ixtisarla)

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:
J.Losoe. The Shemshara Tablets. A. Preliminary report.
Kobenhavn, 1959.

Tərcümə və şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

Kuvariyyə¹ söylə, bunu sən qardaşın Etellum <deyir>. Sən nə üçün Şikşabbimdə qırğm törətmədin? Bu ölkə düşmən olanda sən ora hücum etmədin və silahınla oranı vurmədin. Bu halda sən kimsən? Sən hökmdarıma belə demişdin: “<Taxıl>daşıma işinə mane olmaq istəyirəm”. Lakin bunu etmədin. Enduşşenin qasidi və göndərdiyi taxıl 200 kuti döyüşçüsünün müşayiəti ilə <çayı> keçdi. Onlar ölkəyə hücum etsələr sən sakit duracaqsanmı? Biz hökmdarımıza nə deyəcəyik? Mənim sərəncamımda hərbi qüvvə yoxdur. <Düşmən> qoşunu sol cənəhdə dörd cərgə duraraq (?) Ahazim ölkəsinə ağı deyirlər (?) və şəhərə daxil ola bilmirlər <...>. Sən qoşun topla, lullubiləri nəzərdən keçir və Zaslime gəlib hündürlükdəki mövqələrdə yerləş. <...>

İkincisi, sən qulların barədə mənim necə hərəkət etməyimi yazırsan. Mən öz qullarımı və sənin Arrahum ölkəsindən² olan qullarını nəzərdən keçirdim. <...> Saray dağıdılanda və qoşun Şikşabbimdə yerləşəndə sən qulların <...>.

Əgər Şikşabbim qüvvətləndirilsə istəməzdim ki, bu sənin üçün pis xəbər olsun (?). Şikşabbimdən savayı sənin düşmənin yoxdur? <...>

Şərhlər

1. Əslində bu ismin yazdığı mixi işarələr qrupu Ku-wa-tal formasında oxunmalıdır. Burada -tal sonluğu hurri dilində “böyük” anlamında işlənilib. “Kuvatal” ismi hurrimənşəli Muvatallu (hett hökmdarı) ismi ilə müqayisə oluna bilər. Elmi ədəbiyyatda yarım əsrdir ki, vətəndaşlıq hüququ qazandığından bu nəşrdə “Kuvari” oxunuşu saxlanılmışdır.
2. Arrahum III Ur dövrünün (e.ə. XXI əsr) şumer mətnlərində Arahir formasında qeydə alınıb [bax: Potts D.T. The Archaeology of Elam. Formation and Transformation of an ancient Iranian state. Cambridge, 1999, p. 136].

13. Şamşi-Adadın məktubu (ixtisarla)

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

J.Lossee. The Shemshara Tablets. A. Preliminary report.

Kopenhagen, 1959.

Tərcümə və şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

Kuvariyyə söylə, bunu Şamşi-Adad <deyir>: Şübhəsiz ki, Ahzaili Yaşub-Adadın düşmənçiliyini eşitmişən. Əvvəlcə o, Şimurru ölkəsinin arxasınca getdi. O, Şimurrudan turukkuların hökmdarının arxasınca getdi. O, turukkuların hökmdarından ayrılıb Yaylanuma, mənim yanına gəldi. O, <indi> məndən ayrılıb və indi Kakmum ölkəsinin hökmdarının yanına gedib <...> ədalətlə üç il ərzində o, hökmdarlarla ittifaq yaratdı və <sonra> onlarla razılaşdı. O, mənimlə ittifaq yaradanda Arrapha şəhərindəki tanrı Teşubun məbəbində mənimlə müqavilə bağladı.

<...> Bağlanan müqavilənin əksinə Zab çayının sahilindəki Ainnunum şəhərində mənimlə müqavilə bağladı <...>. Mən heç vaxt ölkəmdə gümüş, öküz və ya taxıl yığmamışam, <...>. Sonra o, <başqa bir> hökmdarla ittifaq yaratdı və onunla müqavilə bağladı, <...> onun ittifaqı və pis münasibəti ikinci aydan <başlayaraq dəyişdi>. <...> Lakin tezliklə hava mülayimləşəndə sən ölkənin bütün sakinlərini dinlə <...>. Zaslumdan Şegibbuya qədər, Şegibbudan Zikuma qədər, Zikumdan Urauya qədər, Uraudan Lutpişə qədər, Lutpişdən Haburatum¹ ölkəsinə qədər. <...>

Şərhlər

1. Haburatum şəhəri Fəratın qolu Habur çayının yuxarı axarında yerləşirdi.

14. Şamaş-nasirin məktubu

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

J.Lossee. The Shemshara Tablets. A. Preliminary report.

Kopenhagen, 1959.

Tərcümə və şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

Kuvariyyə söylə, bunu sənin ağa <deyir>: Bu Şamaş-Nasiridir. <Mən> sənin Nurruqum¹ əyaləti haqqındakı qərarını hörmətlə <qarşılayıram>. Sonra, bunu son göstərişim kimi verirəm (?). Ödəniş tamamlanıb, o sənin qarşında qərara diqqət yetirməyə çalışır (?). Sənə yazdığım xəbərləri öyrən (?). Sən nə üçün öz ölkənin vətəndaşlarını həbsə aldın. Bu Hazip-Teşub² səndə mənə qarşı belə şəxsi fikir yaratdı. O adamı azad et. Sonra Varad-Şarrum³ İnduşşenin⁴ <adından> mənim yanına gəldi və mənə <yeni> xəbərlər gətirdi. Bu İnduşşe <...> o deyil <...> Ola bilsin o, sənin üstünə getmək istəyir. Sən qərarını qəbul edə bilsən və <bununla da> öz qalalarını dağılmaqdan <xilas edərsən>. Əgər qalalarını qoruya bilməsən <...> və Aluvamadu <...> onlar düşmən əlinə təslim olmaq istəməzlər. Heç kim <hər

hansı> bir qalanı <dağıntı halına> gətirməz. İmkan ver sənün bütün əsgərlərini Şuşarraya özüm yığım və ona hazır olmağa imkan ver. Sənün qərarın icra oluna bilər. Bu adamların azad olunmasını sənə ziyan verəcəyini arzulamıram. Zaziya öz əsgərləri ilə, Şarru<...> əsgərləri ilə, Şarnid<a> əsgərləri ilə, Ziliya oğulları, qızları və zövcəsi ilə, Turvenşeni oğulları, qızları, zövcəsi ilə, İzzini <və> Dulip (?) adamları ilə, Adiya oğulları ilə, Huzalu təbəələri ilə, Du<...> Tupki – çörək bişirən adamları ilə. Hazip-Teşub, bu adamları azad et. Sonra, İqiliştar mənə necə hərəkət edəcəyini bildirdi (?): “Onlar xeyli adamı əsr aldılar. İndi onların əsirlərini azad et!” Sonra, Kuta şəhərindən⁵ Uşuni onlara nəzətər etmək üçün dustaqxanaya göndərilib və imkan ver ki, onları mənim yanıma, Şamaş-Nasirin nəzarəti altına gətirsinlər. Ola bilsin ki, <...> eynən <...> öz mühafizəsini güclən<dirsin>.

Şərhlər

1. Nuruqum – Şuşarranın (müasir Raniya düzənliyinin) turukkuluların nəzarətində olan və kutilərin ələ keçirmək istədiyi hissəsinin tarixi adı.
2. Hazip-Teşub – hurri mənşəli isimdir. “Tanrı Teşub dinlə <məni>”.
3. Varad-Şarrum (“Hökmdar qulu”) və Şamaş-Nasir (“Günəş tanrısı Şamaşın qoruduğu”) akkadmənşəli isimlərdir.
4. İnduşşe (və ya Endişşe). Nuruquma hərbi müdaxiləyə hazırlaşan kuti ordusunun komandanı.
5. Kuta – müasir İraqda Tel-İbrahim.

15. Şepratunun birinci məktubu

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

J.Losoe. The Shemshara Tablets. A. Preliminary report.

Kobenhavn, 1959.

Tərcümə və şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

Kuvariyyə söylə: Bunu Sepratu, sənün qardaşım <deyir>. Zuzum – İlala vilayətinin canişini (?)¹, hansı ki, Kusanarhim vilayətinə xəbər göndərmişdi, <yanıma> gəldi <...> onunla Kusanarhim hökmdarı Alia <şəhərinə ...> və onlar öz aralarında and içib saziş bağladılar. Kusanarhimin hökmdarı Naşşumar və Şurti (?) <...> qoşunları ilə birgə gəldilər, <sayları> 3000 <nəfər idi> və Berdigendae <...> Zutlimdən Kunşum şəhərinə öz qoşunları ilə gəldilər. Kiqirza öz qoşunu ilə və Kusanarhimin qoşunu və Şurdamelimin qoşunu ilə birgə Arrunim² <şəhərinin> mühasirəsinə imkan yaratdılar. Şəhərdə bir kəs tapılsay ki, desin: “Gəlin! Mən şəhəri sizə təhvil verirəm”. İndi sizə düşmən olan xeyli lullubi hökmdarı sizə sülh təklif etsələr və <sadiq qalacaqlarına> and içsələr onda onlarla ittifaq yaradın və sülh qəbul edin. Bilin ki, taxıl ambarları boşalıb və gələn qoşun üçün taxıl qalmayıb. İndi <çalışın> lullubilərlə xoşməramlı sülh bağlamaq üçün razılığa gəlin, taxıl gətirmək üçün bağlayacağımız sülhdən <qoy> sizin hökmdarınız və mənim ölkəm sevinsin və bununla sənün adın əbədiləşər. Qoy 500 <...> mənim şəxsi tələbimdir. Və sən Şamşi-Adada hörmət olaraq vəziyyəti öyrən və əgər o, öz fikrini dəyişməli olsa bu halda çalış ki, Utem vilayətində təhlükəli vəziyyət yaranmasın. <O zaman> sənün əlinə yaxşı <silahlanmış> ordu keçər və yanıma gələrsiniz. Sən mənim yanıma gəlməyə qədər lullubilər Şuşarrada qalacaqlar. Əgər sən vəziyyəti öyrənmisənsə və Utem vilayətinə qarşı təhlükə yoxdursa <o halda> izn ver Utemi və Şuşarranı qorumaq üçün şəhərdə <...> qalsın, sən isə nöqərlərlə <birgə> yanıma gəl. İmkan vermə ki, ölkədə sənün əleyhinə <pis> danışıqlar. Özün barədə onların fikrini öyrən. Gələcəkdə onlar qiyam etmək istəyirlər. Onlar arzu edirlər ki, desinlər: “O, tək bunu edəcək (?). O, kimin ki, atası və <...> hazırladı <...> onun ağası tərəfimizdədir”. Bunu onlar sənün <lehinə> demək istəyirlər, pis niyyətlə <...> ürəyimizdə talaş var. İzn ver münəccimlər Şuşarraya əmin-amanlıq diləsinlər (?) <...> İzn ver sənün nəzarətin altında

taxılı yanıma dışısımlar. Səni əmin edirəm ki, <...> bilirsən ki, qoşun yaxındadır.

Şərhlər

1. Şərti tərcümədir; orijinaldakı hanizarum termininin dəqiq mənası bəlli deyil. Ola bilsin ki, bu hazanurum “şəhər başçısı” ifadəsinin yanlış yazılışdır.
2. Digər variantı Arrunum. Ehtimal ki, akkadca harranum “yol” termininin etimoloji dəyişikliyə uğramış formasıdır. Mətnə xatırlanan toponimlərin dəqiq yeri bəlli deyil.

16. Varad-Şarrumun məktubu

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

J.Lossoe. The Shemshara Tablets. A. Preliminary report. Kobenhavn, 1959.

Tərcümə və şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

Kuvariyyə söylə: bunu onun ağası <deyir>. Kutilərin qasidi Şikşambimə, mənim yanıma gəldi və söylədi: “Orada Enduşşe¹ <adlı> kuti mənə necə hərəkət edəcəyimi dedi. Əgər Şamşi-Adadın – mənim atamın qoşunları Şikşambimə yaxınlaşsalar, <qoy> döyüşə atılmasınlar. Mən atama qarşı günah işlətmək istəmirəm. Əgər onlar sənə: “Rədd ol, rədd ol!” desələr, əgər onlar sənə: “Qal!” desələr bunu o, mənə söyləyəcək. Kim bilər ki, onların sözləri doğrudur, yoxsa yalan? Bu onların şəhərinin <vətəndaşlarının> fikri ola da bilər, olmaya da bilər. Və bu işləri özlərinin təşəbbüsü ilə və ya ola bilsində ki, onların tapşırığı ilə qəbul etsinlər, kim bilir? Lakin mən soruşuram və sən bu barədə Varad-Şarrumun göstərişlərini mənə izah et. Mən Mutuşuya – qasidə təlimatımı vermişdim, o mənə bunu xatırlatdı. Sonra Etellinu – Mutuşunun həmkarı Arraphadan² xəstə gəldi və bu adamın xəstələri <...> mənə xatırlatdılar və bütün göstərişləri

izah etdilər. Bu əsasdan onların sözüne inandım və sonra mən onlardan Varad-Şarrumun məlumatlarına dair sordum ki, necə hərəkət edim. Mən Şuşarraya – atamın əli ilə zəbt olunan ölkəyə yaxınlaşmaq arzusunda deyiləm». O mənə belə dedi. Varad-Şarrum mənə xoş xəbərlər gətirdi, bunu bil”.

Şərhlər

1. Bu kuti ismini Simaşki ölkəsinin Zabşali vilayətinin Ur şəhərindəki nümayəndələrindən birinin adı – İndasu ilə müqayisə etmək olar. Bu ad elammənşəli hesab olunur [Potts D.T. The Archaeology of Elam. Formation and Transformation of an ancient Iranian state. Cambridge, 1999].
2. Arrapha – müasir İraqda Kərkük şəhəri.

17. Şəpratunun ikinci məktubu

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Eidem J., Lossoe J. The Shemshara Archives. 1. The Letters. Kobenhavn, 2001.

Tərcümə və şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

Kuvariyyə söylə: Bunu sənin qardaşın Şəpratu <deyir>. Mənə göndərdiyin məktubla tanış oldum; orada necə hərəkət edəcəyimi deyirsən. Nipram Şamşi-Adaddan sonra gəldi və dedi: “Yaxşı xəbərlərimin müqabilində Şamşi-Adad mənə Arrapha şəhərini zəbt etməyə <şərait yaratdı>. Bu Şamsi-Adadın sayəsində mümkün oldu (?) və o, oğlu İşme-Daqanı 60.000 qoşunla Nurruqumu mühasirəyə almaq üçün göndərdi”. Bunları məktubunda yazıb mənə göndərdin <...> bu xəbərləri Şamşi-Adadın qasidi üçün <yadda> saxla <...>

Lullubi hökmdarlarına xəbər göndər; onlar sənə qarşı düşmən münasibətdədir. <Çalış> onlarla sülh yarat, düşmənçiliyə son qoy <...>

Qoy Nipram, Kubiya və Ulam-taşni Şamşi-Adadın, Yailanumun, Simurrumun və bütün lullubilərin qasidləri ilə <buraya> gəlsinlər və sən onları nəzarətində saxla. Lullubilərlə sülh yarat və təcili olaraq onlara taxıl göndər. Qoşun yaxınlıqdadır, onları xəbərdar et (?).

Sonra, Şuruhtuh¹ – Elamın hökmdarı Tabituya növbəti məlumatı göndərdi: “Nə üçün Itabalhum ölkəsi öz qasidini mənim yamma göndərmir? Qoşun səfərbər olub; onlar İndaşşuya qarşı yürüşə hazırlaşır. İndi o,² Nabi-ilini 12 minlik qoşuna komandan təyin edib <...>”.³

Şərhlər

1. Şuruhtuh – Elamda Ebarti sülaləsinin hökmdarı I Sirtuh [e.ə. 1800–1772].
2. Yəni Elam hökmdarı Şuruhtuh.
3. Şuşarra uğrunda gedən hərbi-diplomatik çəkişmələrdə Elam hökmdarı turukkulara rəğbət bəsləyir və kutilərin siyasi nüfuzunun zəifləməsinə çalışırdı.

18. Yadinumun məktubu

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı mətnə əsasən verilir:

Eidem J., Lossoe J. The Shemshara Archives. I. The Letters. København, 2001.

Tərcümə və şərhlər A. Əlimirzəyevindir.

Kuvariyyə söylə, bunu Yadinum, sənin oğlun <deyir>. Mənə çatdırdığın xəbərlərdə <...> necə hərəkət edəcəyimi <bildirir-sən>. Ordu, 300 nəfərlik kuti qoşunu çətinliklə <çayı> keçdi. Beləcə Şikşabbuma¹ girişin <yolunu> tapdılar. Bu çayı necə keçdiklərini xəbər ver. Yaşub-Adad² gələcəkdə güclənməyəcək <...> qoşun <...> və bu bəlanı ölkədən uzaqlaşdırmayacaq. Çayı necə keçməyi <...>

Şərhlər

1. Digər mətnlərdə şəhərin adı “Şikşambim” formasında yazılıb.
2. Ehtimal ki, Yaşub-Adad Şikşabbum şəhərinin müdafiəsinə cavabdeh şəxs idi.

19. I Şamşi-Adadın Kuvariyyə məktubu

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Eidem J., Lossoe J. The Shemshara Archives. I. The Letters. København, 2001.

Tərcümə və şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

Kuvariyyə söylə, bunu sənin ağa <deyir>:

Sənin gedişindən əvvəl qərarımı göndərirəm; səni bu barədə təlimatlandırırım: “Əgər Şikşabbum dağıdılsa, Arraphaya, yanıma gəl. Şikşabbum əgər dağıdılsa imkan ver ki, qoşun Şikşabbumu mühasirəyə alsın və sən öz xoşunla (?) Şuşarraya yollan. Şuşarranın komandanını xəbərdar et və Şuşarra vilayətindən özünə qoşun götürüb yanıma gəl!”

Səni belə təlimatlandırırım <...> Əgər Şikşabbum dağılsa və sən Şuşarra ölkəsinə yerləşsən, o halda yanıma qayıtmayana-dək bu məktubu gizlə. <Əgər> belə olmasa və sən orada qalmalı olsan, o halda Şuşarranın <komandanı> “Yuxarı ölkəyə”, hüzuruma qoşun göndərsin <və sən> dediyim kimi məktubu gizlə.

İkincisi, məni narahat edən Lullim hökmdarının barəmdə sənə dedi-qodu söyləməsidir <...>¹ Meskinumu² <göndərdim...> və onlara <yalandan> and içməyə imkan vermə <...> Təbelliyimdə olan <qoşunu> yanına göndərirəm və onlar <sənə sadiq qalacaqlarına> and içəcəklər.

Şərhlər

1. Eidem J. və Losse J. hesab edirlər ki, mətnin bu çətin anlaşılan yerində I Şamşi-Adad Küvariyyə Lullubi hökmdarı ilə saziş bağlamağı göstəriş verir.
2. Mari şəhərindən (Suriyada Tell-Hariri təpəliyi) tapılan mətnlərin birində bildirilir ki, bu şəxs I Şamşi-Adadın Kabra şəhərindəki rəsmi nümayəndəsi olmuşdur. Bax: Dossen G. Archives Royales de Mari. T. I, Paris, 1950, № 110.

20. Şinişmanninin məktubu

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı mətnə əsasən verilir:

Eidem J., Lossoe J. The Shemshara Archives. 1. The Letters, Kobenhavn, 2001.

Tərcümə və şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

Məni sevənə söylə.¹ Bunu səni sevən Şinişmanni <deyir>:

İnduşşe <bizi> qarət etməyə gəldi. <...> Kuşum və İrtəhum vilayətlərinin² məhsullarını talan etdi. Bilirsən ki, 3 ildir <sənə> məhsul göndərməyə imkan yox idi <...> o, ölkənin məhsulunu taladı və <...> Kuşana<r>him, Zutlum və digər yerlərin <...> Heç kim bizə <köməyə> gəlmədi.

İndi İnduşşe 20 gündən artıqdır ki, vilayəti talayır və biz onunla açıq döyüşə girməkdən çəkinirik. Gizli ambarlarımızı qoruya bilmirik, mühafizəmiz yoxdur. Heç kəsə inanma! <...> Öz ehtiyatının mühafizəsini gücləndir! Münasib gün gəl <...> Kuşum vilayətinin taleyi ilə bağh falabaxmanın nəticələrini <yazıb> sənə göndərəcəyəm.

<...> Lullumi ölkəsi ilə olan dostluğu <...> məhsulun talan olunmasını istəmirəm, arzu edirəm ki, Kuşum və <...> onun qarşısında olmasın <...> sayıqlığını itirməsin.

Şərhlər

1. Şuşarranın hökmdarı Kuvəri nəzərdə tutulur.
2. Ehtimal ki, bu vilayətlər Şuşarra ölkəsinin şimal-şərqində, kutilərin məskulaşdığı ərazi ilə sərhəddə yerləşirdi.

21. İşme-Daqanın qardaşı Yasmah-Adada birinci məktubu

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Mirzəyev M. Qədim Azərbaycan tayfalarının Aşşur hərbi ekspansiyasına qarşı mübarizəsi tarixindən (e.ə. XVIII əsrin 1-ci yarısı)//AMEA Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 2005, № 5–6.

Tərcümə və şərhlər Mirheydər Mirzəyevindir.

“Şuşarra ölkəsi ilə əlaqədar mənə yazırsan ki, bu ölkə həyəcan içindədir və biz onu əldə saxlaya bilmərik. Qoy İşar-Lim <vəziyyəti> sənə danışsın. Turukkulu¹ Lidaya və onunla birlikdə olan bu ölkədəki turukkular <bizə> düşmənçilik etdilər və iki şəhəri viran qoydular. Mən dərhal köməyə getdim, lakin onlar dağların içərilərinə çəkildilər. Biz məlumat topladıq və <aydın oldu ki, indi> bu ölkə² nəzarət altına ahna bilməz”.

Şərhlər

1. Turukku tayfaları Kiçik Zab çayının yuxarı axarında, Lullubilərin ölkəsi Zamuadan qərbdə məskunlaşmışlar. Aşşur-Babil kitabələrində 500 il ərzində xatırlanan turukkuların etnodil mənsubiyyəti aydın deyil. Onları hurri və ya türk mənşəli hesab edirlər.
2. Şuşarra ölkəsi nəzərdə tutulur.

22. İşme-Daqanın qardaşı Yasmah-Adada ikinci məktubu

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:
Mirzəyev M. Qədim Azərbaycan tayfalarının Aşşur hərbi ekspansiyasına qarşı mübarizəsi tarixindən (e.ə. XVIII əsrin 1-ci yarısı)//AMEA Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 2005, № 5–6.

Tərcümə və şərhlər Mirheydər Mirzəyevindir.

Yasmah-Adada de! Qardaşın İşme-Daqan belə deyir: Mənə turukkular haqqında <məlumat istədiyini> yazıbsan. Turukkular yürüşə çıxan gün mən çox məşğul idim¹ və <ona görə də> turukkular barəsində sənə məlumat göndərə bilmədim. Hərbi dəstəmiz onları təqib etdi və mən çoxlu adam öldürdüm. Sonra o,² çayın³ sahilinə yetişdi və orada fəngidi. Çayın suyu artdı və onu keçmək mümkün olmadı. Lakin mən qoşunun bir hissəsini çaydan keçirdim və təcili Tiqunanim ölkəsinə⁴ yolladım. Bundan sonra çayda su azaldı və turukkular da gecə ikən onu keçdilər. Bunun ardınca çay <yenidən> daşdı və mən <qalan qoşunla> onu keçə bilmədim. Hazırda turukkular Tiqunanim ölkəsinə daxil olmuşlar və onlar <orada> belə deyiblər: “O,⁵ öz ölkəsinə geri döndü”.

Şərhlər

1. Hər fən “çətin vəziyyətdə idim”.
2. Yəni Aşşur hərbi dəstələri.
3. Kiçik Zab çayı nəzərdə tutulur.
4. Tiqunanim ölkəsi ehtimal ki, müasir Raniyə düzənliyinin cənub-qərbində, Aşşur və Turukku ölkələrinin sərhəd zolağında yerləşirdi.
5. Yəni İşme-Daqan.

23. İşme-Daqanın qardaşı Yasmah-Adada üçüncü məktubu

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:
Mirzəyev M. Qədim Azərbaycan tayfalarının Aşşur hərbi ekspansiyasına qarşı mübarizəsi tarixindən (e.ə. XVIII əsrin 1-ci yarısı)//AMEA Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 2005, № 5–6.

Tərcümə və şərhlər Mirheydər Mirzəyevindir.

Mənə turukkular haqqında məlumat istədiyini yazıbsan. Turukkular <hələ də> Tiqunanim ölkəsindədirlər. Öncə onlar aclıq keçirdilər və Hirbazanim¹ ölkəsinə getdilər. <Orada> <...>zuripi kəndi<nin sakinləri> onlarla dost oldu. Lakin <buna baxmayaraq> onlar bu kəndin adlı-sanlı kişilərini öldürdülər və əmlakını ələ keçirdilər. Bu kənd vergi <borcunu ödəmişdir?> Çətin ki, turukkular bu kənddən 5 günlükdən artıq ərzaq əldə edə bilsinlər. Həmin kənd<in sakinləri> dost olduqdan sonra onlar onu zəbt edə bildilər. <Ona görə də> bu ölkə onlara qarşı çıxdı,² qüvvə topladı və onlarla düşmən oldu. Turukkular <indi də> aclıq keçirirlər <və> ərzaqları yoxdur. Onlar <yenə də> Tiqunanim ölkəsindədirlər. Bu məktubumun ardınca onların üz tutub gedəcəkləri yer və məqsədləri barədə sənə məlumat göndərəcəm.

Şərhlər

1. Hurri mənşəli Hirbazanim ölkəsinin yeri bəlli deyil.
2. Hər fən: “onlara qulaq verdi, diqqət yetirdi”.

24. I Şamşi-Adadın oğlu Yasmah-Adada məktubu

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:
Mirzəyev M. Qədim Azərbaycan tayfalarının Aşşur hərbi ekspansiyasına qarşı mübarizəsi tarixindən (e.ə. XVIII əsrin 1-ci yarısı)//AMEA Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 2005, № 5–6.

Tərcümə və şərhlər Mirheydər Mirzəyevindir.

Turukkuların olduğu Amurzakkim¹ ərazisində Dadanum² iki min nurruqalı ilə, yalnız özü üçün, kənarında və tək düşərgə salmışdı. Düşmən bu viran qoyulmuş ərazini qoparmaq üçün (?) <hücum etdi>. Dadanum silaha çağırdı <və> köməyə gələnlərlə birlikdə həmlə etdi³, <lakin> onlar⁴ onu öldürdülər və onunla birlikdə 5 əsgəri də öldürdülər. Bundan sonra onlar⁵ <öldürülmüş> əsgərlərinin qisasını aldılar və 50 düşmən öldürdülər.

Şərhlər

1. Amurzakkim Nurruqa (başqa mətnlərdə Nurruqum; müasir Raniyə düzənliyində) ölkəsində vilayət.
2. Dadanum. Akkad sonluqlu (-num) hurrimənşəli isim, hərfən: “Əziz”, “Sevimli”.
3. Hərfən “yaxınlaşdı”.
4. Yəni turukkular.
5. Yəni Aşşur qüvvələri.

25. Yasin-Elin Zimrilimə məktubu

Zimrilim e.ə. XVIII əsrdə Mari şəhər-dövlətinin hökmdarı olmuşdur. Marinin xarabalıqları Fərat çayından 2,5 km qərbdə, müasir Suriya ilə İraq sərhəddi yaxınlığındakı Tell-Həriri təpəsindədir. İşme-Daqanın məktubları da buradan tapılıb.

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Mirzəyev M. Qədim Azərbaycan tayfalarının Aşşur hərbi ekspansiyasına qarşı mübarizəsi tarixindən (e.ə. XVIII əsrin 1-ci yarısı)//AMEA Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 2005, № 5–6.

Tərcümə və şərhlər Mirheydər Mirzəyevindir.

Mənim ağama de! Sənin qulun Yasin-El bunları bildirir. Ətrafımda olanlardan belə sözlər eşitdim: İşme-Daqan turukkularla sülh müqaviləsi bağlayıb. O, Zaziyanın¹ qızını oğlu Mutaşkura alır.

İşme-Daqan toy hədiyyəsi kimi Zaziya qızıl <və> gümüş göndərib, o isə Eşnunna adamının² qoşununu İşme-Daqana yardım üçün səfərbər edib. Bəlkə də, ağam bu xəbəri eşidib. Mən <hər halda> ətrafımda olanlardan öyrəndiklərimi ağama bildirdim.

Şərhlər

1. Zaziya turukkuların hökmdarı olmuşdur.
2. Diyala çayı vadisində yerləşən Eşnunna (Bağdaddan 35 km şimal-şərqdə yerləşən Tell-Əsmər) mənbələrdə e.ə. III minilliyin əvvəllərindən xatırlanır. E.ə. II minilliyin əvvəllərində müstəqil dövlətə çevrilmişdir. Mətnə “Eşnunna adamı” ifadəsi Eşnunna şəhər-dövlətinin hökmdarına işarədir.

26. Qədim Babil dövrünün alqı-satqı sənədi

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Leemans W.F. Foreign Trade in the Old Babylonian Period, Leiden, 1960.

Tərcümə və şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir

Tanrı Şamaşın mülkiyyətindən 3 Pi,¹ 2 SUT,² 4 2/3 QA³ bitki yağı <sataraq> 1/3 MINA,⁴ 2/3 ŞEKEL⁵ gümüş dəyərində olan səmərəli işləyən (?)⁶ kuti qullarını qoşunların komandanı Utul-İştardan almaq! İlu-Usatinin oğlu Lu-İşkurun sərəncamı ilə İbni-Mardukun oğlu Varad-Marduk qərara aldı ki, 1 ay müddətində <bu> səmərəli işləyən (?) kuti qullar alınsın. Əyər onlar 1 ay müddətində gətirilməsə İlu-Usatinin oğlu Lu-İşkur 1/3 MINA, 2/3 ŞEKEL gümüşü <bu> sənədi təqdim edənə ödəməlidir.

Ammisaduqanın⁷ hakimiyyətinin 10-cu ilinin Abu ayının altıncı günü.

Şərhlər

1. Pi – maye formalı məhsulların həcm ölçü vahidi; təxminən 30 litr (bəzi hesablamalara görə 50,5 litr).
2. SUT – maye formalı məhsulların həcm ölçü vahidi; təxminən 5 litr (bəzi hesablamalara görə 8,4 litr).
3. QA – maye formalı məhsulların həcm ölçü vahidi; təxminən 0,75 litr (bəzi hesablamalara görə 0,77, 0,84 və ya 0,94 litr). Mətnə göstərilən 3 Pİ, 2 SUT, 4 2/3 QA 104 litrə (və ya 172,3 litrə) müvafiqdir.
4. MİNA – çəki vahidi; təxminən 505 qram.
5. ŞEKEL – çəki vahidi; təxminən 8,4 qram. Mətnə göstərilən ½ mina, 2/3 ŞEKEL 176 qrama müvafiqdir. Bu qiymətə o zaman iki, üç və hətta dörd qul almaq olardı.
6. Mətnəki saq arad meş Gu-ti-i KI nam-ru-tim ifadəsinin sonuncu sözü kutimənşəli qulların özəlliyini xarakterizə edir. Elmi ədəbiyyatda bu söz ənənəvi olaraq “ağbəniz”, “parlaq” anlamında tərcümə olunur və kutilərin qonşu xalqlardan fərqli olaraq daha ağdərili olduqları iddia edilir. E.A. Şpayzer “namrutim” sözünü “sag giga” (şumerə «qara baş», akkadca “şalmaq qaqqadi”; İkiçayarasının sakinləri özələrini belə adlandırırdılar) kimi bədii ifadə hesab edir. U. Limans onu “gözəl”, “yaraşıqlı” anlamında izah edir. İ.M. Dyakonov da bu sözün dəri və ya saç rəngi ilə əlaqəsini inkar edir. [Дьяконов И. М. История Мидии. М.-Л., 1956, с. 118]. Zənnimizcə bu mətnə mirzənin səhvi üzündən namurtum “gəlir”, “qazanc” termini əvəzinə oxşar səslənən “namrutim” sözü yazılmışdır. [Головлёва Л.М. “Добровольные” данники Ассирии в конце XII в. до.н.э.// Вестник древней истории, 1975, №3, с.13].
7. Ammisaduqa – Babilistanın amori mənşəli I sülaləsinin hökmdarı [e.ə. 1646–1626].

27. II Aqumun kitabəsindən parça

Kaşşu mənşəli sülalənin görkəmli nümayəndələrindən olan II Aqum e.ə. XVI əsrin I yarısında Babil dövlətinə hökmranlıq edib. Onun mətnlərindən biri ötən əsrin əvvəllərində alman arxeoloqları tərəfindən aşkarlandı.

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:
Kohler O., Ungnad A. Assyrische Rechtsurunden, Leipzig, 1913.

Tərcümə və şərhlər Mirheydər Mirzəyevindir.

Mən <Aqum>-Kakrime¹ Tazziqurumaşın² oğlu, tanrı Şukamunanın təmiz nəslindən olan, Anu və Enlil, Ea və Marduk, Sin, Şamaş və İştaran adı ilə <bəyan edirəm>. Mən ağıllı və müdrik hökmdaram, Tazziqurumaşın oğluyam, Kaştilyaşın oğlu <olan> qəzəbli əsgər Abi<rattaşın> nəslindənəm <...> Mən kaşşuların və akkadlıların, ucsuz-bucaqsız Babil ölkəsinin hökmdarıyam. Mən Eşnunna³ xeyli sayda əhali ilə məskunlaşdırınam, Padan və Almanın, düşüncəsiz kutilərin, dünyanın dörd tərəfinin hökmdarıyam.

Şərhlər

1. Kakrime – akkadca “Sevimli qılınc” II Aqumun ləqəbi idi. Bəzi tədqiqatçılar bunun anlamı bəlli olmayan kaşşu termini olduğunu düşünür.
2. Bəziləri bu ismin yazıldığı mixi işarələri Urşiqurumaş kimi oxuyur.
3. Eşnunna – Babilistanın şərqində ən böyük şəhər. Kaşşuların hakimiyyəti dönməndə şəhər rəsmi olaraq Dupliyaş, Babil dövləti isə Karduniyaş adlanırdı.
4. Padan – Anubanininin mətninin yazdığı Padir (müasir Sarıpul) ilə eyniləşdirilir.
5. Alman (və ya Halman) – Zaqrosun ətəklərində, Diyala çayı yaxınlığında müasir Holvan.

28. Nabu-kudurri-usurun¹ kitabəsindən fraqment

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

King L.W. Babylonian boundary-stones and memorial tablets in the British museum. London, 1912.

Tərcümə və şərhlər Mirheydər Mirzəyevindir.

Nabu-kudurri-usur – şanlı (?) və alicənab şahzadə, Babilin soyundan olan, çarlar çarı, hünərli kahin və canişin, tanrı Şamaşın istəyi ilə öz xalqını ucaldan, sərhəd dirəklərini qoruyan, ədalətli hökmdar, oxları ilə uğurlu döyüşlərdə olan məğrur qəhrəman, qüvvətli lullubiləri qılıncı ilə məğlub edən, kaşşuları talayan, tanrı Mardukun² sevimli varisi.

Tanrı Marduk xeyir-dualarını (?) göndərəndə o [yəni Nabu-kudurri-usur] Akkadın³ qisasını almaq üçün silahını qaldırdı <...>

Şərhlər

1. Nabu-kudurri-usur (“Tanrı sərhəd dirəklərini qorusun”) – Tarix elmində daha çox Novuxodonosor adı ilə tanınan Babilistanın II İssin sülaləsinin ən qüdrətli hökmdarı. Hakimiyyətdə olduğu 21 il ərzində [e.ə. 1126–1105] elamlıların işğalına son qoymuş, Babilistanın dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş, lullubi və kaşşuların məskunlaşdığı mərkəzi Zaqrosa (müasir Luristan) nəzarəti ələ keçirmişdir.
2. Marduk (“Amar-Utu”, “Günəşin oğlu”) – Adının anlamına zidd olaraq, Babil mifologiyasında Marduk su tanrısı və Eredü şəhərinin himayədarı Eanın oğlu sayılırdı. Qədim tanrılar Anu və Ellilin yerinə Babilistanda baş tanrı olması Hammurapinin qanunları ilə təsbit olunmuşdur. Babil süquta uğradıqdan sonra, Əhəmənilər imperiyasının tərkibində satraplıq

olduğu zamanlarda da Marduk dini-ideoloji əhəmiyyətini saxlayırdı.

3. Akkad – Akkad şəhər-dövləti (dəqiq yeri bəlli deyil) e.ə. XXI əsrin ortalarında geosiyasi əhəmiyyətini itirsə də, 1000 il sonra da “Akkad” termini anaxronizm kimi münəccim sorğularında və dini-ədəbi əsərlərdə işlənməkdə davam edirdi. Öz titullarında Akkad, Şumer, Subartu, Martu, Anşan və digər anaxronik terminləri tətbiq etməklə hökmdarlar şəcərələrinin qədimliyini nümayiş etdirməyə çalışırdılar.

29. Aşşurreşişinin kitabəsindən fraqment

Aşşurreşişi [e.ə. 1133–1116] e.ə. II minillikdə Aşşurun son qüdrətli hökmdarlarından idi. Aşşur şəhərinin hakimi Mutakkil-Nuskunun oğlu, Aşşur hökmdarı I Aşşurdanın nəvəsidir. Dövrümüze çatan kitabələrdən aydın olur ki, Aşşurreşişi Aşşur şəhərində Anu və Adada, Neynəva şəhərində isə ilahə İştara məbədlər inşa etdirmişdir.

Təqdim olunan mətn onun hərbi fəaliyyətindən bəhs edən yeganə kitabədir.

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Grayson A.K. The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian periods. Vol. I. Assyrian Rulers of the Third and Second Millenia B.C. (to 1115 B.C). Toronto, 1986.

Tərcümə Allahverdi Əlimirzəyevindir

Tanrı Enlilin istəyi ilə Aşşur şəhərində hakim olan Aşşurreşişi, kimə ki, böyük tanrılar Anu, Enlil və Ea<...> ilahə İmına <...> rəhmsiz döyüşçü, Aşşurun düşmənlərini məğlub edən, Lullumiləri, bütün kutiləri və onların dağlıq ərəzilərini yağmalayan, ayaqları ilə tapdayan <...>.

30. III Salmanasarin [Şulmanu-aşared: e.ə. 859–824] Kalat-Şerkat yazısından fraqment

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Qaşqay S.M. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə.
Bakı, 2006.

Tərcümə Solmaz Qaşqayın, şərhlər Allahverdi
Əlimirzəyevindir.

Hakimiyyətimin <4-cü> ilində mən <Aşşur> şəhərindən çıxıb, Kullar¹ dağını aşdım, Daxili Zamua² ölkəsində idalı³ Nikderanın şəhərlərini zəbt etdim. Onların qalan qoşunları qamış qayıqlara minib, dənizə⁴ qaçdılar. Mən <hava ilə> doldurulmuş dərilərə minib onları izlədim. Dəniz içində mən onlara zərbə vurub, əsir apardım.

Hakimiyyətimin 16-cı ilində Arbeladan çıxdım, Kullar dağını aşdım, Daxili Zamua ölkəsində qalalar tikdim <...tu> şəhərini zəbt etdim. Daxili Zamua ölkəsindən Munna⁵ ölkəsinə kimi, Munnadan Allabriya⁶ ölkəsinə kimi, allabriyalı Yanziburiya⁷ möhkəmləndirilmiş Paddira⁸ şəhərini zəbt etdim. Mən ondan qənimət apardım: sarayın qızıl qapılarını, saray qadınlarını və saray var-dövlətini ələ keçirdim, ona od vurdu. Allabriya şəhərindən çıxdım <...> Parsua şəhərinə kimi, Parsua şəhərindən Abdadanu şəhərinə kimi, Abdadanu şəhərindən Haban⁹ şəhərinə kimi öz hökmdar parılımla onları heyran qoydum.

Şərhlər

1. Kullar – Zaqros bağ silsiləsində müasir Kollardağ zirvəsi
2. Daxili Zamua – E.ə. IX–VII əsr aşşur kitabələrində üç fərqli inzibati ərazi xatırlanır: Zamua, Daxili Zamua və Mazamua. Bütövlükdə Zamua Urmiya gölündən cənubdakı əraziləri, Süleymaniyə ilə Sənəndəc adasındakı geniş sahəni əhatə edirdi və hələ qə-

dim zamanlardan burada lullubilər məskunlaşmışdı. Zamua və Mazamua heç vaxt müstəqil olmamış, gah Aşşurun, gah da Mannanın tərkibinə qatılmışdır. Yalnız e.ə. IX əsrin II yarısında Daxili Zamuada Mekdiaranın (və ya Nikdiara) sülaləsinin hökmranlıq etdiyi çarlıq mövcud olmuşdur.

3. İda – Urmiya gölünün cənub sahilində, müasir Həsənlu kəndi ərazisində yerləşən şəhər və eyni adlı ölkə.
4. Dəniz – Urmiya və ya Zeribor göllərindən biri ilə eyniləşdirilir.
5. Munna – Manna ölkəsinin adının yazılış formalarından biri.
6. Allabriya – Manna ölkəsinin qonşusu, Aşağı Zab çayının mənbəyində yerləşən çarlıq.
7. Yanziburiyaş – Allabriya ölkəsinin hökmdarının ismi kaşşu mənşəlidir: “Yerin ali hökmdarı” anlamındadır.
8. Paddira – Allabriya qalası. Ehtimal ki, hurri-urartu mənşəli patarı “şəhər” sözündəndir.
9. Haban – Luristanda yerləşən qədim Elam şəhəri Avan. Kuti hökmdarı İlisirin Şeyxxandakı mətnində “Aban ölkəsi”.

31. Tacir Şilisrunun mətni

Yeni Aşşur mixi qrafikası ilə yazılmış 21 sətirli bu gil lövhə ötən əsrin 30-cu illərində E.Herzfeld tərəfindən Həmədandan tapılıb. İşarələrin paleoqrafiyasına əsasən bu mətni e.ə. VIII əsrin əvvəllərinə aid etmək olar.

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir.
Herzfeld E. The Persian Empire, Wiesbaden, 1968.
Tərcümə və şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

Tacir Şilisru müqaviləyə <əsasən> 10-cu ildə şahın əsgərlərinə hesabat verəcək. Böyük keçiləri hökmdara qurban edəcək. Hökmdar üçün 2 ədəd keyfiyyətli yun libas <göndərəcək>. Bu onun əmridir (?). Tanrılar İştər, Şarnaş və Enlil buna şahidirlər. Hökmdar yuxu gördü <və> onları azad etdi. Udqurlimzah, Aruksiburunun oğlu, Abdadananın¹ hökmdarı <və> aşşurlular hamını gələcəkdə azad edəcəklər. Onlar ailə quracaq, onlar <.....> edəcəklər. İcmanın himayədar ilahəsi İştər üçün keyfiyyətli çaxır gətirəcəklər (?). Gələcəkdə hökmdar və ya canişin və ya icmanın rəhbəri və ya <...> hər kim desə ki, “O azad etmədi”, qoy icmanın himayədar ilahəsi İştər onların nəslini məhv etsin <...> Kadaşmanzi² <... mirzə>.

Şərhlər

1. Abdadana və ya Bit-Abdadanu (müasir Zəncan yaxınlığında) – son kuti dövlətlərindən biri. Aşşur hökmdarları III Tıqlatpalasarin və II Sarqonun (e.ə. VIII əsrin II yarısı) mətnlərindən aydın olur ki, Abdadana Gizilbunda və Allabriya ilə sərhədlənirdi. Alman arxeoloqlarının Aşşur şəhərinin xarabalıqlarından tapdıqları coğrafi adlar siyahısında bildirilir ki, Abdadana kutilərin ölkəsi idi [Herzfeld E. The Persian Empire. Wiesbaden, 1968, p. 238].
2. Mətnə xatırlanan 2 ad – Şilisru və Udqurlimzah kuti, Kadaşmanzi – kaşşu, Aruksiburu isə akkad mənşəlidir.

32. III Tıqlatpalasarin [Tukulti-apal-eşarra: e.ə. 745–722] salnaməsindən fraqment

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:
Qaşqay S.M. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə.
Bakı, 2006.

Tərcümə Solmaz Qaşqayın, şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

<...> Kutı və Bit-Sangibutidən,¹ 1200 <nəfər> Illili <şəhərindən>,² 6208 <nəfər> Nakkabe <şəhərindən və> Bude³ əsirlərini dəniz kənarında olan Simirra, Arka, Usnu, Siannu <...> şəhərlərində yerləşdirdim. 588 <nəfər> Bude, Dune, Ni<...> <şəhərindən>, 352 <nəfər> Bile <şəhərindən>, 554 <nəfər> Banate <şəhərindən>, 380 <nəfər> Nerqal-ilu-ina-mati <şəhərindən>, 460 <nəfər> Sangi-ilu <şəhərindən>, <... nəfər> Illile <şəhərindən>, 457 kuti və sangibuti əsirlərini Tuimme⁴ vilayətində yerləşdirdim. 555 <... nəfər> kuti və sangibutili <əsirlərini> Til-Karmedə yerləşdirdim. Onları Aşşur əhalisi hesab etdim. Vergi və məcburi işləri onlara aşşurlularla bir kəsdim.

<...> Hakimliyimin doqquzuncu ilində Aşşurun, mənim ağamın köməyi ilə Bit-Kapsi, Bit-Sangibuti, Bit-Tazzakki, Maday, Bit-Zualzaş, Bit-Matti <və> Tupliaş ölkələrinə qarşı çıxış etdim. Bit-İştər, Kingikangi, Kindigiasu, Kingialkasiş, Kubuşhatidiş şəhərlərini, Upuşu ölkəsini, Ahsipuna, Girgira, Kihbazhati şəhərlərini ətraflarındakı məskənlərlə birlikdə zəbt etdim,⁵ onların qənimətini ələ keçirdim, sökdüm, dağıtdım, od vurdum.

Şərhlər

1. Bit-Sangibuti – Aşşur kitabələrində bu adda 2 şəhər xatırlanır. Bunlardan biri Urmiya gölü hövzəsində, Urartuya gedən yolda, digəri isə Maday ölkəsində yerləşirdi. Bu mətnə, ikinci şəhərin sakinlərindən söhbət gedir.

2. İllili (və ya Dur-Ellil, "Tanrı Enlilin qalası") – Mannanın Aşşur ilə sərhəddində yerləşən şəhər.
3. Bude – Ehtimal ki, Madada məskunlaşan qəbilə. Herodota görə, Midiya (Mada) dövlətinin yaranmasında payı olan 6 qəbilədən biri.
4. Tuimme (və ya Tumme) – Aşşur mətnlərində bu adda 2 fərqli toponim xatırlanır. Bunlardan biri Fərat çayının yuxarı axarında yerləşirdi və "Nairi ölkələri" qrupuna daxil idi. Digəri isə Kiçik Zab çayının orta axarında yerləşirdi. Zənnimizcə bu mətnə birinci Tummedən söhbət gedir.
5. Hakimiyyətinin doqquzuncu ilində, yəni 736-cı ildə III Tiqlatpalasarin işğal etdiyi bu ölkə və şəhərlər müasir Luristanın şimalında Sənəndəclə Həmədan arasında yerləşirdi.

33. II Sarqonun [Şarrumker: e.ə. 722–705] Nəcəfabad kitabəsindən fraqment

1962 ildə Kanada arxeoloqlarının İrənin Kəngəvər şəhərindən 15 km şimal-şərqdə yerləşən Nəcəfabad kəndi ərazisində aşkar edilmişdir. İki metr hündürlüyündə daş sütun üzərində yazılan kitabə II Sarqonun qabartma təsviri ilə müşayiət olunur.

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Qaşqay S.M. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılıq mənbələrdə.
Bakı, 2006.

Tərcümə Solmaz Qaşqayın, şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

<...> Hamatlı <...> o yığdı. <Böyük ila>hilərə andlarını <...> o inandı <...> o qaldırdı. Süvariləri, <...> möhkəm divarları mən qoçbaşının¹ ağır zərbəsi ilə dağıt<dım>, onun döyüşçülərini öz <Aş>şur şəhərimə <...>. Mən öz canişinimi onlara hakim qoydum. Hamat <...>

<...> hakimliyimin 3-cü ilində Şuandahul <və> Durdukka, divarlı qalaları <...>. mannalı İranzunu, öz hökmdarlarını onlar saymadılar <...>. Aşşurun qoşunlarını mən gözdən keçirtdim və bu şəhərləri zəbt etmək üçün Mannaya getdim. Mən onları darmadağın etdim <...>, qoy<dum...>, dolu kimi yağdım. Əhalini, əmlakı ilə birlikdə <...>.

Hakimliyimin 4-cü ilində, mən Tabala getdim. Tuşalı Kiakkunun Şinxutu qalasını, <...> onlardan fil dərisi, fil sümüyü, ebonit ağacından sandıq, bəzəkli paltar, kətan paltar, silah, döyüş ləvazimatı apardım. Onların hesabsız davarını, at sürülərini, eşşəklərini mən qənimət kimi apardım. Tabal (?) çarının vergisini <...>

Hakimliyimin 5-ci ilində Purattu çayının sahilində olan Karkamış şəhərini zəbt etdim. Pisiri, onun çarını, Şemtarru ilə birlikdə <...> onun saray əmlakı ilə birlikdə, arvadını <...> qənimət kimi öz Aşşur şəhərimə apardım. Karkamışın əhalisinin <...> Aşşurdakı kimi onlara həvalə etdim. Karkamışda ələ keçirdiyim qızıl-gümüşü Aşşur, Nerqal <...> üçün Mannanı dağıtmağına və əhalini səpələdiyinə görə Aşşurun qəzəbi onu tutmuşdu <...> Rusa, şəhər <...> Aşşurun boyunduruğunu atan <...> onun vergisini <...>, o qaçdı <...> bu ölkəni <...>. Mən Aşşurun çoxsaylı qoşununu yoxladım. Mən mannalıları görə getdim <...> iki dəfə iki saatlıq, gün <...> saxsı qab kimi sındır<dım...>, əlimə aldım. Onun əhalisini əmlakı ilə birlikdə <...> qoyun sayan kimi saydım. İzirtu, onun qalasını <...> İzirtu <...> o mənim ayaqlarından öpdü, <...> həyatını xilas etmək üçün o ayaqlarımdan yapışdı. Atları, qaramalı və davarı – onun vergisini aldım <...>.

Mən karalları² Aşşurleni məğlub etdim. Bu geniş ölkəni, onun qoşunu ilə birlikdə qırdım. Mənim düşərgəmdə <...> öz Aşşur şəhərimə apardım. Karalları onun əraziləri ilə birlikdə Lullume vilayətinə³ qatdım <...> çox artırdım. Əvvəlkindən artıq vergini və ağır işləri mən onlara həvalə etdim. Patta şəhərindən çıxdım, Nikkar şəhərinə yaxınlaşdım <...> şurqadiyalı

Nahri, Kutı ölkəsinin⁴ qalalarını <...>, gündə əhalinin döyüş gücünü <...> onların <...> əmlakları ilə birlikdə, onların eşşəklərini, davar və qaramalını qənimət kimi apardım.

Şepa-Şarrunu <...> üstə, şəhər başçıları <...>. Mən Hundir⁵ şəhərinə yaxınlaşdım. Kişesalı Belşarusur ətrafındakı şəhər başçılarına yalan danışdı <...> öz vergisini – at, davar və qaramalım – o mənə Hundir şəhərinə gətirdi. Mən onu öz düşərgəmdə aldım, vergi kimi hesab etdim. Qoşqu atlarını, zinət, qızıl, gümüş, bəzəkli paltar, kətan paltar, silah, döyüş ləvazimatını <aldım ...>.

Məndən öndə gedən <...> İştər, mənim hakimlərim <...> onun mərkəzində mən ucaltdım. Kişesim⁶ əhalisinə <...> vilayətinə əmin-amanlıq yaratdım <...>, öz canişinimi onlara hakim təyin etdim.

Bit-Saqabini <...> qalaları arasında <...> Aşşura, mənim hakimimə olan borcları və ağır işləri yerinə yetirməyə onları məcbur etdim. Həmin vaxt Aşşura tabe olan harharlılar, ağır işləri <...> yerinə yetirmədilər. <...> öz şəhər başçılarını onlar qovdular. Atları, öz vergilərini, onlar dörd il ərzində saxlamışdılar. Onlar öz divarlarını bərkitmişdilər və <...> əleyhinə <...>. Mən onları darmadağın etdim, böyük qırğın törətdim, onların döyüşçülərini payaya keçirdim <...>, tamamladım. Mən onun məbədlərini tikdim və onun ilahilərini öz yerlərinə qaytardım. Aşşur, Sin, Şamaş, Adad, İştər <...> saysız <...> tökdüm. Arazişu ölkəsinin Yuxarı çayı, Bit-Ramatıyanın Aşağı çayı <...> aparmağa məcbur etdim.

Harhardan⁷ çıxdım, <...> çayını keçdim, Zakruti⁸ şəhərinə yaxınlaşdım <...>. Zakrutidən çıxdım, Kurabli şəhərinə yaxınlaşdım, məndən ön<dəki hökmdarların görmədikləri> şapardalı⁹ Daikudan, <...> Uş<...>dan, <...>kullu, Biqali, Siqris, Bit-Uargi uzaq ölkələrdən <vergilərini> aldım <...>.

<...> o, düşmən oldu onlara. Öz şəhərlərini tərk etdilər, öz camaatını və əmlaklarını yığdılar, Abrau dağına <...>. Mən silahlımla zərbə vurub, onların qalan camaatını, atlarını, qatırlarını,

öküz, qoyun, eşşəklərini qarət edib apardım <...> qırdım, dağıtdım, od vurdum.

Siqris ölkəsindən çıxıb, Arussa ölkəsinə yaxınlaşdım. Bu ərazini <...> birlikdə <...>. Pattus çayını keçib, Ukuta ölkəsinə yaxınlaşdım. Bu ərazinin əhalisi <...> məşəl kimi <...> öz qoşunumu onların məhsulu ilə doyunca yedirdim. Mənim <...> olan döyüşçülərim <...>, onlar mənim üçün vergi kimi aldılar. Ukuta ölkəsindən çıxdım, Arusaka <adlı> uca dağı aşdım <...>, Anzak<nie ölkəsinə yaxınlaşdım ...> ondan acı fəryadlar ucalırdı. Uriyakalı Karakka, düşmən <...> Anza<knie> ölkəsinin şəhərlərini <...>. Anzakniedən çıxdım, yüksək Pattaşsun və Darue dağlarının arasında olan Upuria aşırımını keç<dim>. Oxatanları düzənliyə, Bustus şəhərinin məskənlərinə basqın etmək üçün göndərdim <...>. Dəstələr <...> upurialı <...>, aratıştalı Maştakkadan aldım. Bustuslu Raziştu, kan<zabakani>li Uşra <...>, Upur<ia ...> Razidatu, Bustus şəhərinin başçısına yalan söz dedi. O, öz ölkəsini atdı və uzaq <...>. Mən Datumbu ölkəsinə yaxınlaşdım. Kazabakanili Uşradan at vergisini aldım. Datumbu ölkəsindən çıxdım, Karzinu şəhərinə yaxınlaşdım <...> vergini – atlarını aldım. Karzinudan çıxdım, Birmakan ölkəsinə yaxınlaşdım. Barikanulu¹⁰ Satarbanudan, <...> Uppa <...> dan çıxdım. Saka ölkəsinə yaxınlaşdım. Harzianili Zardukadan, kaya<...> İştəsukadan vergi <aldım. Saka ölkəsindən> çıxdım, Daruye çayını keçdim, Ramanda ölkəsinə yaxınlaşdım. Zita<...>, şəhər başçısı <...>. Ramanda ölkəsindən çıxdım və İrnisa ölkəsinə yaxınlaşdım. Vergini İrnisalı Şidirpaşuradan, Kabsili Bat<...>tiqurdan, əvvəlki hökmdarlara öz əlini uzatmayan <...> Uardattidən, onların həyatı <...>. Alaya ölkəsinin vilayəti <...>. Bir saatlıq düşərgə <...> Na<...>ku çayı <...> kim ki, qələbə verdi <...> yorulmayan, döyüşə yarayan, dağları <...>, xilas olmaq üçün <...> o tutdu, <mənim ...>. Aşşura, mənim hakimimə o boyun əydi.

Mən İrnisa şəhərindən çıxdım, Uratas ölkəsinə yaxınlaşdım. <...> şəhəri, Azaş<...>dadan vergini <...>. <...>haqabta <şəhərindən>, Burbuasu Urattus ölkəsindən, Şumuşda Karkasi-

ya şəhərindən, <...>zu Ginkir şəhərindən, <...>an<...>nu Rurk<u> ölkəsindən <...>, iki qoşqulu <...> aldım. Həmin vaxt mən stela dikəltdim. Bütün ilahilərin, mənim hakimlərimin heykəlini Hu<...> ölkəsində <...> mənim qələbəmi <...>, qəhrəmanlığı <...>. Tanrı Aşşur mənim dünyanın dörd tərəfində çaldığım qələbələrimi <...>. Hamı <...> şəhərdə <...> ölkəsində <...>. Gələcəkdə <...> kim Aşşura, bütün İgigi ilahilərinin hökmdarına <...> Aşşurun hakimliyinə yalvarsa, bu stela <...> Aşşur <...> qoy o nəzarət etsin və <...>. Kim <...> stelanı <...> yerindən <...> kim onu gizlətsə, ya basdırsa, ya çaya, ya palçığa atsa, ya yandırsa, <...> onun yerini <...> qoy göydə və yerdə yaşayan böyük ilahilər öz qəzəblərini parıldatsın, qoy onları dağsın, onun nəslini ölkəsində <...>.

Şərhlər

1. Qoçbaşı – qalaların divarlarını dəlmək və ya sökmək üçün işlədilən ucu qoçbaşı formalı tir.
2. Karalla – Kiçik Zab çayının yuxarı axarında, Mannanın şərq qonşuluğunda ölkə.
3. Lullume – Zamua ölkəsinin digər bir adı.
4. Kuti ölkəsi – Kutilərin xırda dövlət qurumları e.ə. VIII əsrin sonlarında hələ də siyasi əhəmiyyətini saxlayırdı. III Tiqlatpalasarin və II Sarqonun hərbi xronikalarından məlum olur ki, bunlardan biri Zamua ilə Madaylılar ölkəsi arasında (müasir Əsədabadda) yerləşirdi. E.ə. 716-cı ildə II Sarqonun səfəri zamanı bu ölkə Nahri adlı hökmdar tərəfindən idarə olunurdu və Şurqadia, Nikkar kimi güclü qalalara malik idi.
5. Hundir – Aşşur mətnlərində oxşar adda bir neçə yaşayış məntəqəsi xatırlanır. Bunlardan biri (Hundur) Van gölündən şərqdə, digəri isə (Hundur) Əsədabad yaxınlığında yerləşirdi. Sangibutu vilayətində (Urmiya gölündən şimal-şərqdə) Yuxarı Hundurna və Aşağı Hundurna adlı 2 qala yerləşirdi. Maraqlıdır ki,

Təbrizdən şimal-qərbdə və cənub-şərqdə Kundur adlı 2 yaşayış məntəqəsi mövcuddur. Ola bilsin ki, onları Sangibutudakı qalalarla eyniləşdirmək lazımdır. Zənnimizcə bu toponimlərin adı hurri termini Kundur (“Tanrıların məskəni”) ilə izah olunmalıdır.

6. Kişesa (və ya Kişassu) – Qızılızən çayının yuxarı axarında, müasir Xorasabad yaxınlığında.
7. Harhar – Həmədandan qərbdə, Maday ölkəsi ilə sərhəddə yerləşən Aşşur əyaləti. E.ə. III minilliyin sonunda Karahar adı ilə şumer mətnlərində qeydə alınıb. E.ə. 716-cı ildə II Sarqon 6 iri yaşayış məntəqəsini (Araziş, Bit-Ramatea, Urikatu, Siqris və Uriakku) birləşdirərək Harharda inzibati ərazi vahidliyi yaratmaqla gələcəkdə Maday torpaqlarını zəbt etmək üçün zəmin hazırlayır. Harharın adı dəyişdirildikdən sonra bu vilayət bir müddət Kar-Şarrukin (“Sarqonun qalası”) adlanırdı.
8. Zakruti (və ya Zikirtu, Saqartiya) – İlk dəfə III Tiqlatpalasarin mətnlərində Maday torpağı kimi qeydə alınıb. Müasir Həmədan yaxınlığında lokalizə olunur.
9. Şaparda (və ya Saparda) – Həmədanın ərazisində yerləşdiyi güman edilən şəhər. Şəhərin hökmdarı Daiku Maday dövlətinin və onun paytaxtının təməlini qoyan Deyokla (Manna canişini Dayaukkudan fərqlidir) eyniləşdirilə bilər. E.ə. 670-ci ildə Aşşur ağalığına qarşı yönələn üsyanda Saparda önəmli rola malik idi.
10. Məndə xatırlanan çarların bir çoxu, o cümlədən Kanzabakanu, Karzinu, Barikanu və digər Maday vilayət başçıları e.ə. 713-cü ildə də II Sarqona vergi ödəməli olmuşlar. Bunlardan Barikanu vilayətinin adı çox güman ki, Mada (Midiya) dövlətindəki 6 tayfadan birinin (Herodota görə, parikanilər) adından yaranıb. Bütün bu vilayətlər müasir Bicar rayonunda yerləşirdi.

34. Asarhaddonun [Aşşur-aha-iddin: e.ə. 680–669] “A” prizmasından fraqment

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Qaşqay S.M. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə.
Bakı, 2006.

Tərcümə Solmaz Qaşqayın, şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

<Mən> gimirralı Teuşpaya,¹ yeri uzaq olan ummanmandaya² və bütün onun qoşununa Xubuşna ölkəsinin torpağında silahımla zərbə vuran.

Mən – Barnaku ölkəsini, o hiyləgər düşməni (və) mehranlılar³ dilində “Pitanu şəhəri” adlanan Telaşşuri ölkəsinin əhalisini tapdalayan.

Mən – Mannalıların ölkəsinin əhalisini, ram edilməyən kutiləri pərən-pərən salan, onları xilas edə bilməyən müttəfiqi aşquzalı⁴ İşpakanın qoşununu silahla qıran.

<...> Uzaq Madayların ölkəsində yerləşən Duzlu səhra⁵ sərhədindən, lacivərdən olan Bikni dağının⁶ ətəyindəki Patuşarra⁷ vilayətindən məndən əvvəlki çarların, mənim əcdadlarımın heç birinin ayaq basmadığı torpaqlarından mənim hökmümə tabe olmayan güclü başçıları Şidirparna və Epardunun özlərini adamları ilə birlikdə, onların minik atlarını, qaramalını, qoyunlarını, dəvələrini, sonsuz qənimətlərini Aşşura apardım. Uppis, Partakka⁸ şəhərinin başçısı, Zanasana, Partukka⁹ şəhərinin başçısı, Ramateya, Urakazabarna¹⁰ şəhərinin başçısı, uzaqlarda yaşayan bütün maday başçıları mənim hökmdar əcdadlarımın zamanında heç vaxt Aşşur ölkəsinə hücum etməmişlər, torpaqlarını tapdalamamışlar. Aşşurun, mənim ağamın, güclü qəzəbindən qorxub <...> ölkələrinin sərvəti olan lacivərdi <və> çapar atları mənim çar şəhərim Neynəvaya gətirib, ayağımdan öpdülər: mənə yalvarıb onlara əl qaldıran tayfa başçılarının əleyhinə müttəfiq olması xahiş etdilər.

Məmurlarımı, onların sərhədində olan vilayət başçılarını mən tez oraya göndərdim və onlar həmin şəhərlərin sakinlərini tapdalayıb, onları mənə tabe etdilər. Öz illik hökmdar vergimi onlara həvalə etdim.

Şərhlər

1. Gimirralı Teuşpa – Anadolunun şərqində hərbi əməliyyatlar aparan kimmer ordularının başçısı. Teuşpa ismi ehtimal ki, hurri mənşəlidir və tanrı Teşub ilə əlaqələndirilməlidir.
2. Umman-manda – E.ə. VIII əsrin aşşur siyasi və ədəbi mətnlərində Aşşurdan şimalda və şimal-şərqdə mövcud olan düşmən mövqeli hərbi birləşmələrə verilən ümumi ad. “Kimliyi bəlli olmayan qoşun” anlamında izah olunan bu termin “Kuti əfsanəsi” adlanan eposda Akkad hökmdarı Naram-Suenin düşmənlərinə, o cümlədən lullubi mənşəli Anubaniniyə və onun ailə üzvlərinə şamil edilib. Aşşur dövlətinin süqutunu təsvir edən “Gedd xronikası” adlı tarixi mətnə Maday qoşunları bu terminlə ifadə olunub.
3. Mehri – Urmiya gölündən qərbdə yerləşən geniş ərazinin və orada yaşayan tayfanın adı. Zənnimizcə bu termin Türkiyənin Şırnak vilayətindəki Mehri yaşayış məntəqəsinin adında qalıb.
4. Aşquza – Aşşur mətnlərindəki aşquza, babil mətnlərində işquza, yunan mənbələrində skiflər e.ə. VII əsrdə Aşşur, Urartu və Manna dövlətlərinin sərhədində məskunlaşmağa cəhd göstərən köçəri tayfalar olmuşlar.
5. Duzlu səhra – mətnə “Duz evi”. İrənin mərkəzində Dəşti-Kəbir (“Böyük səhra”) səhrası.
6. Bikni dağı – İrənin ən hündür zirvəsi olan Dəməvənd dağı.
7. Patuşarra – Dəməvənd dağı ətrafında yerləşən ölkə.

8. Partakka – Müasir İsfahan şəhəri ətrafında yerləşən ölkə.
9. Partukka – Maday ölkəsinin şərq vilayətlərindən biri. Parfiyanın adı ilə əlaqələndirilir.
10. Urakazabarna – Maday ölkəsinin şərq vilayətlərindən biri.

35. Aşşur çarı Asarhaddonun siyasi işlər üzrə sorğularından parçalar

Adətən bu sorğular tanrıya kəsilən qurbanlıq heyvanın qara ciyərinin vəziyyəti əsasında kahinlər tərəfindən aparılırdı. Kahinlər qurban verməklə tanrının rəğbətini qazanaraq hökmdarı maraqlandıran hərbi-siyasi məsələlərin gələcək aqibətini təyin edirdilər. Bəzi hallarda sorğular gildən düzəldilmiş qara ciyər modeli üzərində yazılırdı. Bu sorğular əsasən e.ə. I minilliyin birinci yarısına aid olsa da, əksər hallarda arxaik üslubda tərtib edilirdi.

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Qaşqay S.M. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə. Bakı, 2006.

Tərcümə Solmaz Qaşqayın, şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir

<Şamaş, böyük tanrı>, mənim sənə verdiyim sorğuya qəti, inamlı cavab ver! Aşşur <çarı Aşsurahaidin> çalışsınmı, niyyətin etsinmi? O, <...> ölkəsinin vilayət başçısını adamları ilə, atlarla, lazımi qədər qoşunla yığsınmı və <onları> atlardan (ibarət olan) verg<ini yığmağa> göndərsinmi?

Onlar <...>paka <şəhərindən> Andirpati<anu>¹ şəhərinə <...> Duz səhrasına kimi getsinlərimi? <...>dan <...> Karzita ölkəsinə; <...> Bit-Tat<ti>, Karzita² Eparnadən nə qədər çox olsa <...> <əgər onları göndərsə və onlar ge>tsə, lazımi qədər gedərlərimi və <atla>rı yığarlarımı?

<Madayların qoşunundan, sa>pardalıların³ qoşunundan, ya hər hansı bir <düşməndən> qaçıb, xilas olacaqlarmı? Aşşur torpaqlarına sağ-salamat gəlib, salamat çatacaqlarmı?

<Sənin böyük ilahiliyin bilirmi bunu? Görən görər>mi? Eşidən eşidərimi? <...>

Şərhlər

1. Andirpatianu (və ya Antarpatianu) – Dəqiq yeri bəlli olmayan Maday şəhəri. Bu şəhər II Sarqona vergi verən şəhər və vilayətlərin sırasmda qeydə alınıb. O zaman şəhərə Maşdakku («Mazdaya sitayiş edən») rəhbərlik edirdi Andirpatianu Qəzvin yaxınlığında və ya Manna ilə Maday sərhədinə yaxın yerdə lokalizə edilir. Bəzi tədqiqatçılar (P. Rost, Y. Knudson, Y. Yusifov və başqaları) hesab edir ki, Antarpatianu Atropatena xoroniminin ilkin forması olmuşdur. Digər tədqiqatçılar isə (M. Ştrekk, İ.M. Dyakonov, İ. Əliyev və başqaları) bu fikrə qarşı çıxmışlar. Antarpatianu xoronimi qədim İran dillərindən tərcümədə “Yollar arası” anlamını verir.
2. Karzitali – Başqa bir sənəddən məlum olur ki, Asarhaddon Karzitalinin hökmdarı Bur-Dada ilə müqavilə bağlamışdır.
3. <...>parda – Tərcüməçilər burada Saparda şəhərinin adının yazıldığını güman edirlər. Bu fragmentdə Zikirtunun paytaxtı Parda şəhərinin yazılması da mümkündür.

36. Aşşurbanapalın [Aşşur-bani-apla: e.ə. 668–635] “B” silindrindəki mətnindən parça

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Qaşqay S.M. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə.
Bakı, 2006.

Tərcümə Solmaz Qaşqayın, şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

<Beşinci yürüşümdə> mən <Mannalıların ölkəsinin hökmdarı> Ahşerinin əleyhinə çıxış etdim. <...> Ahşeri mənim yürüşümün irəlilədiyini <əşitdi> və <öz qoşunlarını> hiyləgərcəsinə gecə vaxtı göndərdi. O, mənim qoşunlarımla döyüşə çıxdı. Mənim döyüşçülərim onlarla vuruşdu və onları məğlub etdi. Mən geniş düzənliyin 3 beru¹ uzunluğunda sahəsini onların meyitləri ilə doldurdum. Mənə ümid verən hakimlərimin, böyük ilahilər Aşşurun, Sinin, Şamaşın hökmü ilə mən Mannalıların ölkəsinə soxuldum, qalibiyyətlə keçdim və yürüşüm zamanı Ayusiaş qalasını, Paşa<...>su, Busutu, Aşdiaş, Urkiyamun, Uppiş, Sihua, Naziniri şəhərlərini – səkkiz möhkəmləndirilmiş şəhəri saysız kiçik məskənlərlə birlikdə ələ keçirdim; İzirtunun özünə kimi gedib çatdım, sökdüm, dağıtdım, odda yandırdım. Mən bu şəhərlərdən adamları, atları, eşşəkləri, qaramal və davar sürülərini çıxarıb, apardım.

Ahşeri mənim yürüşümün gedişini eşitdi, öz hökmdar şəhəri İzirtunu tərk etdi, özünün ümidi olan Atranu² şəhərinə qaçdı və orada sığınacaq tapdı. Mən onun möhkəmləndirilmiş şəhərləri İzirtu, Urmeyate³ və Uzbiyani⁴ mühasirəyə aldım, bu şəhərlərdə yaşayan adamları orada bağladım və onların ürəyini sıxışdırıb, yox etdim. Mən bu vilayəti zəbt etdim, sökdüm, dağıtdım, yandırdım. 15 günlük məsafədən yerləri viran etdim, xaraba qoydum.

Yürüşüm vaxtı hökmdar əcdadlarımla zamanında mannalıların zəbt edib, özlərinə götürdükleri Şurdira⁵ şəhərinin ətrafındakı məskənləri zəbt etdim, yandırdım, <adamlarını> əsir apar-

dım. Bu məskənləri mən Aşşurun hüdudlarına qatdım. Mannalıların ölkəsinin, Harsi⁶ dağındakı Azakanani şəhəri ilə Kumurday⁷ ölkəsi arasında olan Arsiyaniş şəhərinin vilayətini alt-üst etdim, yandırdım.

İstehkamlarının(?) rəisi dağlı Rayadişadini öldürdüm, əsirlərini apardım. Erişteyana şəhərinin vilayətini işğal etdim, onun məskənlərini alt-üst etdim, qarət etdim, yandırdım.

Yürüşüm zamanı mən onun vilayətini xaraba qoydum, onun bütün ölkəsini kiçiltim, böyük qənimətlər və ağır hədiyyələrlə sağ-salamat Aşşur ölkəsinə gəlib çıxdım. Mənim hökmdar əcdadlarımla vaxtında mannalıların zəbt etdiyi <Bi>rua, Şarruikbi, Qusune və <...>rute – Aşşur ilə qonşuluqda olan məskənləri zəbt etdim, oradan mannalıları qovdum, Aşşura atlar, silahlar, hərbi ləvazimat apardım. Mən bu şəhərləri yenidən məskunlaşdırdım və onları Aşşurun hüdudlarına qatdım.

<Aşşur və> İştər mənim hökmdarlığımıza hörmət etməyən Ahşerini onun qullarının əlinə verdilər. Onun <ölkəsinin adamları> ona qarşı qiyam qaldırdılar və onun meyitini küçəyə atdılar. Sonra onun oğlu Ualli onun taxtına əyləşdi <...>

Həmin günlər Maday şəhər başçısı Birishadri, Sahu ölkəsinin başçısı Qaqunun oğulları Sarati və Parihia mənim hökmdarlığımın boyunduruğunu rədd etdilər. Mən onların 75 möhkəmləndirilmiş şəhərini zəbt etdim, <adamlarını> əsir apardım, onların özlərini diri-diri əlimə keçirdim, öz hökmdarlıq şəhərim Neynovaya gətirdim.

Şərhlər

1. Beru – Uzunluq (və ya məsafə) ölçü vahidi; 1 beru 10 km-ə yaxın idi.
2. Atrana (və ya Terana) – İzirtudan cənubda yerləşən Manna qalası.
3. Urmeyate (və ya Armait) – Müasir Sakkız yaxınlığındakı Sahab kəndi ərazisində lokalizə olunur.

4. Uzbia (və ya İzzibia, Zibia) – Müasir Sakkızdan 24 km cənubda, Ziviyyə kəndindən 18 km şərqdə yerləşir.
5. Şurdira (və ya Şurda) – Kiçik Zab çayının yuxarı axarında şəhər.
6. Harşi – Şumer mətnlərində Harşa, urartu yazılarında Arsi<ta>. Urmiya gölündən cənub-qərbdə dağlıq vilayət, müasir İraqda Tuz-Hurmath şəhəri yaxınlığında
7. Kumurda – Qədim Akkad mətnlərində Humurtu, Huurtu. Ehtimal ki, Diyala çayının yuxarı axarında yerləşirdi.

III BÖLMƏ. Elam mənbələri

İrənin cənubundan tapılan Elam mətnləri bölgənin 2000 illik ictimai-siyasi və mədəni-iqtisadi tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz mənbədir. Akkad mixi yazı sisteminin təkmilləşdirilmiş “Elam variantı” əsasında tərtib olunan bu mətnlər xronoloji baxımdan 3 mərhələyə bölünür. “Qədim Elam” mərhələsi 2 nümunə ilə təmsil olunub: “Naram-Suenlə müqavilə” (e.ə. 2205-ci il) və Simebalar-huhpakın kitabəsi (e.ə. 1770-ci il).

“Orta Elam” dövründə (e.ə. XIV–XI əsrlər) mətnlərin sayı xeyli artır. Bu dövrün 80-ə yaxın mətni hərbi yürüşlərin nəticələrinə, tikinti işlərinin hesabatına və məbədlərin bərpasına həsr olunub. “Yeni Elam” dövrü mətnlərində (e.ə. VI–V əsrlər) ilk dəfə olaraq yerli dildə mixi qrafika ilə təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif sahələri, alqı-satqı əməliyyatları, natural ödənişlərə dair hesabatlar əks olunmağa başlayır. Əhəmənilər dövlətinin Suz və Persepoldakı təsərrüfat arxivlərində tərtib olunmuş sənədlərin təxminən 2500-ü dərc olunub.

Elam dilinin qrammatikası və leksik fondu zəif öyrənildiyindən mətnlərin məzmunu çətinliklə dərk olunur, bəzi ifadələrin mənası və cümlələrin tərcüməsi şərtdir.

37. Şilhak-İnşuşinakın qələbə stelasından fraqment

Elam hökmdarı Şilhak-İnşuşinakın [e.ə. 1150–1120 illər] qələbə stelası XX əsrin əvvəllərində J. de Morqan tərəfindən Elamın paytaxtı Suzda (müasir Huzistanda Şuş şəhəri) aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmışdır. İri həcmli (2 m × 1 m ölçülü) əhəng daşı üzərində həkk olunmuş stela fraqmentar vəziyyətdədir. Bir neçə daş parçaları üzərində işğal olunmuş 170-dən artıq yaşayış məskəni xatırlanır. Bunların bir qismi Cənubi

Azərbaycanın ərazisində, Diyala və Aşağı Zab çayları hövzəsində yerləşirdi. Bu stela Cənubi Azərbaycanın tarixi coğrafiyasının öyrənilməsində əvəzsiz mənbədir.

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

König F.W. Die Elamischen Königsinschriften, Graz, 1965.

Tərcümə və şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

Ey İnşuşinak – tanrıların ulusu, ey Kiririşa – böyük xanım, tanrıların anası, ey Huban¹ – tanrıların alisi, ey Nannar – səmələrin çırağı, ey Nahhunte – hakimlərin ağası, <...> Elamın və Suzun tanrıları.

Mən Şilhak-İnşuşinak Şutruk-Nahhuntenin oğlu, tanrı Peyakın sevimli bəndəsi, Kuter – Nahhuntenin istəkli qardaşı, <...> Elamın və Suzun hakimiyəm.

Ey, İnşuşinak <...> ruzi verən himayədar <...>.

Mən Şilhak-İnşuşinak <...> səndən rica edirəm.

Ricamı dinlə <...>.

<...> <...>tar², İşirtu³, <...>, Pit-İtta⁴, <...>

Sangibari⁵, <Ti>intu-ilieriş⁶, <...>.

Pit-Tamteya⁷, <...>, Pit-Tasak-sunkir⁸, <...>

Pit-Barbari⁹, <...>, Makşiya, hansı ki Kutu ölkəsindədir¹⁰, <...>, Zaba<...>¹¹.

Şərhlər

1. Huban və ya Humban, Umman, Hamban – Elam panteonunda baş tanrılardan biri.
2. İşğal olunmuş məskənlərdən -tar sonluğu ilə bitən şəhər Bisütun dağı yaxınlığında (tarixi Madanın cənub-qərbi) yerləşən Bit-İştar (hərfən “İlahə İştarın evi”) ilə eyniləşdirilir. Aşşur hökmdarı II Sarqonun [e.ə. 722–705] kitabələri bu fikrin əsassız olduğunu üzə çıxarmağa yardım edir. Kitabələrin birindən aydın olur ki, e.ə. 716-cı ildə II Sarqon Manna və

Maday vilayətlərinə hərbi səfər təşkil edir və Maday vilayətinin işğal olunmuş şəhər başçılarından, o cümlədən Urattuslu (və ya Uratas) Burbuazudan vergi alır. E.ə. 714-cü ildə bu ərazilərə növbəti səfər zamanı vergi ödəyənlər arasında Burburazu adlı şəxs Bit-İştar şəhərinin hökmdarı kimi qələmə verilir. “Bit-İştar” adı ilk dəfə III Tiqlatpalasarin [e.ə. 744–722] mətnlərində qeydə alınıb və güman olunur ki, onun dönəmində Urattus şəhərinin adı Bit-İştar ilə əvəzlənmişdir.

3. E.ə. IX əsrin ortalarından etibarən Aşşur kitabələrində Manna dövlətinin paytaxtı İzirtu, İzertu, İzerte, və Zirtu adlanırdı. Ehtimal ki, “İşirtu” bu şəhərin adının elamca transkripsiyasıdır. Akkad qrafikası ilə yazılan adlarda -z- fonemi elam qrafikasında -ş- fonemi ilə əvəzlənirdi. Məsələn, Bisütun kitabəsinin akkad variantında İzara və Zaqarta toponimləri həmin kitabənin elam variantında İşara və Aşşakarziyap formasında yazılıb. Bundan əlavə, elam mixi qrafikasında bəzi hallarda -z- və -ş- fonemləri birbirini əvəz edirdi. Məsələn, Elamın tarixi vilayətlərindən olan Anşan bəzən Anzan formasında da yazılırdı. Bu baxımdan Aşşur kitabələrindəki İzirtu şəhərinin elam qrafikası ilə İşirtu şəklində yazılışı tamamilə qanunauyğundur. Elam kitabəsində İzirtunun xatırlanması onu deməyə əsas verir ki, şəhər Manna dövlətindən qədimdir. Aşşur salnamələrində e.ə. 829-650-ci illər ərzində xatırlansa da, görünür İzirtu şəhəri hələ e.ə. XII əsrdə mövcud idi. Şəhərin dəqiq yeri məlum deyil; müasir Saqqız və ya Banəş şəhərləri yaxınlığında yerləşdiyi güman olunur.
4. Şilhak-İnşuşinakın stelasında şəhərin adının İdda (və ya İtta) şəklində yazılışı elam dilinin fonoloji xüsusiyyətləri ilə izah olunur. Belə ki, Bisütun kitabəsin-

də müxtəlif şəxs və yer adlarının qədim fars, akkad və elam dillərindəki yazılış formalarının müqayisəsi göstərir ki, elam qrafikasında -d- (və ya -t-) fonemi əksər hallarda qoşa formada yazılırdı.

- a. qədim fars. Anāhitā = akkad. Anahitu = elam. An-na-hi-ud-da
 - b. qədim fars. Gaumāta = akkad. Gumatu = elam. Ka-ma-ad-da
 - c. qədim fars. θatagu = akkad. Sattaqu = elam. Sa-ad-da-ku-iş.
 - ç. qədim fars. Autiyāra = akkad. Utiyari = elam. Ha-ut-ti-ya-ru-iş.
5. “Sangi-Bari” eyni vilayətin 2 fərqli adının birgə yazılışdır. II Sarqonun “Tanrı Aşşura məktubunda” (məşhur “Luvr kitabəsi”) bildirilir ki, Bari vilayətinin digər adı Sanqibutu idi. Bu vilayət Urmiya gölünün şimal-şərq sahilini boyunca uzanırdı. Sangibutu (və ya Bit-Sangibuti) akkad dilindən tərcümədə “Sangi xanədanı” anlamını verir. Bari müasir Bare (Təbrizin cənub-şərqində, Səhənd dağından şimalda) və ya Bari (Marand yaxınlığında) ilə eyniləşdirilə bilər.
 6. Akkadca “dimtu elia” “yuxarı istehkam” adlı məskənin elamca transkripsiyasıdır.
 7. Akkadca Bit-Tamti “dəniz evi” adlı məskənin elamca transkripsiyasıdır. Urmiyanın şərq sahillərində yerləşirdi.
 8. III Tiqlatpalasarin salnaməsində Bit-Tazzakki formasında qeydə alınıb.
 9. II Sarqonun kitabələrinin birindəki Bit-Bari ilə eyniləşdirilə bilər.
 10. Kutu qəbilələrinin yaratdığı dövlət qurumu, dəqiq yeri bəlli deyil.
 11. Ehtimal ki, Kiçik Zab sayı hövzəsində yerləşirdi.

38. Persepol qala kitabələrindən seçmə mətnlər

1933–1934-cü illərdə E. Herzfeldin rəhbərliyi ilə Çikaqo Universitetinin Şərqşünaslıq İnstitutunun arxeoloqları Əhəməni imperiyasının paytaxtı Persepol (Şirazdan 45 km cənubdakı Təxti-Cəmsid ilə eyniləşdirilir) qazıntılar zamanı otuz minə yaxın yazılı gil lövhələr (bundan sonra – PFT) aşkarladılar. I Daranın dönməsinə təsadüf edən bu lövhələr imperiyanın kargüzarlıq dilində – elamca tərtib olunmuşdur. Lövhələrdə təsərrüfat həyatı üçün önəmli olan əməliyyatlara (ərzaq məhsullarının bir məntəqədən digərinə daşınmasına, vergilər və ödəmələrə, işçilərə natural formada ayrılan müavinətlərə və s.) dair hesabatlar əks olunmuşdur. Dərc olunmuş mətnlərin beşində “atropat” (elamca atrubattiş, haturrubattiş < Avestada atara-paiti “alovun sahibi”) rütbəli məmurlar xatırlanır. Onlar mərkəzi ambardan külli miqdarda ərzaq məhsulları alaraq, sərəncamlarında olan işçilərə aylıq ödənişlər edirdilər.

Mətnlərin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Hallock R.T. Persepolis Fortification Tablets. Chicaqo, 1969.

Tərcümə və şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

PFT 1154

3,5 × 3,1 sm ölçüdə olan gil lövhə üzərində 14 sətirli mətn.

56 BAR¹ meyvə: <o cümlədən> 46 BAR xurma, 10 BAR əncir Uşayanın əlindən Marazika adlı atropat qəbul etdi <və> tabeliyində olan (?) 42 işçiyə 10 ay müddətinə verdi.

PFT 1171

4,5 × 3,4 sm ölçüdə olan gil lövhə üzərində 14 sətirli mətn.

11 MARRİŞ² çaxırını Attinin əlindən Enduşa³ <adlı> atropat qəbul etdi və xidmətçilər Paşa, Harrinu <və> işçilər İşkudra, Turpila <adlı> sərəncamındakılara (?) verdi.

PFT 1172

4,4 × 4,1 sm ölçüdə olan gil lövhə üzərində 14 sətirli mətn.

70 BAR “tarmu” taxılı Enduşa <adlı> atropat qəbul etdi <və> sərəncamındakı (?) işçilərdən İşkudra,⁴ Turmila, <xadimə> Harrinuya verdi. Bakiyatı, Markaşana, Haşiyati, Hanama-ka, Samima, Mikanna aylarında 6 ay müddətinə.⁵

PFT 1172

4,0 × 2,9 sm ölçüdə olan gil lövhə üzərində 6 sətirli mətn.

2 BAR taxılı Kurzikkinin əlindən Hatarbadda⁶ <adlı biri> qəbul etdi, sərəncamındakı və <...> verdi.

PFT 1172

4,6 × 4,0 sm ölçüdə olan gil lövhə üzərində 14 sətirli mətn.

61 MARRIŞ pivəni Kambarma⁷ adlı atropat qəbul etdi <və> Ratip adlı vəzifəli qadına (?) verdi.

40 işçi qadın <və> kişinin hər birinə 1 MARRIŞ verildi və 42 uşaq qadına 5 QA⁸ verildi. 12 ay müddətinə verildi.

Şərhlər

1. BAR şumer-akkad terminidir; dənli məhsulların həcm ölçü vahidi, təxminən 10 litr.
2. MARRIŞ elam terminidir; maye formalı məhsulların ölçü vahidi, təxminən 10 litr.
3. Enduşa kuti mənşəli şəxs adıdır. E.ə. XVIII əsrin əvvəllərində Urmiya gölündən cənub-qərbdə Raniya düzənliyində məskunlaşan kutilərin liderinin adı Enduşşe (və ya Induşşe) ilə müqayisə oluna bilər [Løsoe J. The Shemshara Tablets. A preliminary report. København, 1959, p. 32–37].

4. İşkudra – Hər fən “skif” anlamını verən bu ad onu daşıyan qadının etnik mənsubiyyətinə işarə edir.
5. Qədim fars şəmsi-qəməri təqviminin müvafiq olaraq VII, VIII, IX, X, XI və XII aylarının elamca təhrif olunmuş formaları [Фрейман А.А. Древнеперсидский календарь в свете новейших открытий // Вестник Древней Истории, 1946, № 3, с. 15–26].
6. Tədqiqatçılar bu ismi Makedoniyalı İsgəndərin müasiri, Midiya sərkərdəsi Atropatın və Zərdüştün himayədarı, Bəlx hakimi Viştaspin oğlu Atərəpatanın adları ilə müqayisə edirlər [Hallock R. Persepolis..., p. 431; Mayrhofer M. Onomastica Persepolitana, Wien, 1973, S. 157; Алиев И. Очерки истории Атропатены. Баку, 1989, с. 36-37]. Əhəməni dövrünün babil mətnlərinin birində eyni ad At-ta-rapa-ta formasında qeydə alınıb [Hinz W. Altiranisches sprachgut der Nebenüberlieferungen, Wiesbaden, 1975, S. 49].
7. Kambarma < qədim fars şəxs adı Qaubaruva, yunanca Qobrias.
8. QA – Şumer ölçü vahidi; təxminən 0,84 litr.

IV BÖLMƏ. Urartu mənbələri

E.ə. XII əsrdən aşşur kitabələrində qeyri-müəyyən ümumiləşdirici coğrafi termin kimi “Nairi ölkələri” ifadəsi geniş yer almağa başlayır. Buraya daxil olan tayfa ittifaqlarının ən güclüsü Uruatri (Van gölü hövzəsi) idi. Uruatri (e.ə. IX əsrdən Urartu) termini bu ərazilərə aşşurluların verdiyi ad idi. Yerli sakinlər isə öz ölkələrini Biayna (Van gölünün adı burdan törəyib) adlandırırdılar. Urartu hökmdarı İşpuininin [e.ə. 825–810] dönəmində aşşur mixi yazı sistemi vasitəsi ilə urartu (biayna) dilində kitabələr tərtib olunmağa başlayır; təxminən 500 mətn bu dildə yazılıb.

Urartu dili tipoloji baxımdan aqlütinativ dillər qrupuna aiddir və qədim dillərdən hurri, müasir dillərdən isə Şimal-Şərqi Qafqaz (və ya Nax-Dağıstan) dilləri ilə qohum idi. Urartu dilindən təxminən 260 söz və söz birləşməsinin mənası müəyyənləşdirilib.

39. İlanlıdağ kitabəsi

Urartu çarlarının kitabəsi Naxçıvan Muxtar Respublikası Culfa rayonunun ərazisində, İlandağda aşkar olunmuşdur.

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Qaşqay S.M. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə.
Bakı, 2006.

Tərcümə Solmaz Qaşqayın, şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

Tanrı Haldinin¹ əzəməti ilə İşpuini Sardurinin oğlu <və> Menua İşpuininin oğlu² Arsini³ şəhərini zəbt etdilər. Arsini şəhərinin dağlarını, Aaniyanı şəhərinin dağlarını zəbt edib, dağıtdılar. Puluadı⁴ ölkəsində onlar tanrı Haldiyə lövhə ucaltdılar

<və> əmr verdilər: “Haldiyə öküz, Haldinin zövcəsinə inək <qurban> kəsilsin”.

Şərhlər

1. Haldi – Urartu panteonunda baş tanrı.
2. Mətnin İşpuininin və Menuanın adından yazılması onu göstərir ki, bu hərbi yürüş ata və oğulun birgə hakimiyyəti dövründə baş vermişdir.
3. Arsini – İlandağ yaxınlığındakı müasir Ərəzin kəndi.
4. Puluadı – Əhər və Araz çayları arasındakı ərazi; Culfa ətrafındakı torpaqlar da bu ölkənin ərazisinə daxil idi.

40. Qaragündüz stelasından mətn

Stela Van gölünün şərqində, Qaragündüz kəndi yaxınlığında (Türkiyə) aşkar olunmuşdur.

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Qaşqay S.M. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə.
Bakı, 2006.

Tərcümə Solmaz Qaşqayın, şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

<Tanrı Hal>dinin əzəməti ilə, ilahi <Teyşebanın¹ əzəməti ilə İşpuini>, Sardurinin oğlu, Biaynaue ölkəsinin çarı, <Tuşpa² şəhərinin hökmdarı və Minua>, İşpuininin oğlu Sapaqau<e ölkəsinə gedib, ölkəni zəbt etdilər>, çarını məğlub etdilər. <Orada> <su>si və tanrı Haldiyə böyük alaqağı tikiyə. Tanrı Haldi üçün Sapaqau ölkəsinin Uişe şəhərini ayırdılar <...> öz əla meyvə bağlarına gətirdilər <...>.

Şərhlər

1. Teyşeba – Urartu panteonunda şimşək tanrısı, hurri panteonundakı tanrı Teşub ilə eyniləşdirilir.

2. Tuşpa (və ya Turuşpa) – Urartu dövlətinin paytaxtı. Müasir Türkiyədə Van şəhəri.

41. Daştəpə kitabəsi

Kitabə Miandoab şəhərindən (Cənubi Azərbaycan) şimal-şərqdə aşkar olunmuşdur.

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Qaşqay S.M. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə.

Bakı, 2006.

Tərcümə Solmaz Qaşqayın, şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

İşpuini Sardurinin oğlu <və> Minua İşpuininin oğlu tanrı Haldiyə, hakimə bu yazını ucaldılar.

Tanrı Haldi öz silahı ilə <yürüşə> çıxdı. Meiştə¹ şəhərinə qalib gəldi, Barşua² ölkəsinə qalib gəldi. Haldi qüdrətlidir, tanrı Haldinin silahı qüdrətlidir.

Tanrı Haldinin əzəməti ilə İşpuini Sardurinin oğlu <və> Minua İşpuininin oğlu Meiştə şəhərinə <yürüş> etdi. İşpuini qüdrətlidir, Minua qüdrətlidir. Onların qoşununda 106 döyüş arabası, 9174 atlı, 2704 piyada döyüşçü <var idi>. Sardurinin oğlu İşpuininin, İşpuininin oğlu Minuanın önündə ilahi Haldi gedirdi. Onlar Meiştə, Kua,³ Şaritu,⁴ Nigibi,⁵ Barşua ölkələrinin şəhərlərini zəbt etdilər, oradan <...> 486 <...>, <...> min, <...> yüz, <...> min, 6600 <...>, 1120 at, 12000 qaramal, <... min> 65 dəvə, <...> 15 min davar apardılar. Tanrı Haldinin qüdrəti ilə Sardurinin oğlu İşpuini <və> İşpuininin oğlu Minua bunları apardılar. Onlar ölkədən çıxandan sonra qalada qalanlar <...>

Tanrı Haldiyə, hakimə İşpuini, Sardurinin oğlu <və> Minua, İşpuininin oğlu bu yazını ucaldılar.

Şərhlər

1. Meiştə – Aşşur mətnlərində Missi. Parsua ölkəsində şəhər, sonralar Mannada vilayət və onun eyni adlı mərkəzi şəhəri. Miandoabdan şimal-qərbdə və ya bir qədər cənubda, Zeribor gölü yaxınlığında yerləşdiyi güman olunur.
2. Barşua – Aşşur mətnlərində Parsua. Mannanın cənub qonşuluğunda ölkə. Kiçik Zab və Diyala çaylarının yuxarı axarında və ya Mahi-Dəştdə yerləşdiyi güman olunur.
3. Kua – Barşua ölkəsində şəhər. Aşşur mətnlərində xatırlanan və müasir Cudi-dağın yaxınlığında (Türkiyənin şərqində) yerləşən eyni adlı şəhərlə əlaqəsi yoxdur. Urartu dilində kua sözü “xaraba” mənasında işlənirdi və bir sıra qədim şəhər adlarında (Kua-Kinda, Kua-Albani, Kua-Yani və s.) qeydə alınıb.
4. Şaritu – Parsua ölkəsində şəhər. Digər mətnlərdə qeydə alınmayıb.
5. Nigibi – Parsua ölkəsində şəhər. Aşşur mətnlərində Manna vilayəti Surikaş ilə Parsua ölkəsi arasında Nikippa adlı dağ xatırlanır. Ola bilsin ki, oxşar adlı Nigibi şəhəri bu dağın ətəyində yerləşirdi.

42. “Xorxor salnaməsindən” fraqmentlər

Van qayasının qərb yamacında iri həcmli kitabədir.

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Qaşqay S.M. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə.

Bakı, 2006.

Tərcümə Solmaz Qaşqayın, şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

III sütun

<...> Argiştı¹ deyir: <...> Manna ölkəsinə çatdım, dağlıq ölkəyə <...> Buştı² ölkəsinə <...> onları məğlub etdim <...>

<...> Həmin il Manna ölkəsinə yürüş etdim <...> Bustu ölkəsi çatdım. Mən <...>.

Şərhlər

1. Argiştı – Menuanın oğlu I Argiştı [e.ə. 786–764].
2. Buştı (və ya Bustus, Busutu) – Diyala çayının yuxarı axarında vilayət və şəhər. Kermanşahın qərbdə, müasir Qaplantu yaxınlığında yerləşdiyi güman olunur. Müxtəlif vaxtlarda Mannanın və Parsuanın tərkibinə qatılmışdır.

IV sütun

İl ərzində 18243 nəfər adamın bir qismini öldürdüm, digərini diri apardım, <ondan başqa> 790 <...> at, 100 dəvə, 22529 qaramal, 36830 davar <apardım>. Argiştı deyir: İlahi Haldiyə görə bütün bu qəhrəmanlıqları mən bir il ərzində etdim.

Tanrı Haldi öz silahı ilə yürüş etdi, Mana ölkəsinə qalib gəldi, İrkiuni¹ ölkəsinə qalib gəldi, onları Argiştinin qarşısında məğlub etdi. Tanrı Haldinin əzəməti ilə Argiştı deyir: Tanrı Haldiyə, hakimə, tanrı Teyşəbaya, ilahə Şiviniyə, Biaynili ölkəsinin tanrılarına, hakimimin əzəməti ilə <görmək> istədiyim <işlərə> görə yalvardım. Tanrılar məni eşitdi. Argiştı Minuanın oğlu deyir: Tanrı Haldi qüdrətlidir, tanrı Haldinin silahı qüdrətlidir. İlahi Haldinin əzəməti ilə Mana ölkəsinə basqın etdim; İrkiuni ölkəsini zəbt etdim, Aşşur dağlarına çatdım. Bir il ərzində 647 əsirin bir qismini öldürdüm, digərini diri apardım, <ondan başqa> 286 at, 2251 qaramal, 8205 davar <apardım>. Argiştı deyir: Tanrı Haldiyə görə mən bütün bu şücaəti bir il ərzində gördüm.

Tanrı Haldi öz silahı ilə yürüş etdi, Mana ölkəsinə qalib gəldi, Buştı ölkəsinə qalib gəldi, onları Argiştı, Minuanın oğlu qarşısında məğlub etdi.

Tanrı Haldinin əzəməti ilə Argiştı deyir: Tanrı Haldiyə, hakimə, tanrı Teyşəbaya, ilahə Şiviniyə, Biaynili ölkəsinin tanrılarına, hakimimin əzəməti ilə <görmək> istədiyim <işlərə> görə yalvardım. Tanrılar mənim xahişimi eşitdilər. Argiştı, Minuanın oğlu deyir: Haldi qüdrətlidir, tanrı Haldinin silahı qüdrətlidir. Tanrı Haldinin əzəməti ilə Buştı ölkəsinə yürüş etdim, Aşqaya² ölkəsinin vadisini zəbt etdim. Uğiştini³ ölkəsinin Şatiraraqani vilayətinə rəhm etdim, Uşini⁴ ölkəsi *salmathi*.⁵ Alateye⁶ ölkəsinə, dağlıq ölkəyə çatdım. Ölkəni yandırdım, şəhərləri dağıtdım, kişiləri, qadınları oradan apardım. İl ərzində 7873 əsirin bir qismini öldürdüm, digərini diri apardım; 290 at qaçırdım, 101 dəvə, 4909 qaramal <apardım>. Argiştı deyir: Tanrı Haldiyə görə mən bu şücaəti bir il ərzində gördüm.

Tanrı Haldi öz silahı ilə yürüş etdi, Manna ölkəsinin qoşununa qalib gəldi, onu məğlub etdi Minuanın oğlu Argiştinin qarşısında. Tanrı Haldinin əzəməti ilə Argiştı, Minuanın oğlu deyir: <...> Argiştihinili <qalasını> mən ucaltdım, çaydan Aza⁷ ölkəsinə mən kanal çəkərdim <...>.

Tanrı Haldiyə, hakimə, tanrı Teyşəbaya, ilahə Şiviniyə, Biaynili ölkəsinin tanrılarına, hakimimin əzəməti ilə <görmək> istədiyim <işlərə> görə yalvardım. Tanrılar məni eşitdi. Argiştı deyir: <...> dəstə qoşunla <...> Mana ölkəsinə gəldi. Tanrı Haldinin əzəməti ilə <...>

<...> tanrı Haldı öz <...> əzəməti ilə!

Şərhlər

1. İrkiuni – Urmia gölündən cənubda, Manna ilə Aşşur dövlətinin sərhədləri yaxınlığında vilayət.
2. Aşqaya (aşşur mətnlərində Uşkaya) – Müasir İranda Uski, Təbriz şəhərindən qərbdə, Səhənd dağının şimal ətəklərində lokalizə edilir.
3. Uğiştini (aşşur mətnlərində Uışdiş) – Urmia gölünün şərq sahilində, müasir Marağa yaxınlığında Manna vilayəti.

4. Uşini – Buştı vilayətində yaşayış məskəni.
5. *Salmathi* ifadəsinin mənası məlum deyil. Ola bilsin ki, burada SAL.MAT ideoqramlarına -hi şəkilçisi əlavə olunub; hərfən: “Qadın ölkəsi” anlamını verir. Mətdə bu ifadə Uşiniyə (indiki Uşnu) aid edilir.
6. Alateye – Manna ilə Buştı arasında dağlıq ərazi. Y.B. Yusifova görə, bu yerin adında Aratta şəhər-dövlətinin adının izləri qalıb. Bu baxımdan Alateyeni müasir Sənəndəc şəhərindən şimalda lokalizə etmək olar.
7. Aza – Cənubi Azərbaycanın qərbində vilayət.

V sütun

Tanrı Haldi öz silahı ilə yürüş etdi, Tuarasani ölkəsinin vadisindən Qurku ölkəsinə kimi qalib gəldi, Mana ölkəsinin qoşununa qalib gəldi, onları Argiştinin qarşısında məğlub etdi. Argiştini deyir: Tanrı Haldi mənə bu döyüşü bəxş etdi <...> Dainalatinindən kanal çəkdim, dövlətim üçün firavanlıq yaratdım. Argiştini, Minuanın oğlu deyir: Tanrı Haldiyə, hakimə, tanrı Teyşebaya, ilahə Şiviniyə, Biaynili ölkəsinin tanrılarına, hakimimin əzəməti ilə <görmək> istədiyim <işlərə> görə yalvardım. Tanrılar məni eşitdi. Döyüşçülərimi yığıb Mana ölkəsinə yürüş etdim. Ölkəni viran etdim, şəhərləri yandırdım. Buştı ölkəsinin Uihika şəhərinə kimi getdim; kişiləri, qadınları oradan apardım; il ərzində 13979 əsirin bir qismini öldürdüm, bəzilərini isə diri apardım; 308 at, 8 min <...> yüz 21 qaramal, 32538 davar qaçırdım. Argiştini deyir: Tanrı Haldi üçün mən bu şücaəti bir il ərzində gördüm.

Tanrı Haldi öz silahı ilə yürüş etdi, Mana ölkəsinə qalib gəldi, Etiuni ölkəsinə qalib gəldi, onları Argiştinin qarşısında məğlub etdi. Tanrı Haldi qüdrətlidir. Tanrı Haldinin əzəməti ilə Argiştini. Minuanın oğlu deyir: Mana ölkəsinə yürüş etdim; ölkəni viran etdim, şəhərləri yandırdım. Şimerihadirini,¹ möhkəmləndirilmiş çar şəhərini, döyüşlə zəbt etdim, kişiləri, qadınları oradan apardım.

Şərhlər

1. Şimerihadiri – Mannanın mühüm şəhərlərindən biri.

43. Sardurinin [e.ə. 786–764] Mannaya yürüşü haqqında mətn

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:
Qaşqay S.M. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə.
Bakı, 2006.

Tərcümə Solmaz Qaşqayın, şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

B)

Tanrı Haldi öz silahı ilə yürüş etdi <...> ölkəsinə qalib gəldi, <...> onları Argiştinin oğlu Sardurinin qarşısında məğlub etdi. Haldi qüdrətlidir, tanrı Haldinin silahı qüdrətlidir. Argiştinin oğlu Sarduri yürüş etdi. Sarduri deyir: Mən Mana ölkəsinə yürüş etdim, ölkəni zəbt etdim, şəhərlərini yandırdım dağıtdım, ölkəni viran etdim, kişiləri, qadınları Biaynili ölkəsinə sürgün etdim. Darbani¹ şəhərinin möhkəmləndirilmiş qalasını döyüşlə zəbt etdim; LÚ.İRDİ.MEŞ.² orada yerləşdirdim. <Bu> ölkəni öz ölkəmə birləşdirdim.

Şərhlər

1. Darbani – Urmiya gölündən şərqdə yerləşən Manna qalası. Dəqiq yeri bəlli deyil.
2. Mətdəki LÚ.İRDİ.MEŞ. ideoqramları hərfən “qullar” anlamını verir. Lakin bu kontekstdə termini “döyüşçülər” kimi tərcümə etmək olar.

44. Sardurinin təsərrüfat mətni

Bu rəsmi sənəddə Kudu şəhərində vaxtı ilə dövlət təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan Şanenin çaxırxanasında çalışan kuti mənşəli iki qulun əvvəlki yerinə qaytarılmasına sərəncam verilir.

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Дьяконов И.М. Урартские письма и документы. М.-Л., 1963.

Tərcümə və şərhlər Allahverdi Əlimirzəyevindir.

Sarduri¹ – Rusanın² oğlu <əmr> etdi:

“Kudu şəhərinin³ torpaqlarında Şanenin şərəbxanasının işçiləri kuti mənşəli⁴ iki qul – Hukay <və> Kutubile⁵ evlərinə geri qaytarılsın”. Mir<zə> Vedini <və> möhür<çü> Abiliani stelanı <...> verdilər. Rusa <və> Sarduri.

Şərhlər

1. Urartu hökmdarı III Sarduri [e.ə. 645–625] (aşşur dilində İştarduri).
2. Urartu hökmdarı II Rusa [e.ə. 685–645].
3. Aşşur hökmdarı III Tiqlatpalasarin [e.ə. 744–727]. Urartuya hərbi yürüşü zamanı dağıdılan Kuda şəhəri ilə eyniləşdirilə bilər [Rost P. Die Keilschrifttexte Tiqlatpilesers III. Bd. I, Leipzig, 1893, S. 32].
4. Elmi ədəbiyyatda “kuturaue” xüsusi kateqoriyalı qullara verilən termin kimi dəyərləndirilir [Дьяконов И.М. Урартские письма..., с. 32]. Terminin kökündə Kuti etno-xoroniminin durduğu şübhə doğurmur.
5. Kutubile şəxs adı “Kuti oğlu” anlamını verir. Şumer leksik fondunda İBİLA “oğlu” sözü qalıb [Deimel A. Šumerisches Lexikon, III Teil. Band 1. Šumerisch-Akkadisches Glossar, Roma, 1934, S. 130]. Kuti mənşəli bu sözə Akkad hökmdarı Şarkalışarriyə [e.ə. 2200–2175] saxsı qab ithaf edən Luristandakı qədim şəhərlərdən birinin hökmdarı Şakibilinin adında da təsadüf olunur [Langdon S. Some inscriptions / A Survey of Persian Art, vol. I, 1938, p. 280–281].

V BÖLMƏ.

Qədim Fars mənbələri

Azərbaycan tarixinin Əhəməni dövrünün (e.ə. VI–IV əsrlər) tədqiqində qədim fars mixi kitabələri mühüm tarixi mənbələr qrupunu təşkil edir. Bu günədək təxminən ikiyüzə qədər əhəməni yazıları aşkarlanmış və nəşr olunub. I Daranın üç dildə həkk olunmuş Bisütun kitabəsi, həmçinin Nəqşi Rüstəm və Suz yazıları, Kserksin Persepol mətni və “Devlər əleyhinə kitabəsi” qədim fars yazılı abidələrinin ən iri həcmli nümunələrindəndir. Əhəməni kitabələrinin materialı Avesta ilə müqayisədə xeyli azdır. Bu abidələr dəqiq lokallaşdırılır və müəyyən dərəcədə dəqiq xronoloji çərçivəyə malikdir.

Qədim fars mixi yazılı sisteminin şifrinin açılması Almaniyada yaşayan tarix və yunan dili müəllimi Georq Qrotefendin adı ilə bağlıdır. Əhəməni və Sasani yazılarının başlıq formullarının analoji olduğunu fərz edən G. Qrotefend 1802-ci ildə 9 mixi işarənin düzgün oxunuşunu təyin edə bildi. Bu ixtira müqayisəli-tarixi Hind-Avropa dilçiliyinin sürətli inkişafı dövründə baş verdiyindən (o zaman Avropa alimləri qədim Hind dilini artıq yaxşı öyrənmiş, Avesta dilinin tədqiqinə başlamışlar), ümumiyyətlə mixi yazılı sistemlərinin, o cümlədən qədim fars dilinin sürətli öyrənilməsinə zəmin yaratdı.

45. Bisütun kitabəsindən parçalar

I Daranın Bisütun kitabəsi Əhəməni şahlarının kitabələrindən ən mühümü və ümumiyyətlə epigrafiq abidələrin ən irisidir. Bu kitabə Madanın paytaxtı Aqbatanadan (indiki Həmədan) cənub-şərqdə yerləşən Bisütun adlanan qaya üzərində həkk olunub. Bisütun dağı İranı Mesopotamiya ilə birləşdirən qədim

ticarət yolunun (indi onun yaxınlığında Tehrandan Bağdada gedən yol keçir) üstündə yerləşir.

E.ə. 521-ci ilin noyabrında Əhəməni şahı I Daranın göstərişlə burada onun qələbələrini tərənnüm edən kitabənin həkk olunmasına başlandı. Bisütun qayasında üç dildə yazılan və bir mindən artıq mixi sətirdən (hər sətirin uzunluğu orta hesabla 2 metrdir) ibarət monumental kitabə həkk olunmuşdu. Relyefin və mətnin həkk olunması qısa bir müddət ərzində başa çatmışdı. E.ə. 518-ci ilin mart ayında kitabə artıq hazır idi. Kitabədə qeyd edilir ki, onun məzmunu müxtəlif dillərə tərcümə olunmuş və “bütün ölkələrə” göndərilmişdir.

Kitabənin mətni üç dildə – qədim Fars, Elam və Akkad (Babil) dillərində yazılmışdır. Kitabə e.ə. 521–520-ci illərə aid olan dörd sütundan (I–IV), həmçinin nisbətən sonra qədim farsca yazılmış V sütundan ibarətdir.

Mətnin üstündə barelyef həkk edilib. Orada Ahuramazdanın himayəsi altında Əhəməni şahı I Daranın təsviri əks olunub. Şah Dara əsir alınmış və zəncirlənmiş üsyan başçıları qarşısında dayanaraq sağ ayağı ilə yerə sərilməmiş maq Qaumatamı tapdalayır. Tədqiqatçıların əksəriyyəti bu fikirdədir ki, Bisütun relyefinin süjet kompozisiyası və bədii üslubu üçün lullubi çarı Anubanininin [e.ə. XXIII əsr] Sarıpulda yerləşən qayaüstü stelası təqlid nümunəsi olub.

Kitabənin mühafizəsi məqsədilə qaya mətnin altından aşağıya doğru şaquli istiqamətdə çapıqla əlçatmaz vəziyyətə salınmışdır. Bu səbəbdən 1835-ci ildə Bisütun kitabəsini tapmış ingilis zabiti Henri Roulinson mətnin surətini çıxararkən olduqca çətin vəziyyətə düşmüşdür. Lakin onun çoxillik (1835–1839-cu və 1844–1847-ci illər) səyləri öz bəhrəsini verdi. Bisütun yazısı hətta Elam və Akkad mixi yazılarının şifrinin açılmasında açar oldu.

Kitabədə maq Qaumatamn fars əsarətinə qarşı yönəlmiş çevrilişi və onun Dara tərəfindən öldürülməsi haqqında epizod bu hadisələr barədə Herodotun hekayəsini mühüm dərəcədə

tamamlayır. Kitabədə Fravartişin Madada və Çissantaxmanın Asaqartada (o zaman, demək olar ki, bütün Cənubi Azərbaycanın ərazisini əhatə edirdi) üsyanları haqqındakı məlumatlar böyük maraq doğurur. Skiflərlə (sakā tigraxaudā) bağlı məlumat da Azərbaycanın qədim tarixinin öyrənilməsi üçün zəruridir. Bisütun kitabəsində əks olunan toponimik və onomastik materiallar Azərbaycanın o dövrdə etnik mənşəsinin araşdırılması üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Bundan başqa, Bisütun kitabəsinin məlumatları Əhəmənilər dövründə Azərbaycanın siyasi tarixinin tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Kent R. Old Persian. Grammar. Texts. Lexicon. New Haven, 1953.

Tərcümə və şərhlər Rauf Məlikovundur.

I sütun

1-3. Mən – Darayam,¹ böyük şaham, Parsanın² şahı, ölkələrin şahı, Viştaspanm oğlu, Arşamanm nəvəsi, Əhəməniyəm.³
<...>

11-12. Dara şah deyir: “Ahuramazdanın⁴ istəyi ilə mən şaham. Ahuramazda şahlığı mənə verdi”.

12-17. Dara şah deyir: “Ahuramazdanın istəyi ilə mənə bu ölkələr qismət oldu, mən onların şahıyam: Parsa, Elam, Babilistan, Aşşur, Ərəbistan, Misir, dənizyanı <ölkələr>, Lidiya, Yau-na,⁵ Mada,⁶ Armina,⁷ Kappadokiya, Parfiya, Drangiana, Areya, Xarəzm, Baktriya, Soqd,⁸ Qandhara, Saka,⁹ Sattagidiya, Araxoziya, Maka – cəmi 23 ölkə”.

17-20. Dara şah deyir: “Bu ölkələr mənə qismət oldu. Ahuramazdanın istəyi ilə <onlar> mənə tabe idilər. Onlar mənə bac verirdilər. Məndən onlara nə deyilirdisə, gecə olsa da, günorta olsa da, onlar yerinə yetirirdilər”.

20-24. Dara şah deyir: “<...> Ahuramazdanın istəyi ilə bu ölkələr mənə qanunlarına əməl edirdilər. Mən onlara necə deyirdimsə, onlar belə də edirdilər”.

24-26. Dara şah deyir: “Ahuramazda bu şahlığı mənə verdi. Bu şahlığı əlimə keçirməyincə Ahuramazda mənə kömək edirdi. Ahuramazdanın istəyi ilə mən bu şahlığın sahibiyəm”.

26-35. Dara şah deyir: “Mən şah olandan sonra etdiyim <əməllər> bunlardır. Bizim nəslimizdən olan Kirin¹⁰ oğlu Kambiz¹¹ burada şah idi. Bu Kambizin eyni anadan <və> eyni atadan Bardiya adlı qardaşı var idi. Sonra Kambiz bu Bardiyanı öldürdü. Kambiz Bardiyanı öldürəndə, xalq-qoşun¹² bilmirdi ki, Bardiya öldürülüb. Sonra isə Kambiz Misirə yollandı. Bundan sonra xalq-qoşun qiyamçı oldu və ölkədə xeyli Yalan yayıldı, Parsada və Madada və başqa ölkələrdə”.

35-43. Dara şah deyir: “Sonra bir nəfər – Qaumata adlı maq¹³ Paişiyahuvadada¹⁴ Arakadri adlı dağın yanında üsyan qaldırdı. Viyaxna ayının 14 günü keçəndən sonra¹⁵ o, üsyanı qaldırmışdı. Xalq-qoşunu o, belə aldadırdı: “Mən Bardiyayam, Kirin oğlu <və> Kambizin qardaşıyam”. Sonra bütün xalq-qoşun qiyamçı oldu və Kambizdən onun <Qaumatanın> tərəfinə keçdi, həm Parsa, həm Mada, həm də başqa ölkələr Qaumatanın tərəfinə keçdi. Qarmapada ayının 9 günü keçəndən sonra¹⁶ o, şahlığı zəbt etdi. Bundan sonra Kambiz öz əcəli ilə öldü”.¹⁷

43-48. Dara şah deyir: “Maq Qaumata Kambizin əlindən aldığı bu şahlıq əzəldən bizim nəslimizə məxsus idi. Maq Qaumata Kambizin əlindən Parsanı da, Madanı da və başqa ölkələri də aldı, <onları> öz mülkiyyətinə çevirdi və şah oldu”.

48-61. Dara şah deyir: “Nə parsalı, nə madalı, nə də bizim nəslimizdən bir kəs yox idi ki, maq Qaumatanın əlindən şahlığı alsın. Xalq-qoşun ondan çox qorxurdu <belə düşünərək ki>, o, əvvəllər Bardiyanı tanıyan çoxlu adamları öldürəcək. O, <ondan ötrü> çoxlu adamları öldürəcəkdi ki, “bilməsinlər ki, mən <Qaumata> Kirin oğlu Bardiya deyiləm”. Mən gəlməyincə heç kəs maq Qaumata haqqında söz deməyə cəsarət etmirdi. Sonra

mən Ahuramazdaya dua etdim. Ahuramazda mənə kömək etdi. Baqayadiş ayının 10 günü keçəndən sonra¹⁸ mən bir neçə adamla maq Qaumatanı və onun ən yaxın tərəfdarlarını öldürdüm. Madanın Nisaya ölkəsində Sikayahuvatiş adlı qalada mən onu öldürdüm. Mən şahlığı ondan geri aldım. Ahuramazdanın istəyi ilə mən şah oldum. Ahuramazda mənə şahlığı verdi”.

61-71. Dara şah deyir: “Bizim nəslimizin əlindən alman şahlığı mən əvvəllər olduğu kimi bərpa etdim. Mən maq Qaumata tərəfindən dağıdılan ibadətgahları da bərpa etdim. Mən maq Qaumata tərəfindən xalq-qoşundan alman otlaqları və davarı, həm də qulları və evləri (təsərrüfatları?) qaytardım. Mən xalq-qoşunu, həm Parsanı, həm Madanı, həm də başqa ölkələri əvvəllər olduğu kimi öz yerinə qoydum. Mən əlimizdən alınanı qaytardım. Mən bunları Ahuramazdanın istəyi ilə etdim. Mən bizim evimizin¹⁹ əvvəlki yerində bərpasına nail oldum. Ahuramazdanın istəyi ilə mən bizim evimizin maq Qaumatanın əlinə keçməməsinə nail oldum”.

71-72. Dara şah deyir: “Mən şah olandan sonra etdiyim <əməllər> bunlardır”.

<...>

Şərhlər

1. Yunanca Δαρεῖος, qədim farsca Darayava^huš.
2. Yunanca Περσης, qədim farsca Pārsa (sonralar Fars).
3. Fars şahlarının sülaləsi. Yunanca Ἀχαμένιδες, qədim fars mixi kitabələrində isə Haxāmanişiya formasında qeyd olunur.
4. Ahura Mazdanın (qədim farsca A^huramazdā^h) adı (orijinalın xronologiyasına görə) və onun elmə məlum olan ilk təsviri Bisütun kitabəsində qeyd olunmuşdur.
5. İoniyanın qədim farsca adı. Sonralar bütün Yunanıstana şamil edilmişdir.

6. Māda – Aşşur mətnlərində Maday, Babil mətnlərində Ma-da-a, Elam mətnlərində Ma-da, yunanca Μηδία, Μηδοç.
7. Bəzi erməni tarixçiləri ermənilərin Kiçik Asiya və Cənubi Qafqazın yerli etnosu olduğunu inadla sübut etməyə çalışırlar [Дьяконов И.М. К праистории армянского языка (о фактах, свидетельствах и логике) // Историко-филологический журнал, Ереван, 1983, № 4, с. 158]. Halbuki, e.ə. III-I minilliklərdə Anadolu yaylasının mənbələrdən məlum olan heç bir toponimi və etnonimi protoerməni toponimi, yaxud etnonimi kimi eyniləşdirilə bilməz. Anadolu yaylasındakı ilk kitabələr protoerməni yox, Urartu, Luviya və az sayda Akkad dillərində yazılmışdır. Aşşur kitabələrində qeyd edilir ki, e.ə. 1165-ci ildə Fəratın yuxarı axarlarında yerləşən vadilərə yeni tayfalar, o cümlədən muşklar, kasklar və b. gəlmişlər. İ.M.Dyakonov «şərqi» muşkları protoermənilərlə eyniləşdirir və hesab edir ki, bu tayfa yalnız e.ə. X-IX əsrlərdə Anadolu yaylasının avtohton əhalisinin tərkibinə qatılmışdır [Дьяконов И.М. К праистории армянского языка..., с. 169]. Protoermənilərin Van gölü hövzəsinin qərb hissəsinə gəlişinin son tarixi isə Armina vilayətinin və arminiyalılının Bisütun kitabəsində qeyd olunduğu vaxt, yəni e.ə. VI əsrin ikinci yarısı hesab olunur. E.ə. I minillikdə aşşurlular onlardan qərbdə yaşayan bütün xalqları «muşk» etnotermini ilə yanaşı, «Hatti», yəni hetlər adlandırırdılar. İ.M.Dyakonovun fikrincə, protoerməni dilində bu termin *Hāt'ios kimi səslənirdi, sonralar isə onun transformasiyası - *Hāt'ios>Hayo->hay baş vermişdir [Дьяконов И.М. К праистории армянского языка..., с. 172]. Vilayətin paytaxtı Nihria (Neheria) müasir Diyarbəkir-

dən şimal-şərqdə yerləşirdi. Bibliyada bu yer «Aram-Naharaim» formasında qeydə alınıb. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, aramilər bu etnosu Urartunun Arme vilayətinin adına uyğun olaraq Arməniē adlandırırdılar [Diakonoff I.M., Kashkai S.M. Geographical Names According to Urartian Texts (Beihefte zum Tuebinger Atlas des Vorderen Orients. Reihe B.N 7. Répertoire géographique des texts cuneiforms. Bd. 9, Wiesbaden, 1981. p.60)]. E.ə. VII əsrin sonlarında Urartu bütünlüklə Mada şahlığının, e.ə. VI əsrin ikinci yarısında isə Əhəmənilər imperiyasının tərkibinə daxil edilmişdir. E.ə. VI əsrin sonlarında Bisütun kitabəsində ilk dəfə «Armina» formasında vilayətin adı və «arminiya» formasında onun əhalisi qeyd olunur. Armina (elamca har-mi-nu-ya-ap, yunanca Ἀρμηνία) keçmişdə mövcud olmuş Urartunun bir hissəsində yerləşən və Van gölündən cənub-qərbdə lokalizə edilən vilayətin qədim fars dilində adıdır. Maraqlıdır ki, Bisütun kitabəsinin babil və arami variantlarında bu vilayət Urartu (babilcə ú-ra-áš-tu Uraştu, arami dilində - 'rrt Ararat) adlandırılır. Bu ərazinin onomastik və toponimik materialı hələ də əsasən hurri-urartu mənşəli olmasa baxmayaraq (məs., Babilistan üsyanının başçısı Arahamın atası Halditanın adı, şübhəsiz ki, Urartu panteonunun baş tanrısı Haldinin adından törəmişdir) Armina toponiminə və arminiya etnoniminə əsaslanaraq fərz etmək olar ki, yalnız bu zaman keçmiş Urartunun qərb və cənub-qərb vilayətlərinin əhalisi arasında tədricən protoerməni dili yayılmağa başlamışdır. Urartu (və ya biayni) dilinin bir sıra sosial terminləri və bitki adları sonralar bölgənin yeni sakinləri olan ermənilər tərəfindən mənimsənilmişdir.

Bisütun kitabəsinin məlumatlarına görə, e.ə. VI əsrin sonlarında Armina Mada satraplığının tərkibində idi. Belə ki, maq Qaumatanın öldürülməsindən və I Daranın hakimiyyətə gəlməsindən sonra Əhəməni imperiyasında baş vermiş üsyanlardan ən təhlükəlisi Fravartışin başçılığı altında Madadakı üsyan (e.ə. 522-521-ci illər) olmuşdur. Asaqarta və Arminadakı qiyamlar bu üsyanla bağlı idi. Bu üsyanların yatırılmasından sonra Dara bildirir: «Mənim Madada etdiyim <əməllər> bunlardır». (Beh. II sütun, 91-92-ci sətirlər). Daranın bu sözlərindən belə qənaətə gəlmək olar ki, Armina Madanın tərkibində idi. Əhəməni hakimiyyətinə qarşı baş vermiş üsyanlar yatırıldıqdan sonra I Dara iri satraplıqların bölünməsinə nəzərdə tutan inzibati islahat keçirmişdir. Belə ki, Asaqarta və Armina Madanın tərkibindən çıxarılaraq ayrı-ayrı satraplıqlara çevrilmişlər [Меликов Р. Этническая картина Азербайджана в эпоху ахеменидского владычества (VI-IV вв. до н.э.). Баку, 2003, с. 136-137].

Satraplıqların bölünməsi və onların inzibati sərhədlərinin dəyişdirilməsi prosesi sonralar da Əhəməni şahları tərəfindən həyata keçirilirdi. Herodotun məlumatına görə (Her., III, 93-94), Armina, digər vilayətlərlə yanaşı, XIII satraplığın tərkibinə daxil idi (sonralar yunanlar bu satraplığı Qərbi Armeniya adlandırırdılar). Əhalisi Urartu mənşəli tayfalardan (matienlər, saspirlər, alarodilər) ibarət olan XVIII satraplığı isə yunanlar sonralar Şərqi Armeniya adlandırırdılar.

Əhəməni şahlığının süqutundan sonra (e.ə. 330-cu il) onun əraziləri yunan-makedoniyalıların hakimiyyəti altına keçdi. E.ə. 323-cü ildə Makedoniyalı İsgəndərin ölümündən sonra isə Armeniya Selevkilər

dövlətindən asılı vəziyyətə düşür. Maqneziya yaxınlığında romalılarla döyüşdə Selevkilərin məğlubiyətindən sonra, e.ə. 189-cu ildə Armeniyanın Selevki strateqləri olan Artaksi və Zariadri özlərini müstəqil hökmdar elan etdilər. Bir dövlət kimi formalaşmağa başlayan Armeniya ermənilərin «milli dövləti» sayıla bilməz. Zariadri (=Zareh) və onun oğlu I Artaksi (=Artaxşasi) əslən madalı (yəni atropatenalı) idilər. Armeniya çarlığı I Artaksinin zamanında (e.ə. 189-160-cı illər) Qərbi Azərbaycanın (müasir Ermənistan respublikasının) bir hissəsi Armeniya çarlığının tərkibinə qatılır. Bu fakt qismən də olsa onun Zəngəzurdan tapılan yazılı abidələri (arami dilində yazılmış mərz daşları) ilə təsdiqlənir. Armeniya çarlığı əlverişli şəraitdən istifadə edərək işğalçılıq siyasəti yeridərək Anadolu yaylasının böyük hissəsini özünə tabe edir.

I Artaksinin ölümündən sonra Armeniya qüvvətlənən Parfiya şahlığından asılı vəziyyətə düşür. E.ə. 70-ci illərdə Roma ilə Parfiya arasında gedən hərbi əməliyyatlardan istifadə edən Armeniya çarı II Tiqran [e.ə. 95-56-cı illər] iri, lakin azömürlü imperiyasını yaratmışdır. Hətta II Tiqranın zamanında da ermənilərin Cənubi Qafqazda məskunlaşdıqlarını təsdiq edəcək faktlar qeydə alınmayıb. Appianın, Dion Kassinin və Plutarxın məlumatlarında bildirilir ki, e.ə. 66-cı ildə Qafqaza yürüşü zamanı Pompeyə qarşı alban və iberlərin (ermənilərin yox!) müttəfiq orduları müqavimət göstərmişlər. E.ə. 66-cı ildə II Tiqranın romalılar tərəfindən darmadağın edilməsindən sonra bəzi tarixçilərin «Böyük Ermənistan» adlandırdıqları dövlət artıq mövcud deyildi. Armeniya külli miqdarda təzminat verməyə məcbur olur, Şimali Mesopotamiya və Korduena istisna olmaqla, istila

etdiyi bütün torpaqları itirir. Bundan sonra II Tiqran «Roma xalqının dostu və müttəfiqinə» (bu, əslində Armeniyanın Romadan tam asılı vəziyyətə düşməsi deməkdir) çevrilir.

E.ə. I əsrin sonu – eramızın əvvəlində Armeniyanın idarəçiliyi Roma imperatoru Oktavian Avqust tərəfindən Atropatena şahlarına verildi. Dion Kassi və Korneli Tasitin məlumatlarına görə, I əsrin 30-50-ci illərində Armeniya İberiya şahzadələri tərəfindən idarə olunurdu. 37-ci ildə Şimali Mesopotamiya və Korduena Armeniyadan ayrılaraq Parfiyanın tabeliyinə keçir [Алиев И. Нагорный Карабах: история, факты, события. Баку, 1989, с. 24-25; Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005, с. 276]. I–II əsrlər ərzində ərazisində Roma qoşunları yerləşdiyindən Armeniya Romaya vergi ödəyirdi. III əsrin ortalarında Sasani şahı I Şapur Armeniyanı, Albaniyanı və İberiyani işğal edir, 387-ci ildə isə Armeniya Roma imperiyası ilə Sasani şahlığı arasında bölüşdürülür.

VII əsrin 40-cı illərində ərəblər Sasani şahlığının qərb hissəsini işğal edərək Armeniyanı ərəb əmiri tərəfindən idarə olunan canişinliyin tərkibinə qatırlar. Bu canişinliyi ərəblər «Ərminiyyə» adlandırdılar (bu ad, ehtimal ki, ərazinin arami *вя* qədim fars adından götürülmüşdür). Canişinliyinin tərkibinə həm Ermənistanın, həm də onunla həmsərhəd ölkələrin torpaqları daxil idi. Canişinlik dörd hissəyə bölünürdü; Ermənistanın ərazisi bunlardan yalnız IV Ərminiyyənin tərkibində idi [ermənilərin Anadolu yaylasına köçü və onların etnik atribusiyası haqqında daha ətraflı məlumat üçün bax: Меликов Р. Древнеперсидские надписи. Транслитерация, перевод, глоссарий. Баку, 2013, с. 368-377].

8. Yunanca Σογδιανος, qədim farsca Suq^uda.
9. Saklar (Skiflər) ölkəsi.
10. Yunanca Κῦρος, qədim farsca Kūruş.
11. Yunanca Καμβύσης, qədim farsca Ka^mbūjiya.
12. Xalq-qoşun (qədim farsca kara) termini birmənalı izah olunmur. Termin həm icma (və ya tayfa) üzvlərini bütövlükdə, həm də onun döyüş qabiliyyətli hissəsini ifadə edirdi.
13. 1) Maqlar – altı Mada tayfasından biri 2) Mada, sonralar isə Əhəməni şahlığının ictimai və siyasi həyatında mühüm rol oynayan zərdüşti kahinlərin (əvvəllər zərdüşti kahinlər məhz bu tayfanın nümayəndələrindən olurdu) adı.
14. Tarixçilərin əksəriyyəti Paişiyauvadanı Kir və Kambizin paytaxtı olan Pasarqada ilə eyniləşdirir.
15. Yəni e.ə. 522-ci il martın 11-də.
16. Yəni e.ə. 522-ci il iyulun 1-də.
17. Kambizin ölümü ilə bağlı geniş ədəbiyyat mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Kambiz intihar nəticəsində ölmüşdür, digərləri isə onun öldürüldüyünü güman edirlər. Lakin məndə yazılmış ifadə (^huvāmaršiyuš aın^ariyatā) onun öz əcəli ilə ölməsini göstərir.
18. Yəni e.ə. 522-ci il sentyabrın 29-da.
19. Əhəmənilər sülaləsi nəzərdə tutulur.

II sütun

<...>

5-8. Dara şah deyir: “Mən Babilistanda olduğum zaman¹ bu ölkələr mənə qarşı üsyan qaldırdılar: Parsa, Elam, Mada, Aşşur, Misir, Parfiya, Margiana, Sattagidiya, Saka”.

<...>

13-17. Dara şah deyir: “Bir nəfər, Fravartiş² adlı madalı Madada üsyan qaldırdı. O, xalq-qoşuna belə deyirdi: “Mən

Xşasritayam,³ Huvaxştranm⁴ nəslindənəm”. Sonra evlərində (tə-sərrüfatlarında?) olan Mada xalq-qoşunu mənə qarşı qiyamçı oldu və həmin Fravartişin tərəfinə keçdi. O, Madanın şahı oldu”.

18-29. Dara şah deyir: “Mənim yanımda olan parsa və mada qoşunu sayca az idi. Sonra mən qoşun göndərdim. Mən Vidarna adlı parsi, mənim qulumu, onların başçısı etdim. <Mən> onlara belə dedim: “Gedin, özünü mənim adlandırmayan mada qoşununu darmadağın edin”. Bundan sonra Vidarna qoşunla yola düşdü. Madaya çatarkən Madanın Maruş adlı şəhərinin yanında o, madalılarla döyüşə girdi. O zaman madalıların başçısı orada yox idi. Ahuramazda mənə kömək etdi. Ahuramazdamn istəyi ilə mənim qoşunum qiyamçıların qoşununu darmadağın etdi. Anamaka ayının 27 günü keçəndən sonra⁵ döyüş baş verdi. Sonra isə mənim qoşunum Madanın Kampanda adlı ölkəsində mənim Madaya gəlməyimi gözlədi”.⁶

29-63. <...>.⁷

64-70. Dara şah deyir: “Sonra mən Babilistandan Madaya yollandım. Mən Madaya çatanda özünü Madanın şahı adlandıran Fravartiş qoşunla Madanın Kunduruş adlı şəhərinə gəldi ki, mənə qarşı döyüş versin. Sonra isə döyüş baş verdi. Ahuramazda mənə kömək etdi. Ahuramazdanın istəyi ilə mən Fravartişin qoşununu darmadağın etdim. Adukaniş ayının 25 günü keçəndən sonra⁸ döyüş baş verdi”.

70-78. Dara şah deyir: “Sonra Fravartiş bir neçə süvarilərilə qaçıb Madanın Raqa adlı ölkəsinə çatdı. Bundan sonra mən <onun> ardınca qoşun göndərdim. Fravartiş yaxalandı və mənim yanıma gətirildi. Mən onun burnunu, qulaqlarını, dilini kəsdim və bir gözünü çıxartdım. Onu qolları bağlı mənim darvazamda⁹ saxlayırdılar <və> bütün xalq-qoşun onu görürdü. Sonra isə <mən> Aqbatanada¹⁰ onu payaya keçirtdim.¹¹ Aqbatana qalasında mən onun yaxın tərəfdarlarının dərisini soydum”.¹²

78-91. Dara şah deyir: “Bir nəfər, Çissantaxma adlı asaqartalı¹³ mənə qarşı qiyamçı oldu. O, xalq-qoşuna belə deyirdi: “Mən Asaqartada¹⁴ şaham, Huvaxştranın nəslindənəm”.¹⁵ Sonra

mən parsa və mada qoşunlarını göndərdim. Taxmaspada adlı madalını, mənim qulumu, mən onların başçısı etdim. <Mən> onlara belə dedim: “Gedin, özünü mənim adlandırmayan qiyamçı qoşunu darmadağın edin”. Sonra Taxmaspada qoşunla yola düşdü <və> Çissantaxma ilə döyüşə girdi. Ahuramazda mənə kömək etdi. Ahuramazdanın istəyi ilə mənim qoşunum qiyamçı qoşunu məğlub etdi və Çissantaxmanı əsir alıb mənim yanıma gətirdi. Sonra mən onun burnunu, qulaqlarını kəsdim və bir gözünü çıxartdım. Onu əl-qolları bağlı mənim darvazamda saxlayırdılar <və> bütün xalq-qoşun onu görürdü. Sonra isə Arbela-da¹⁶ mən onu payaya keçirtdim”.

91-92. Dara şah deyir: “Madada mən etdiyim <əməllər> bunlardır”.

92-98. Parfiya və Hirkaniya mənə qarşı qiyamçı oldu <və> Fravartişin <tərəfinə> keçdilər. Mənim atam Viştaspa Parfiyada idi. Xalq-qoşun onu tərək edib qiyamçı oldu. Sonra Viştaspa ona sadıq qalan qoşunla yollandı. Parfiyanın Vişpauzatiş adlı şəhəri yaxınlığında o, parfiyalılara döyüş verdi. Ahuramazda mənə yardım etdi. Ahuramazdanın istəyi ilə Viştaspa qiyamçı qoşununu darmadağın etdi. Viyaxna ayının 22 günü keçəndən sonra¹⁷ <onların> döyüşü baş verdi”.

<...>

Şərhlər

1. Dara Babilistandakı üsyanı e.ə. 522 ilin dekabrında yatırdı.
2. Yunanca Φραόρτης – Fraort.
3. Qədim farsca Xšaθrita = Babil mətnlərində Kaştariti – Mada dövlətinin banisi və ilk şahı.
4. Qədim farsca ^hUvaxštra (yunanca Κυάξαρης) – Madanın şahı Kiaksar. Məhz Kiaksar tərəfindən həyata keçirilən hərbi islahatdan sonra Mada geniş istilalar nəticəsində böyük dövlətə çevrildi.
5. Yəni e.ə. 521-ci il yanvarın 12-də.

6. Sərkərdə Vidarnanın bir neçə ay ərzində növbəti hərbi əməliyyatlardan çəkinməsi və Daranın başçılığı altında olan əsas qüvvələrin Madaya gəlişini gözləməsi, onun Maruş şəhəri yaxınlığındakı döyüşdə qiyamçı Mada qoşununun darmadağın olması haqqında Daranın iddiasını təkzib edir.
7. 29-63-cü sətirlərdə Arminadakı üsyan haqqında bəhs olunur. Çox güman ki, bu üsyan Mada üsyanı ilə bağlı olmuşdur. Kitabədən həmçinin məlum olur ki, Armina o zaman Mada satraplığının tərkibinə daxil idi (bax Daranın 91-92-ci sətirlərdəki bəyanatına).
8. Yəni e.ə. 521-ci il mayın 7-də.
9. Yəni sarayın darvazasında.
10. Bütün üsyanların başçıları üsyan qaldırdıqları satraplıqların mərkəzlərində edam olunmuşlar.
11. Bu, taxt-taca iddia edən qiyamçılar üçün edam növü idi. Qədim farslar bu edam növünü aşşurlulardan mənimsəyiblər.
12. Daranın Fravartişə qarşı şəxsi qəddarlığı, Fravartiş və onun tərəfdarlarına verilən işgəncələrinin kitabədə detallarla təsviri Madadakı üsyanın ən iri və Dara üçün ən təhlükəli olduğunu təsdiq edir. Bu üsyan farsların hakimiyyətinə qarşı xalq üsyanı idi. Bunu həm də Kunduruş şəhəri yaxınlığında həlledici döyüşdə öldürülən və əsir alınan Mada üsyançılarının sayı (Bisütun kitabəsinin Akkad və arami variantlarına əsasən müvafiq olaraq 34425 və 18000 nəfər) da təsdiq edir. Əhəməni şahlığının müxtəlif vilayətlərində Daraya qarşı çoxsaylı üsyanlardan Herodotun yalnız Mada və Babilistandakı üsyanlar haqqında xəbər tutması da bunu təsdiq edir.

Bisütun kitabəsində Fravartişin tərəfdarlarının aqibəti barədə xəbər verən hissənin qədim fars variantı qismən, babil variantı isə tamamilə pozulub. Kitabənin

elam variantında müvafiq hissə belə tərcümə olunur: “Mən Aqmadana qalasından onların <hər birini> başı aşağı halda tulladım” [Bax: Weissbach F. Die Keilschriften der Achämeniden. Leipzig, 1911, § 32].

13. Asaqarta vilayətində məskunlaşmış tayfa.
14. Asaqarta (Babil mətnlərində Saqartu, yunanca Σαγάρτια) – Əhəməni dövründə, demək olar ki, bütün Cənubi Azərbaycanı və keçmiş Aşşur çarlığının bir hissəsini əhatə edən vilayət. Əvvəlcə Mada satraplığına daxil idi, üsyanlardan sonra isə onun tərkibindən çıxarıldı.
15. Çox maraqlıdır ki, Asaqartadakı üsyanın başçısı özünü Mada şahı Kiaksarın nəslindən olduğunu bəyan edir.
16. Keçmiş Aşşur çarlığı ərazisində yerləşən Arbela (indiki Erbil) şəhəri Əhəməni dövründə Asaqarta vilayətinin mərkəzi idi.
17. Yəni e.ə. 521-ci il martın 8-də.

IV sütun

<...>

2-31. Dara şah deyir: “Mən şah olandan sonra bir il ərzində Ahuramazdanın istəyi ilə etdiyim <əməllər> bunlardır. Mən on doqquz döyüş verdim. Ahuramazdanın istəyi ilə mən onları <qiyamçıları> məğlub etdim və doqquz şahı əsir götürdüm. Biri Qaumata adlı maq idi. O aldadırdı, belə söyləyirdi: “Mən Bardiayam, Kirin oğluyam”. O, Parsanı qiyamçı etdi. <...> Biri Fravartiş adlı madalı idi; o aldadırdı, belə söyləyirdi: “Mən Xşarşritayam, Huvaxştranın nəslindənəm”. O, Madanı qiyamçı etdi. Biri Çissantaxma adlı asaqaqartalı idi; o aldadırdı, belə söyləyirdi: “Mən Asaqartada şaham, Huvaxştranın nəslindənəm”. O, Asaqartanı qiyamçı etdi” <...>

31-32. Dara şah deyir: “Bu doqquz şahı mən o döyüşlərdə əsir götürdüm”.

<...>

V sütun

1-2. Dara şah deyir: “Mən şah olandan sonra <hakimiyyətimin> ikinci və üçüncü illərində¹ etdiyim <əməllər> bunlardır”.
<...>

20-30. Dara şah deyir: “Sonra mən qoşunla Sakaya yollandım. Sonra şişpapağlı saklar² gəldilər ki, mənə döyüş versinlər. Mən dənizə³ çatdıqda bütün qoşunla onun o biri tərəfinə keçdim. Sonra mən sakların <bir hissəsini> darmadağın etdim, digər <hissəsini isə> əsir götürdüm <...> Onların Skunxa adlı başçısını yaxalayıb mənim yanına gətirdilər. Onda mən öz istəyimlə başqasını <onların> başçısı <təyin> etdim.⁴ Bundan sonra ölkə mənim oldu”.

30-33. Dara şah deyir: “Bu saklar düşmən idilər və Ahuramazdaya sitayiş etmədilər. Mən <isə> Ahuramazdaya sitayiş edirdim. Ahuramazdanın arzusu ilə mən onlarla istədiyim kimi rəftar etdim”.

33-36. Dara şah deyir: “Qoy Ahuramazdaya sitayiş edənə həm ömür boyu, həm də ölümündən sonra səadət bəxş olunsun”.

Şərhlər

1. Müvafiq olaraq e.ə. 520-ci və 519-cu illər.
2. Qədim farsca – sakā tigraxaudā. Tədqiqatçılar “şişpapağlı” saklar tayfasını müxtəlif yerlərdə lokalizə edirlər. Tədqiqatçıların əksəriyyəti “şişpapağlı” sakların geyimini Qara dənizin şimal sahillərində yaşayan skiflərin geyiminə oxşarlığını nəzərə alaraq, Daranın bu yürüşünü antik mənbələrdən məlum olan Qara dənizin şimal sahillərində məskunlaşmış skiflərə qarşı yürüşlə eyniləşdirirlər. Lakin Persepol sarayının relyeflərində həkk olunmuş tayfalar arasında yalnız tiqraxauda saklar Bisütun relyefindəki Skunxanın hündür şişuclu keçə papağına bənzər baş geyimlərində təsvir olunublar. Bəzi tədqiqatçılar isə tiqraxauda sakların haumavarqa saklar adı altında Orta Asiyada məskunlaşdığını güman edirlər.

Lakin tiqraxauda saklarının lokallaşdırılması üçün bir imkan da var, bu da Azərbaycan ərazisidir. Herodota görə, Azərbaycan ərazisində Skif (Sak) çarlığı (Aşşur mənbələrindəki İşkuza ölkəsi, Tövrətdə isə Aşkenaz çarlığı adlanır) mövcud olmuşdur. Herodot Əhəmənilər şahlığının X satraplığında ortokoribantilər adlı tayfanın mövcud olduğunu qeyd edir, bu tayfanın adı isə sakların qədim farsca tigraxauda- adının hərfi tərcüməsidir. Azərbaycan ərazisində tiqraxauda saklarının məskunlaşdığını arxeoloji qazıntılar zamanı Mingəçevirdən tapılan və üzərində şişpapağlı bir nəfərin təsviri olan üzük də təsdiq edir. Strabon yazır ki, Azərbaycan ərazisində Sakasena (Saka-şayana – “Sakların məskəni”) vilayəti mövcud idi. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, bütün sak (skif) tayfalarının qısa kaftan, enli kəmərlər və dar şalvardan ibarət geyiminin eyniliyinə baxmayaraq, tiqraxauda sakları Orta Asiyada və Qara dənizin şimal sahillərində məskunlaşan sak (skif) tayfalarından papağları ilə fərqlənirdilər.

3. Bəzi tədqiqatçılar tiqraxauda sakların Orta Asiyada yaşadıkları ilə bağlı fərziyyəni nəzərə alaraq, bu “dənizi” Amudərya (Ceyxun), Uzboy və, daha çox, Sırdərya (Seyxun) çayları ilə eyniləşdirirlər. Əgər ortokoribantilər (tiqraxauda) tayfasının Azərbaycan ərazisində məskunlaşması haqqında fərziyyə düzdirsə, bu “dənizi” Azərbaycanda axan çayların biri ilə eyniləşdirmək mümkündür.
4. Maraqlıdır ki, kitabədə Skunxanın edamı haqqında bir söz belə yoxdur. Bundan başqa, digər üsyana qalxan xalqlardan fərqli olaraq tiqraxauda sakları bir dəfə də olsun “qiyamçılar” kimi təqdim edilməyib. Deməli tiqraxauda sakları o dövrdə Əhəməni şahla-

rına tabe deyildi və onların I Daraya qarşı çıxışı üsyan kimi qiymətləndirilmirdi.

Bisütun kitabəsinin qısa mətnlərindən seçmələr

DBb

Dara ilə Qaumatanın birgə təsvirini müşayiət edən yazı.

Bu maq Qumatadır. O, <hamını> aldaraq belə deyirdi: “Mən Kuruşun oğlu Bardiyayam, şaham”.

DBe

Fravartişin təsvirini müşayiət edən yazı.

Bu Fravartişdir. O, <hamını> aldaraq belə deyirdi: “Mən Huvaxştranın nəslindən <olan> Xşasritayam. Mən Madada şaham”.

DBg

Çissantaxmanın təsvirini müşayiət edən yazı.

Bu Çissantaxmadır. O, <hamım> aldaraq belə deyirdi: “Mən Huvaxştranın nəslindən <olan> Asaqartada şaham”.

DBk

Skunxanın təsvirini müşayiət edən yazı.

Bu sak Skunxadır.

46. I Daranın Suz kitabəsindən fraqmentlər

Sarayın inşası haqqında I Daranın yazısı qədim Suz şəhərinin xarabalıqlarında fransız arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən aşkar olunmuşdur. Suz şəhəri əvvəlcə Elam dövlətinin paytaxtı, sonra isə Əhəməni şahlarının paytaxtlarından biri idi. Yazı ilk dəfə 1929 ildə nəşr olunub.

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:
Kent R. Old Persian. Grammar. Texts. Lexicon. New Haven, 1953.

Tərcümə və şərhlər Rauf Məlikovundur.

<...>

5-8. Mən – Darayam, böyük şaham, şahlar şahı, ölkələr şahı, bu torpağın şahı, Viştaspanın oğlu, Əhəməniyəm.

<...>

8-22. Dara şah deyir: “<...> Mən etdiyim <əməllərin> hamısını Ahuramazdanın istəyi ilə etdim. <...>

22-27. Bu sarayı Suzda mən tikdim. Onun üçün bəzəklər uzaqlardan gətirilmişdi. <...>

<...>

47-49. <...> Daşyonan fəhlələr ioniyalı və lidiyalı idilər.

49-55. Qızılla işləyənlər – qızıl üzrə ustalar¹ madalı və misirli idilər. <...> Divarları bəzəyənlər² adamlar madalı və misirli idilər”.

55-58. Dara şah deyir: “Suzda təmtəraqlı <tikilinin> inşasına mən əmr verdim və o təmtəraqlı oldu. Ahuramazda məni, Viştaspanı – mənim atamı və mənim ölkəmi qorusun”.

Şərhlər

1. Zərgərlər.
2. Daşyonanlar.

VI BÖLMƏ. Avesta

Avesta (pəhləvi dilində apastāk – “əsas”, “təlimat”) – müqəddəs zərdüşti kitabların külliyyatıdır.

Avesta mətnlərinin tərtib olunduğu vaxt və qeydə alındığı yer haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Tədqiqatçıların əksəriyyəti Avesta mətnlərinin əsas hissəsinin e.ə. I minilliyin birinci yarısında tərtib olunduğunu hesab edir. Avestanın bəzi hissələri isə e.ə. II minilliyə aiddir. Onun ayrı-ayrı hissələri müxtəlif ərazilərdə yaranmışdır. Avestada Madanın (Midiya) şimal-qərb vilayətləri, İran, Əfqanıstan və Orta Asiyanın qədim əhalisinin məişəti, təsərrüfatı, ictimai-siyasi münasibətləri, mədəniyyətləri, zərdüşti dini baxışları və mərasimləri haqqında məlumatlar var. Zərdüştilik rəsmi din kimi ilk dəfə Mada şahlığında qəbul olmuşdur. Zərdüşti rəvayətə görə, hələ Əhəmənilər dövründə 12 min öküz dərisinin və ya taxta lövhələrin üzərində qızıl hərflərlə yazılmış Avesta Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən yandırılmışdır. Sonralar zərdüştilik Cənubi Azərbaycan ərazisində geniş, Şimali Azərbaycanda isə qismən yayılmışdır. Sasanilər dövründə Atropatena zərdüştiliyin əsas mərkəzlərindən biri idi. Orta əsr mənbələrinin əksəriyyətində Avestanın 21 kitabdan ibarət olduğu haqqında məlumat vardır.

Avesta uzun müddət zərdüşti kahinlər – maqlar tərəfindən şifahi şəkildə nəsil-dən-nəslə ötürülür və mətnlərə artıq ölü dilə çevrilmiş Avesta dilində bəzi əlavələr olunurdu; bu, Avestanın anlaşılmasını mürəkkəbləşdirir. Tədqiqatçıların fikrincə, orta əsrlərdə Avesta bir neçə dəfə (III, IV, VI və VII əsrlərdə) kodifikasiya və redaktə olunmuşdu. Avesta kanonunun IV əsrdə Adurbadaqanda (Atropatena) aparılan kodifikasiyasında baş kahin Aturpat Mahraspandan mühüm rol oynamışdır.

Ərəb istilasından və islamın yayılması zamanı zərdüştilərin bir qrupu Hindistana köçmüş və burada parsılar adı ilə tanınır (İranda qalan zərdüştilər isə gəbrlər adlanırlar). Avestanın parsılar tərəfindən qorunub saxlanmış təqribən ¼ hissəsi dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Beləliklə, 1278-ci ilə aid olan və bizə çatan ən qədim əlyazması onun ilk kodifikasiyasından 1000 il sonra tərtib olunmuşdur. Bizə çatan Avesta müxtəlif həcmli və mahiyyətli Videvdat, Vispered, Yasna, Yaşt və digər kitablardan ibarətdir.

Avestanın tədqiqinin əsasını fransız şərqşünası A.Y. Anketil-Düperon qoymuşdur. XIX–XX əsrlərdə Avestanın tədqiqatçıları E. Rask, E. Bürnuf, F. Şpigel, K. Geldner, J. Darmsteter, X. Bartolome, H. Rayhelt, J. Düşen-Giyemen, I. Gerşeviç, K. Hoffman, A.A. Freyman, V.I. Abayev, S.N. Sokolov, E.A. Qrantovski və I.M. Steblin-Kamenski olmuşlar. Avestanın öyrənilməsində zərdüşti pars alimlərinin də (B. Anklesaria, J. Tavadia və b.) rolu böyükdür. Azərbaycanda avestaşünaslığın əsası XX əsrin ikinci yarısında akad. A.O. Makovelski və akad. I.H. Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur.

47. “Yasna” kitabından parçalar

Yasna (Avesta dilində “qurbanvermə, dua etmə, ibadət etmə” mənasındadır) ibadət və qurbanvermə zamanı oxunan ayrı-ayrı mətnlərin toplusudur. Mövcud olan şəkildə Yasna kitabı, şəksiz ki, sonralar tərtib olunmuşdu, lakin 72 *hadan* (fəsildən) ibarət Yasnanın 17 *hası* (fəsli) Zaratuştra (yunanca – Zoroastr, orta əsrlərdə – Zərdüşti) tərəfindən tərtib olunmuş “Qata”lar (“Mahnılar”) təşkil edir. Yasnaya “Yeddi fəsilli Yasna” adlı qədim hissə də daxildir. Zərdüşti liturgiyasına aid olan və, əsasən, yeknəsəq tərzdə yazılan bu kitabda dini formullar və dualar dəfələrlə təkrarlanır. Ümumiyyətlə, Qatanın (həmçinin ona vaxt və dil baxımından yaxın olan “Yeddi fəsilli Yasnanın”) dialekti Avestanın sonralar tərtib olunan və “Gənc Avesta” adlandırılan hissəsinin dilindən daha qədimdir.

Qataya görə, vətəmindən qaçan Zaratuştra onun təlimini qəbul edən hökmdar Viştaspanın ölkəsində sığınacaq tapmışdır. Orta əsr zərdüşti ənənəsinə görə, Zaratuştranın vətəni Madadakı Rey şəhərində (indiki Tehranın yanında) və ya Azərbaycanda yerləşirdi. Lakin “Gənc Avestanın” məlumatına və Avesta dialektlərinin xarakterinə görə, zərdüştiliyin mərkəzi, çox güman ki, Madanın şərqində, Orta Asiyada və ya Əfqanıstanda olmuşdu.

Hələ Sasanilər dövründən Zaratuştranın Makedoniyalı İsgəndərdən 258 il əvvəl (yəni e.ə. VI əsrin əvvəllərində) yaşaması haqqında rəvayət məlumdur. Bu məlumat, güman ki, İran eposunun qeyri-tarixi ənənəsinə aiddir. Avestanın materiallarına əsasən peyğəmbərin ömrünü və onun tərəfindən Qatanın tərtib olunmasını e.ə. X–VI əsrin əvvəllərini əhatə edən dövrə aid etmək mümkündür.

YASNA

XII ha¹

“(Zərdüştilik dininin rəmzi)”²

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Geldner K.F. Avesta, die heiligen Bücher der Parsen. Vol. I–III, Stuttgart, 1886–1895.

Tərcümə və şərhlər Rauf Məlikovundur.

1. Devləri³ lənətləyirəm! Mazdaya⁴ <və> Zaratuştraya sitayiş⁵, devlərə qarşı olan Ameşa Spentaları⁶ vəsf edirəm, Ameşa Spentalara sitayiş edən Ahuranın təlimini seçirəm. Rəhmli Ahura Mazdaya, səadətə malik olana, bütün Xeyiri ona aid edirəm, ona – Artaliya,⁷ nurlu Farnaliya,⁸ ondan – ən səadətlişindən, ondan Artadır, ondan işıqdır, ondan sərbəst nəfəs üçün yer şualarla işıqlanır.

2. Müqəddəs, səadətli Armitini⁹ seçirəm, o, mənim olsun. Davarın oğurluğundan və qəsb etməsindən, mazdayasnalıların evlərinə ziyan vurmaqdan və viran etməkdən imtina edirəm.

3. Bu yerdə davarı bəsləyən ev sahiblərinə <mən> azad hərəkət və azad yaşayış bəxş edirəm. Artaya sitayiş etməklə və qurban verməklə bəyan edirəm: İndidən belə mazdayasnalıların evlərinə nə bədənəm, nə də həyatımın naminə nə ziyan vuracağam, nə də viran edəcəyəm.

4. Kinli, pisniyyətli, qeyri-artalı, müzür, bütün varlıqlardan daha drujalı,¹⁰ bütün varlıqlardan daha xarab, bütün varlıqlardan daha zərərverici <olan> devlərlə; devlər və devlilər¹¹, cadugar və cadugərlilərlə,¹² zorakılıq edənlərin hamısı ilə ünsiyyətdən imtina edirəm. Fikri ilə, sözləri ilə, əlamətləri ilə hər hansı bir drujalı və raxşalı¹³ olanlarla ünsiyyətdən imtina edirəm.

5. Məhz belə, necə Ahura Mazda bütün söhbətlərdə, bütün görüşlərdə Zaratuştranı öyrədirdi, hansılarda ki, Mazda və Zaratuştra danışdırlar.

6. Məhz belə, necə Zaratuştra bütün söhbətlərdə, bütün görüşlərdə, hansılarda ki, Mazda və Zaratuştra danışdırlar, devlərin cəmiyyətindən imtina edirdi, mən də, mazdayasnalı, zaratuştralı, artalı Zaratuştra kimi devlərin cəmiyyətindən imtina edirəm.

7. Suların inancına görə, bitkilərin inancına görə, faydalı davarın inancına görə, davarı və artalı kişini yaradan Ahura Mazdanın inancına görə, Zaratuştranın inancına görə, kavi Viştaspanın inancına görə, Fraşaoştra və Camaspanın¹⁴ inancına görə, mömin fəaliyyətli, artalı Saosyantların¹⁵ hər birinin inancına görə, bu inanclara və təlimə görə <mən> mazdayasnalıyam.

8. <Bu> andla və inamla özümü mazdalı, zaratuştralı kimi təqdim edirəm. <Bu> andla xoş fikrə, <bu> andla xoş sözə, <bu> andla xoş işə əməl etməyi öhdəmə götürürəm.

9. <Bu> andla mazdayasna dininə, <hansı ki,> hərbi yürüşlərdən əl çəkməyi, silahları yerə qoyulması, özününkülərin arasında nikahların bağlanmasını¹⁶ <öyrədir>, mövcud olan və gələcəkdə mövcud olacaq <dinlərdən> ən əzəmətli, ən yaxşı və ən parlaq, Ahuranın, Zaratuştranın dini olan artalı <dinə> sadıq olacağımı öhdəmə götürürəm. Təsdiq edirəm ki, bütün Xeyir Ahura Mazdaya <məxsusdur>. Bu da mazdayasna dininə olan anddır.

Şərhlər

1. Yasna kitabındaki fəsillər Avesta dilində *hauti* (*hatay*), pəhləvi dilində *hat*, farsca *ha* adlanır.
2. Yasnanın bu fəsli zərdüştilər tərəfindən Āstūtiş – “Ətiqad edirəm” adlanır, tədqiqatçıların əksəriyyəti isə bu mətni şərti olaraq “Zərdüştiliyin rəmzi” adlandırır.
3. Devlər, divlər – Anqra Manyunun (Əhriman) köməkçi allahları. Hind-Iran birliyi dövründə bu terminlə allahlar adlandırılırsa da, zərdüştilikdə devlər şər, düşmən allahlar idi; bunların sırasına bəzi hind-Iran allahları (o cümlədən Indra) da düşmüşdü. Hind-ariələr arasında dev termini allahların ümumi adı kimi istifadə olunurdu.
4. Yəni Ahura Mazda – zərdüştilikdə baş allah.
5. Yəni mazdeizm və zərdüştiliyi.
6. Ameşa Spenta – hərfən “ölməz (əbədi) müqəddəslər” deməkdir.
7. Arta (Avesta dilində – Aşa) – hind-Iran dini dünya-görüşündə və zərdüştilikdə əsas ideoloji məfhumlardan biri. Arta “həqiqət, haqq, dünya ədaləti, kosmik və Yer nizamı” kimi tərcümə olunur. Zərdüştiliyin dini sistemində bu məfhum Ahura Mazdanın altı abstrakt təcəssümündən və fərdiləmiş məğzlərindən biri kimi istifadə olunur. Avestada Arta dəfələrlə “Aşa vaxışta” – “ən yaxşı Arta” ifadəsi şəklində istifadə olunur.
8. Farna – “firavanlıq” kimi tərcümə olunur.
9. Armaiti – Ahura Mazdanın altı məğzlərindən biri; yer, su və bərəkət ilahələrinə müvafiqdir. Armaiti “təmiz (dini baxımdan) fikir”, “möminlik” kimi tərcümə olunur. O, dinc maldarlıq həyat tərzinin əksidir.
10. Yəni “Şərə xidmət edən”, “yalançı olan”.

11. “Devlərə mübtəla olmuş” mənasında.
12. “Cadugərlərə mübtəla olmuş” mənasında.
13. Yəni “yalançı” və “zərərli”.
14. Kavi Viştaspa, Fraşaoştra, Camaspa – Zaratuştranın ilk tərəfdarları və ardıcılıarı.
15. Saosyantlar – “Xilaskarlar”.
16. Yaxın qohumlar arasında nikahlar nəzərdə tutulur.

48. “Videvdat” kitabından parçalar

Videvdat (Avesta dilində *Vī.daēvo.dāta* – “Devlər əleyhinə qanun”; sonralar – Vendidad) şər qüvvələrin əleyhinə yönəlmiş qanunlar məcəlləsindən, həmçinin zərdüştü mərasimlərinin təşkil olunmasına dair qaydalardan ibarət külliyyatdır. Videvdat Avestanın 21 kitabından bizə tam şəkildə gəlib çatmış yeganə kitabıdır. Zərdüştiliyin doqmatik müddəalarını əks etdirən Videvdat Avestanın digər kitablarından fərqli olaraq, ehtimal ki, daha sonrakı zamanlarda tərtib edilmişdir. Bununla yanaşı, Videvdatda ənənəvi elementləri, mifləri və rəvayətləri əks etdirən arxaik parçalar da var.

I farqard¹
 (“Coğrafi poema”)²

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:
Geldner K.F. Avesta, die heiligen Bücher der Parsen. Vol. I–III,
Stuttgart, 1886–1895.

Tərcümə və şərhlər Rauf Məlikovundur.

1. Ahura Mazda Spitama Zaratuştraya söylədi: “Mən, ey Spitama Zaratuştra, əmin-amanlıq verən məskənləri yaratdım. Əgər mən, ey Spitama Zaratuştra, əmin-amanlıq verən məskənləri yaratmasaydım, sümüyü olan bütün varlıqlar *Aryanam vaecaya*³ atıldılar.

2. Ölkələrdən və məskənlərdən ən yaxşısı olan birincini mən, Ahura Mazda, yaxşı *Daitya*⁴ ilə *Aryanam vaecani* yaratdım. Onda çoxzərərli Anqra Manyu belə fəlakəti törətdi – kürən ilanı və dev tərəfindən başdansıvma törədilmiş qışı.

3. Orada on qış ayı, iki yay ayıdır, orada soyuq sular, soyuq torpaqlar, soyuq bitkilərdir. Orada qışın mərkəzidir, orada qışın ürəyidir, orada qışın sonunda ən güclü daşqınlar <olur>.

4. Ölkələrdən və məskənlərdən ən yaxşısı olan ikincini mən, Ahura Mazda, soqdlar məskunlaşdığı *Qavani*⁵ yaratdım. Onda çoxzərərli Anqra Manyu belə fəlakəti törətdi – *Qava* və *Daya* üçün çoxzərərli olan *skaitiləri*.⁶

5. Ölkələrdən və məskənlərdən ən yaxşısı olan üçüncünü mən, Ahura Mazda, qüdrətli, artalı Margiananı yaratdım. Onda çoxzərərli Anqra Manyu belə fəlakəti törətdi – həm *marəda*, həm də öldürən *visuşanı*.⁷

6. Ölkələrdən və məskənlərdən ən yaxşısı olan dördüncünü mən, Ahura Mazda, uca bayraqlı gözəl Baktriyanı yaratdım. Onda çoxzərərli Anqra Manyu belə fəlakəti törətdi – həm *bravara*, həm də *usadanı*.⁸

7. Ölkələrdən və məskənlərdən ən yaxşısı olan beşincini mən, Ahura Mazda, Margiana və Baktriya arasında yerləşən Nisayanı⁹ yaratdım. Onda çoxzərərli Anqra Manyu belə fəlakəti törətdi – bəd şübhəni.

8. Ölkələrdən və məskənlərdən ən yaxşısı olan altıncını mən, Ahura Mazda, tərək olunmuş evlərlə Areyanı yaratdım. Onda çoxzərərli Anqra Manyu belə fəlakəti törətdi – həm fəryadı, həm də iniltini.

9. Ölkələrdən və məskənlərdən ən yaxşısı olan yeddincini mən, Ahura Mazda, zəliblərlə məskunlaşmış *Vaakeretani*¹⁰ yaratdım. Onda çoxzərərli Anqra Manyu belə fəlakəti törətdi – Kerespanı tovlayan pəri Xnasaiteni.

10. Ölkələrdən və məskənlərdən ən yaxşısı olan səkkizincini mən, Ahura Mazda, çox otlaqlı *Urvanı*¹¹ yaratdım. Onda çoxzərərli Anqra Manyu belə fəlakəti törətdi – pis hökmdarları.

11. Ölkələrdən və məskənlərdən ən yaxşısı olan doqquzuncunu mən, Ahura Mazda, hirkanlarla məskunlaşmış *Xnentani* yaratdım. Onda çoxzərərli Anqra Manyu belə fəlakəti törətdi – kişilərlə cinsi əlaqələr kimi pis, bağışlanılmaz əməlləri.¹²

12. Ölkələrdən və məskənlərdən ən yaxşısı olan onuncunu mən, Ahura Mazda, gözəl Araxoziyanı yaratdım. Onda çoxzərərli Anqra Manyu belə fəlakəti törətdi – meyitlərin basdırılması kimi pis, bağışlanılmaz əməlləri.

13. Ölkələrdən və məskənlərdən ən yaxşısı olan on birincini mən, Ahura Mazda, nurlu, fərma malik olan *Xaetumanti*¹³ yaratdım. Onda çoxzərərli Anqra Manyu belə fəlakəti törətdi – pis cadugərləri.

14. Və burada onlar gedib cadugərliyə müraciət edəndə aydın seçilirdilər, burada ən cadugər idilər, burada onlar qalxıb ölümü (fəlakəti?) gətirirlər və ürəyi yaralayırırlar, həm *xştami*, həm də *madaxa*.¹⁴

15. Ölkələrdən və məskənlərdən ən yaxşısı olan on ikincini mən, Ahura Mazda, üçtayfalı *Raqani*¹⁵ yaratdım. Onda çoxzərərli Anqra Manyu belə fəlakəti törətdi – olduqca pis şübhəni.

16. Ölkələrdən və məskənlərdən ən yaxşısı olan on üçüncünü mən, Ahura Mazda, qüdrətli, artalı *Çaxrani*¹⁶ yaratdım. Onda çoxzərərli Anqra Manyu belə fəlakəti törətdi – meyityandırma kimi pis, bağışlanılmaz əməlləri.

17. Ölkələrdən və məskənlərdən ən yaxşısı olan on dördüncünü mən, Ahura Mazda, dördbucaqlı *Varenani*,¹⁷ hansında ilan Dahakanı¹⁸ öldürən Fraetaono¹⁹ anadan olub, yaratdım. Onda çoxzərərli Anqra Manyu belə fəlakəti törətdi – həm uşaqsalmanı, həm də ölkələrin qeyri-ari hökmdarlarını.

18. Ölkələrdən və məskənlərdən ən yaxşısı olan on beşincini mən, Ahura Mazda, *Xapta Hindunu*²⁰ yaratdım. Onda çoxzərərli Anqra Manyu belə fəlakəti törətdi – həm uşaqsalmanı, həm də vaxtsiz istiləri.²¹

19. Ölkələrdən və məskənlərdən ən yaxşısı olan on altıncını mən, Ahura Mazda, hökmdarlıqsız idarə olunan *Upa aodaəşu*

*Ranxayanı*²² yaratdım. Onda çoxzərərli Anqra Manyu belə fəlakəti törətdi – həm devlər tərəfindən törədilən qışı, həm də ölkələrin *taojya*²³ hökmdarlarını.

20. Bunlardan başqa həm gözəl, həm əcaib, möhtəşəm, həm əlverişli, həm də digər nurlu ölkələr və məskənlər var”.

Şərhlər

1. Videvdat kitabının fəsilləri farqard (sonralar – farqard) adlanır.
2. Tədqiqatçılar Videvdatın birinci farqardını şərti olaraq “Coğrafi poema” adlandırırlar.
3. Aryanam vaeca – hərfən: “Arilərin məkanı”. Güman ki, arilərin ilk vətəninin adıdır.
4. Daitya – çox ehtimal ki, Aryanam vaecada axan bolsulu çayın adıdır.
5. Qava – sonralar Soqd(iana) adlanan ölkə.
6. *Skaiti* – tədqiqatçıların bir qismi bunu “alaq otu”, digərləri isə “çəyirtkə” kimi tərcümə edirlər. Bəzi tədqiqatçılar güman edirlər ki, bu söz “saklar” (“skiflər”) etnonimini əks edir.
7. Ahura Mazdanın xoş yaradıcılığına zidd olan Anqra Manyunun bəd əməllərinin əksəriyyəti müasir tədqiqatçılar üçün müəmmalıdır.
8. Əvvəlki qeydə bax.
9. “Nisaya” adlı toponimlərə Mərkəzi Asiyanın müxtəlif yerlərində, o cümlədən, Mada və Parfiyada təsadüf olunur, lakin onların heç biri Margiana ilə Baktriya arasında yerləşən Nisayaya uyğun gəlmir.
10. Vaekerete – güman ki, indiki Əfqanıstamn şərqində yerləşən vilayət.
11. Müasir tədqiqatçıların əksəriyyəti ehtimal edir ki, Urva indiki Əfqanıstanın şərqində vilayət idi.
12. Homoseksualizm nəzərdə tutulur.

13. Xaetumant – eyni adlı çayın vadisində vilayət. Bu adın müasir forması Hilmend kimi səslənir.
14. Bu cümlənin mənası olduqca müəmmalıdır.
15. Raqa – Madada vilayətin və şəhərin adı. İndiki Tehranın yaxınlığındakı Rey şəhəri ilə eyniləşdirilir.
16. Çaxra – Qədim İran ərazisində dəqiq lokallaşdırılmamış vilayət.
17. Varena – Kirman və ya Gilan vilayətləri ilə eyniləşdirilən vilayət.
18. İlan Dahaka – əfsanə və nağıllarımızda əjdaha.
19. Fraetaono – orta əsrlərdə Firidun şəxs adına müvafiqdir.
20. Xapta Hindu – hərfən: “yeddi Hindistan”, yəni yeddi hind vilayəti.
21. Quraqlıq nəzərdə tutulur.
22. “Upa aodaəşu Ranxaya” – hərfən: “Ranha çayın mənbəyində”. Bəzi tədqiqatçılar Ranhanı Volqa ilə, digərləri isə Sırdərya ilə eyniləşdirirlər.
23. Taojya – güman ki, arilərə düşmən olan xalqın adı.

II farqard.

(“Yima haqqında mif”)¹

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Geldner K.F. Avesta, die heiligen Bücher der Parsen. Vol. I–III, Stuttgart, 1886–1895.

Tərcümə və şərhlər Rauf Məlikovundur.

1. Zaratuştra Ahura Mazdadan soruşdu: “Ey Ahura Mazda, ey ən müqəddəs ruh, ey bütün sümüklü varlıqların artalı yaradıcısı! Sən Ahura Mazda mən Zaratuştradan başqa hansı insanla ilk dəfə söhbət etmişdin? Ahuralı, zaratuştralı dinin məğzini kimə izah etmişdin?”

2. Onda Ahura Mazda söylədi: “Gözəl, çoxlu sürüsü olan, artalı Yimaya, ey Zaratuştra. Onunla mən Ahura Mazda sən

Zaratuştradan başqa insanla ilk dəfə söhbət etmişdim, ona Ahuralı, zaratuştralı dinin məğzini izah etmişdim;

3. Mən Ahura Mazda, ey Zaratuştra, ona belə dedim: “Ey gözəl Yima Vivanxana² <mənim üçün> dini mənimsəməyə və <onun> daşıyıcısı <olmağa> hazır ol!” Onda, ey Zaratuştra, bu gözəl Yima <mənə> cavab verdi: “<Mən> dini yadda saxlamaq və yaymaq üçün yaradılmadım və öyrədilmədim!”

4. Onda, ey Zaratuştra, mən Ahura Mazda ona dedim: “Əgər, ey Yima, mənim üçün dini mənimsəməyə və <onun> daşıyıcısı <olmağa> hazır deyilsənsə, onda mənim üçün varlıqları yetişdir, onda mənim üçün varlıqların həm müdafiəçisi, həm keşikçisi, həm də hökmdarı <olmağa> hazır ol!”

5. Onda, ey Zaratuştra, bu gözəl Yima mənə cavab verdi: “Mən sənin üçün varlıqları artıracağam, mən sənin üçün varlıqları yetişdirəcəyəm, mən sənin üçün varlıqların həm müdafiəçisi, həm keşikçisi, həm də hökmdarı <olmağa> hazır olacağam! Mənim hakimiyyətimdə soyuq və ya isti külək, xəstəlik və ölüm olmayacaq!”

6. Onda mən Ahura Mazda ona iki alət verdim – qızıl *suwrya*³ və qızılla bəzədilmiş qamçı;⁴

7. Yima ikihakimliyi icra etməyə başladı.⁵

8. Sonra Yimanın hakimiyyətinin üç yüz qışı keçdi; onda bu torpaq davarla, qaramalla, insanlarla, itlərlə, quşlarla, həm də qırmızı yanan odlarla doldu. Orada nə mal-qara, nə də adamlar <özlərinə> yer tapa bilmirdilər.

9. Onda <mən> Yimaya göstərdim: “Ey gözəl Yima Vivanxana, bu torpaq mal-qara ilə, insanlarla, itlərlə, quşlarla, həm də qırmızı yanan odlarla həddindən artıq dolub. Nə mal-qara, nə də insanlar burada <özlərinə> yer tapmırlar”.

10. Onda günortaçağı Yima işığa doğru Günəşin yolu ilə yollandı.⁶ Bu torpağa qızıl *suwrya* ilə toxundu, onu qamçı ilə vuraraq belə dedi: “Əziz,⁷ müqəddəs Armaiti, <özünü> həm irəli ver, həm də aralan ki, mal-qara və insanlar <sənin üzərində> yerləşsin”.

11. Beləliklə, Yima bu torpağı əvvəlkindən üçdə bir <dəfə> artırdı. Burada həm mal-qara, həm də insanlar öz arzusu və iradəsi ilə necə istəyirdilərsə yerləşdilər.

12. Sonra Yimanın hakimiyyətinin altı yüz qışı keçdi, onda bu torpaq mal-qara ilə, insanlarla, itlərlə, quşlarla, həm də qırmızı yanan odlarla doldu. Orada nə mal-qara, nə də insanlar <özlərinə> yer tapa bilmirdilər.

13. Onda <mən> Yimaya göstərdim: “Ey gözəl Yima Vivanxana, bu torpaq mal-qara ilə, insanlarla, itlərlə, quşlarla, həm də qırmızı yanan odlarla həddindən artıq dolub. Nə mal-qara, nə də insanlar burada <özlərinə> yer tapmırlar”.

14. Onda günorta çağı Yima işığa doğru Günəşin yolu ilə yollandı. Bu torpağa qızıl *suwrya* ilə toxundu, onu qamçı ilə vuraraq belə dedi: “Əziz, müqəddəs Armaiti, <özünü> həm irəli ver, həm də aralan ki, mal-qara və insanlar <sənin üzərində> yerləşsin”.

15. Beləliklə, Yima bu torpağı əvvəlkindən üçdə iki <dəfə> artırdı. Burada həm mal-qara, həm də insanlar öz arzusu və iradəsi ilə necə istəyirdilərsə yerləşdilər.

16. Sonra Yimanın hakimiyyətinin doqquz yüz qışı keçdi, onda bu torpaq mal-qara ilə, insanlarla, itlərlə, quşlarla, həm də qırmızı yanan odlarla doldu. Orada nə mal-qara, nə də insanlar <özlərinə> yer tapa bilmirdilər.

17. Onda <mən> Yimaya göstərdim: “Ey gözəl Yima Vivanxana, bu torpaq mal-qara ilə, insanlarla, itlərlə, quşlarla, həm də qırmızı yanan odlarla həddindən artıq dolub. Nə mal-qara, nə də insanlar burada <özlərinə> yer tapmırlar”.

18. Onda günortaçağı Yima işığa doğru Günəşin yolu ilə yollandı. Bu torpağa qızıl *suwrya* ilə toxundu, onu qamçı ilə vuraraq belə dedi: “Əziz, müqəddəs Armaiti, <özünü> həm irəli ver, həm də aralan ki, mal-qara və insanlar <sənin üzərində> yerləşsin”.

19. Beləliklə, Yima bu torpağı əvvəlkindən üçdə üç <dəfə>⁸ artırdı. Burada həm mal-qara, həm də insanlar öz arzusu və iradəsi ilə necə istəyirdilərsə yerləşdilər.

20. <Mən> yaratıcı Ahura Mazda səma allahları ilə birgə, yaxşı *Daitya*⁹ ilə olan, məşhur *Aryanam vaecada*¹⁰ yığıncaq topladım. Parlaq, çoxlu sürüsü olan Yima, ən yaxşı insanlarla birgə, yaxşı *Daitya* ilə olan, məşhur *Aryanam vaecada* yığıncaq topladı.

21. Yaxşı *Daitya* ilə olan, məşhur *Aryanam vaecadaki* yığıncağa yaratıcı Ahura Mazda səma allahları ilə birgə oraya gəldi. Yaxşı *Daitya* ilə olan, məşhur *Aryanam vaecadaki* yığıncağa parlaq, çoxlu sürüsü olan Yima ən yaxşı insanlarla birgə oraya gəldi.

22. Ahura Mazda Yimaya belə dedi: “Ey gözəl Yima Vivaxana, qoy qəddar maddi aləmə qışlar gəlsin, şiddətli, fəlakətli soyuqlar <olsun>; qoy qəddar maddi aləmə qışlar gəlsin, <qara> bulud bolluca qarla ən yüksək dağlaradək və Aredvinin¹¹ dibinədək qarlasın.

23. Onda, ey Yima, dağların zirvəsində və ya çayların vadilərində möhkəm sığınacaqlarda olan davarın üçdə biri sağ-salamat qalacaq.

24. Əvvəlki qışlarda bu ölkədə *bərətə*¹² otlaqı var idi, <indi> onun üstündən qarın əriməsi nəticəsində bolluca sular axacaq və <ölkə> kimsəsiz olacaq; onda, ey Yima, maddi aləmə belə gələcək ki, orada mələyən davarın <yalnız> izi görünür.

25. Onda hər dörd tərəfin¹³ at qaçışı¹⁴ uzunluğunda olan belə *Varanı*¹⁵ düzəlt. Ora mal-qaranın, insanların, itlərin, quşların, həm də qırmızı yanan odların toxumundan bir cütünü gətir. Bu *Varanı* hər dörd tərəfin at qaçışı uzunluğunda kişilərin yaşaması üçün yerlərlə,¹⁶ hər dörd tərəfin at qaçışı uzunluğunda olan qaramal üçün yerlərlə¹⁷ düzəlt.

26. Ora suyu *hasra*¹⁸ məsafədə yolla axıb getməyə məcbur et, orada otlarla tükənməz çəmənləri yarat. Orada evlər, anbarlar, çardaqlar, həm də sağ və sol tərəflərdə əlavə tikililər¹⁹ ucalt.

27. Ora yer kürəsində ən iri, ən yaxşı və ən gözəl kişi və qadınların bir cüt toxumunu gətir. Ora yer kürəsində ən iri, ən yaxşı və ən gözəl davar cinsinin bir cüt toxumunu gətir.

28. Ora yer kürəsində ən qüvvətli və ən ətirli hər bir bitkinin bir cüt toxumunu gətir. Ora yer kürəsində ən ləzzətli və ən ətirli yeməklərin bir cüt toxumunu gətir; onları bu insanlar – *Varalılar* <üçün> tükənməzlik məqsədilə cüt gətir.

29. Qoy orada öndən qozbellər olmasın, arxadan qozbellər olmasın, kişilikdən düşmə²⁰ olmasın, dəlilik olmasın, qaşınma olmasın, xəstəliklər olmasın, qısa boyluq olmasın, eybəcərlik olmasın, çürük dişlik olmasın, cüzamlılar olmasın, Anqra Manyu tərəfindən insanlara qoyulan digər nişanlar da olmasın.²¹

30. Ölkənin ön <tərəfində> doqquz, orta <tərəfində> altı, daxilində <isə> üç keçid²² düzəlt. Ön keçidlərə min kişi və qadının bir cüt toxumunu, orta <keçidlərə> altı yüz <kişi və qadının toxumunu>, iç <keçidlərə> üç yüz <kişi və qadının toxumunu> gətir. Və bu *Varada* içəridən işıqlanan <və> işıqsacan qapı-pəncərəyə qızıl *suwrya* ilə toxun”.²³

31. Onda Yima <belə> düşündü: “Ahura Mazda mənə dedi ki, kimi *Varanı* mən necə düzəldəcəm?” Onda Ahura Mazda Yimaya dedi: “Ey gözəl Yima Vivaxana, bu torpağı dabanlarınla tapdalayıb yumşalt, əllərinlə övkələyib yumşalt, necə ki, insanlar nəm torpağı yayılmağa məcbur edirlər”.

32. Onda Yima Ahura Mazda istədiyi kimi etdi: bu torpağı dabanları ilə tapdalayıb yumşaltdı, əllərilə övkələyib yumşaltdı, necə ki, insanlar nəm torpağı yayılmağa məcbur edirlər».

33. Onda Yima hər dörd tərəfin at qaçışı uzunluğunda olan *Varanı* düzəltdi. Ora mal-qaranın, insanların, itlərin, quşların, həm də qırmızı yanan odların toxumundan bir cütünü gətirdi. Beləliklə, Yima hər dörd tərəf boyunca at qaçışı uzunluğunda, kişilərin yaşaması üçün yerlərlə, hər dörd tərəfin at qaçışı uzunluğunda olan qaramal üçün yerlərlə *Varanı* düzəltdi.

34. O, suyu *hasra* uzunluğu yolla ora axıb getməyə məcbur etdi, orada otlarla tükənməz çəmənləri yaratdı. Orada evlər, anbarlar, çardaqlar, həm də sağ və sol tərəflərdə əlavə tikililər ucaltı.

35. Ora yer kürəsində ən iri, ən yaxşı və ən gözəl kişi və qadınların bir cüt toxumunu gətirdi. Ora bu yer kürəsində ən iri, ən yaxşı və ən gözəl davar cinsinin bir cüt toxumunu gətirdi.

36. Ora yer kürəsində ən qüvvətli və ən ətirli bitkilərin bir cüt toxumunu gətirdi. Ora yer kürəsində ən ləzzətli və ən ətirli yeməklərin bir cüt toxumunu gətirdi; onları bu insanlar – *Varalılar* <üçün> tükənməzlik məqsədilə cüt gətirdi.

37. Orada öndən qozbellər olmayıb, arxadan qozbellər olmayıb, kişilikdən düşmə olmayıb, dəlilik olmayıb, qaşınma olmayıb, xəstəliklər olmayıb, qısa boyluq olmayıb, eybəcərlik olmayıb, çürük dişlik olmayıb, cüzamlılar olmayıb, Anqra Manyu tərəfindən insanlara qoyulan digər nişanlar da olmayıb.

38. Ölkənin ön <tərəfində> doqquz, ortadakı <tərəfində> altı, içindəki <tərəfində isə> üç keçid düzəltdi. Ön keçidlərə min kişi və qadının bir cüt toxumunu, orta <keçidlərə> altı yüz <kişi və qadının toxumunu>, iç <keçidlərə isə> üç yüz <kişi və qadının toxumunu> gətirdi. Və bu *Varada* içəridən işıqlanan <və> işıqsaçan qapı-pəncərəyə qızıl *suwrya* ilə toxundu”.

39. “Ey bütün sümüklü varlıqların artalı yaradıcısı! Ey artalı Ahura Mazda, Yima tərəfindən düzəldilmiş bu *Varada* belə işıqsaçan işıqlar nə imiş <sən> aydınlaşdırdınmı?”²⁴

40. Ahura Mazda belə dedi: “Həm özü yaranan, həm də yaranmış işıqlar,²⁵ necə ki, sübh çağı bəzən həm ulduzlar, həm ay, həm də günəş görsənir.

41. Və bu günlər illər kimi keçir. Dörd yüz qış keçdikcə iki nəfər adamdan, davarın digər cinslərdə olduğu kimi, bir cüt doğulurdu – həm erkək, həm də dişi. Və bu insanlar Yima tərəfindən düzəldilmiş bu *Varada* olduqca gözəl həyat sürürdülər”.

42. “Ey bütün sümüklü varlıqların artalı yaradıcısı! Yima tərəfindən düzəldilmiş bu *Varada* kim mazdayasna dinini yayırdı?”²⁶ Onda Ahura Mazda dedi: “Karşıpta<r> quşu, ey Zaratuştra”.

43. “Ey bütün sümüklü varlıqların artalı yaradıcısı! Onların ağası və *ratusu*²⁷ kimdir?” Ahura Mazda belə söylədi: “Urvatat naro, ey Zaratuştra, və sən – Zaratuştra”.

Şərhlər

1. Bu fəslin adı tədqiqatçılar tərəfinən şərti olaraq verilmişdir.
2. Tədqiqatçıların əksəriyyəti, Vedalardakı Yamanın Günəş allahı Vivasvantın oğlu olmasına əsaslanaraq, Avestadakı Vivaxana adını “Vivaxvantın oğlu” kimi tərcümə edirlər. Burada onun adı Avesta tələffüzünə uyğun verilir.
3. Bu Avesta sözü üçün “çubuq”, “ox”, “buynuz”, “paya”, “üzük”, hətta “kotan” kimi izahlar təklif olunurdu. Sonuncu izahda etimoloji əlaqələri, həmçinin Yimanın ilk növbədə çoban-şah olmasını və kənd təsərrüfatı alətlərinin ona xas olmadığını nəzərə alaraq, birinci alət üçün “buynuz”, “çoban sümsüsü”, “tütək”, “kərəmay” mənası daha uyğun gəlidiyi hesab edilir.
4. Bu termini bəzi tədqiqatçılar “çəpər üçün paya” kimi yazaraq hesab edirlər ki, köçəri maldarlar tərəfindən paya həm də edam məqsədilə istifadə olunurdu. Digərləri bu termini “çoban sümsüsü”, “qamçı” və ya mal-qaranın bizlənməsi üçün tətbiq olunan itiüclu alətlə əlaqələndirirlər.
5. Hindistan ənənəsində Yima ilə eyniləşdirilən Yama çarının Axirət dünyasının hakimi olmasına əsaslanaraq, bəzi tədqiqatçılar güman edir ki, Yima həm Yer üzündə, həm də Axirət dünyasında hakimiyyətə malik idi. Bu sətir, çox ehtimal ki, sonrakı əlavədir.
6. Günəşin yolu istiqamətində, yəni qərbə doğru. Lakin tədqiqatçıların əksəriyyəti hesab edir ki, Yima devlərə aid şimala yox, cənub tərəfə (xoşagələn yerə, Ahuranın olduğu yerə) yollanıb.
7. Ola bilsin ki, “sevindirici” (?) və ya “sevimli” (?) mənasındadır.
8. Yəni əvvəlkindən cəmi iki dəfə artıq.

9. Vaḡhvi Dāitya (hərfən: “xeyirxah Daitya”) – “Arilərin məkanında” axan çayın adı.
10. Aryanam.vaeja – hərfən: “Arilərin məkanı” – arilərin (hind-iranlıların) mifik vətəninin adı. Bu addan orta fars “Eran-vej” və müasir “Iran” adları yaranmışdır. Aryanam vaejanın lokallaşdırılması ilə bağlı müxtəlif fərziyyələr söylənilir: Xarəzm; Pamir-Hindiquş regionunda vadilərdən biri; ellinizm dövrü yunan müəlliflərinin Ariana (Ariya, Areya) vilayəti; Araz çayın vadisi. Güman ki, “Aryanam vaeja” konkret bir vilayətin ərazisini əhatə etməyən daha geniş anlayışdır. Belə ki, Zaratuştranın (məs., Yaşt IX, 25) və kavi Viştaspanın (məs., Yaşt IX, 29) yaşadıkları ölkələr “Arilərin məkanı” adlanır. Lakin, əfsanəyə görə, Zaratuştra Viştaspanın sağlığında doğulmayıb, Viştaspa isə Xarəzmdə yaşamayıb. Çox ehtimal ki, bu termin aşağıdakılardan birini bildirir: 1) ümumiyyətlə Orta Asiyada və Şərqi İranda oturaq tayfaların məskunlaşdığı düzənlikləri; 2) konkret olaraq Xarəzmi (?); 3) Arya.şayana (Viştaspanın sağlığının daxil olduğu birlik) ilə eyniyyəti.
11. Yəqin ki, çayın və ya başqa bir su hövzəsinin adı.
12. Ola bilsin “zəngin”, “bol”, “münbit”, “bərəkətli” mənasmada istifadə olunub.
13. Əvvəllər ənənəvi (və, yəgin ki, səhv) olaraq “hər dörd tərəf” kimi tərcümə olunurdu və beləliklə Varanı kvadratvari tikinti kimi təsvir edilirdi.
14. “Atın qaçış məsafəsi” – yəni bir *hasra*.
15. Vara – insanlar, davar, bitkilər və odlar üçün sərt qış saxtası, şiddətli qarlı hava və daşqınlar zamanı sığınacaq kimi istifadə olunan möhrədən tikilmiş qala və ya qəsrdir. Burada verilən təsvirə əsasən, Yima tərəfindən qurulmuş Vara üç konsentrik dairəvi divarlardan ibarət olmuşdur. Xarici divarda

- doqquz, orta divarında – altı, daxili divarda isə üç keçid var idi. Ehtimal ki, Varanın planı arxeoloqların Əfqanıstanın şimalında və Cənubi Uralda aşkar etdiyi qədim arilərin konsentrik dairəvi yaşayış yerlərinin planına, həmçinin Herodotun Mada paytaxtı Aqbatananın təsvirinə uyğundur.
16. Yəni evlərlə.
17. Yəni pəyələrlə.
18. Avestadakı haθra – uzunluq vahididir. Pəhləvi dilində olan şərhə görə, iki parasanq (sonralar fərsəng) Avestadakı iki hasrasına bərabərdir.
19. Ehtimal ki, pəyə, arxac və ya burdaqlar nəzərdə tutulur.
20. Yəni halsızlıq (impotensiya).
21. Bu və sonrakı xəstəlik və bədən qüsurlarının tərcüməsi şərtidir, çünki sözü gedən nöqsanları dəqiq aydınlaşdırmaq mümkün deyil.
22. Məhz bu keçidlərin sayına görə güman etmək olar ki, Varanın divarları konsentrik çəvrələr formasında tikilmişdir.
23. Tam aydın olmayan və müxtəlif cür tərcümə olunan cümlə. Lakin Yimanın ilk alətinin çoban sümsusu və ya ox olması haqqında fərziyyəyə əsaslanaraq, əvvəlki tərcümələr öz mənasını itirir. “Qarı-pəncərə” ifadəsi, yəqin ki, Mərkəzi Asiyanın qədim ev tipləri üçün ənənəvi olan bacanı nəzərdə tutur. Belə bacalar evin işıqlandırılması məqsədilə damda açılırdı.
24. Bu Zaratuştra tərəfindən Ahura Mazdaya verilən sualdır. Güman ki, Zaratuştranın bu sualı sonrakı interpolyasiyadır (ələvədir), çünki burada hekayənin məntiqi ardıcılığı pozulur.
25. “Özü yaranan” – yəni süni şəkildə yaranmamış, təbii işıq. Bu fragmentə aid pəhləvi dilində verilən şərhə

deyilir: “hər bir sərbəst işıq yuxarıdan işıq saçır, hər bir yaranan işıq isə aşağıdan işıq saçır”.

26. Bu da Zaratuştra tərəfindən Ahura Mazdaya verilən sualdır.
27. Avestadakı *ratu* – güman ki, hakimdir.

VII BÖLMƏ. Arami mənbələri

Bu mənbələrə arami yazısı ilə arami dilində yazılmış mətnlər aiddir. Arami dili Əhəməni dəftərxanasının rəsmi dili idi. Əhəməni şahlığında arami dilinin geniş yayılmasını imperiyanın müxtəlif vilayətlərində tapılmış çoxsaylı papiruslar, dəri lülələr, daş, gil lövhə, çəki daşı və möhürlər üzərindəki yazılar təsdiqləyir.

Misirdə əksəriyyəti yaxşı vəziyyətdə bizə gəlib çatmış təxminən ikiyüzə yaxın arami papirusları tapılmışdır. Bu sənədlərin çoxu Misirin uzaq cənubunda, Nil çayının yuxarı axarındakı Elefantina adasında yerləşən hərbi koloniyada tərtib olunmuşdur. Elefantina əvvəl misirlilərin, sonra isə Əhəmənilərin sərhəd forpostu olmuşdur. Bu adada Əhəməni şahlığının ərazisində məskunlaşmış müxtəlif xalq və tayfa nümayəndələrindən ibarət olan muzzdlu hərbiçilərin iri yaşayış məntəqəsi yerləşirdi. Burada tapılan papirus üzərində arami sənədləri e.ə. V əsrə aiddir.

Elefantina sənədləri bizim üçün olduqca qiymətlidir, çünki orada Əhəmənilərin muzzdlu hərbiçiləri sırasında qədim Azərbaycan tayfalarından biri olan kaspilər qeyd olunur. Kaspilər ilk dəfə bu mənbələrdə xatırlanır. Bu sənədlər kaspilərin Elefantina adasındakı muzzdlu hərbiçi həyatı haqqında təsəvvür yaradır. Ev alqı-satqısı ilə bağlı olan müqavilələrdə kaspilər, əsasən, şahidlər qismində çıxış edir. Bizim üçün ən mühüm və qiymətli odur ki, Elefantina papiruslarında kaspilərə məxsus 14 şəxs adı qeyd olunub.¹

Misirin Sakkara (Memfis) şəhərində arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış papiruslar da bu şəhərdə yaşamış kaspilər haqqında məlumat verir. Memfis papirusları da, çox ehtimal ki, e.ə. V əsrə aiddir. Memfisdə əhəməni donanması üçün hərbi gəmilərin tikilməsi məqsədilə cəbbəxana salınmışdır. Bu cəbbəxanada Əhəməni imperiyasının hər yerindən çoxlu ustalar, o

cümlədən də kaspilər, çalışırdı. Kaspilərin uzaq Memfisə gəmiqayıran kimi çalışması faktı Kaspi (Xəzər) dənizin məhz onların adı ilə adlandırılmasını anlamaq üçün olduqca zəruridir. Guman ki, Kaspi (Xəzər) dənizi sahilyanı ərazilərdə yaşayan və Memfis papiruslarından bildiyimiz məharətli gəmiqayıran kaspilər, həmçinin təcrübəli dənizçilər olmuşlar.

49. Elefantinadan ev satışı haqqında müqavilə

Elefantina adasında (Misir) aşkar olunmuş arami müqavilələrdən biri – kaspi Baqazuştə və onun arvadı kaspi Ubil² məxsus olan evin satışına aid müqavilə bizim üçün böyük maraq doğurur. Müqavilənin mətni belə bir razılaşmanın bütün xüsusiyyətlərini əks etdirir. E.ə. 437 ilə aid olan papirusda Baqazuştə və Ubil tərəfindən Yebdə (yəni Elefantinada) olan evinin Ananiya adlı bir nəfərə satışı qeyd olunub.

Əvvəlcə papirusda evin və heyətin təsviri verilir, sonra isə onun qiyməti göstərilir. Satışın özünə gəlincə satıcılar təsdiq edirlər ki, onlar bütün məbləği aldılar, ardınca müqavilədə Misir hüquqi sənədləri üçün səciyyəvi olan ifadə istifadə olunur: “və bizim urəyimiz məmnun oldu (razı qaldı?)”. Bundan sonra evin dəqiq yerləşməsi və ünvanı verilir. Müqavilədə Baqazuştə və Ubil evin satışını təsdiqləyərək sami dillərinə məxsus idiomadan da istifadə edirlər – “ondan (evdən) bu gündən etibarən həmişəlik uzaqlaşdıq”.

Baqazuştə və Ubil zəmanət verirlər ki, onlar və ya onların uşaqları evin yeni sahibinə ya da onun uşaqlarına qarşı “təqibi və ya məhkəmə prosesini” (Babil hüquqi ifadəsi) başlaya bilməzlər. Baqazuştə və Ubil həm də evin əvvəlki sahibi və ya onun uşaqları tərəfindən gələcəkdə mümkün ola bilən məhkəmə təqiblərindən müdafiəni alıcıya vəd edirlər. Bu sənəddə Baqazuştə və Ubil evin əvvəlki sahibinin adını çəkirlər; o da Misdainin oğlu Ippuliya adlı bir kaspi olmuşdur.

Müqavilənin sonunda şahidlər sırasında yenə də kaspilərin adları çəkilir.

Bu müqavilə kaspilərin Misirdəki həyatı və taleyinin illüstrasiyası olaraq, kaspilər haqqında məlumatların nə dərəcədə ətraflı, eyni zamanda təsədüfi olmasının nümunəsidir.

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrlərə əsasən verilir:

Kraeling E.G. The Brooklyn Museum Aramaic papyri. New documents of the fifth century B.C. from the Jewish colony at Elephantine. New Haven, 1953; Jews of Elephantine and Arameans of Syene. Aramaic Text with translation. Edited and Newly Translated by Bezalel Porten in collaboration with Jonas C. Greenfield. Jerusalem, 1980.

Şərhlər Rauf Məlikovundur.

1-3. Elulun 7-də, yəni paoni ayının 9-da, Artakserks şahının 28-ci ilində,³ dedilər Baqazuştə⁴ Bazunun⁵ oğlu və xanım Vabil⁶ Şatibaranın⁷ qızı Siyenadakı⁸ Nimasunun dəstəsindən kaspi, cəmi 1 kişi və 1 xanım, Azariyanın oğlu Ananiyaya, Yahve allahının xadiminə, deyərək:

3-7. “Biz Misdainin⁹ oğlu Ippulianın¹⁰ Elefantina qalasında yerləşən evini satdıq və sənə verdik. Onun divarları ucaldılıb, lakin həyəti <boş> ərazidir və tikilməyib; pəncərələri olsa da, çatıları yoxdur. Biz onu sənə satdıq və sən şah ölçüsündə qümlüslə 1 qarşı¹¹ 4 şekel¹² qiymətini bizə ödədin və sən bizə verdiyin qiymətdən bizim urəyimiz məmnun oldu.

7-8. Və nəzərə al ki, biz sənə satdığımız evin yeri budur: ondan yuxarıda Şatibaranın evidir, ondan aşağıda Xnum allahının şəhəridir, onların arasındakı isə şah küçəsidir.

8-14. Mən Baqazuştə və Ubil, biz <bu evi> satdıq və sənə verdik və bu gündən etibarən ondan həmişəlik uzaqlaşdıq. Sənin, Azariyanın oğlu Ananiyanın, səndən sonra sənin uşaqlarının və <bu evi> kimə vermək istəsən onun bu evə hüququ var. Biz bu evə, hansını ki satdıq, sənə verdik və ondan uzaqlaşdıq,

məhkəmədə iddia edə bilmərik. Birdə biz nə sənin oğlunu və ya qızını, ya da <bu evi> sənin istəyinlə verdiyin bir kəsi məhkəmə vasitəsilə təqib edə bilmərik.

14-16. Əgər biz sənin oğluna və ya qızına, ya da <bu evi> istəyinlə verdiyin şəxsə <qarşı> məhkəmədə iddia etsək, biz sənə 20 qarşa gümüş ödəyəcəyik və ev əvvəlki kimi sənin və ya sənin uşaqlarının, ya da <bu evi> sənin istəyinlə verdiyin şəxsin <olacaq>.

17-19. Bizim oğlumuz və qızımız da sənə qarşı yuxarıda yeri göstərilən bu evə aid məhkəmədə iddia edə bilməzlər. Əgər onlar <bu evlə bağlı> səninlə və ya sənin oğlun və qızınla mübahisə etsələr, onlar sənə 20 qarşa gümüş ödəyəcəklər, ev isə əvvəlki kimi sənin və ya səndən sonra uşaqlarıdır.

19-21. Əgər başqa bir adam sənə və ya sənin oğlun və qızına qarşı məhkəmə iddiasına <başlasa>, biz ayağa qalxıb <onları> saflaşdıracağıq, əgər <onları> saflaşdırmasaq¹³ biz və ya bizim uşaqlarımız sənin evinə və onun ölçülərinə uyğun gələn <başqa bir> ev verəcəyik.

21-23. Əgər Ippulianın oğlu və ya qızı gəlsələr, biz isə <onları> saflaşdırma bilməsək, <onda> biz sənin gümüşünü – 1 qarşa 4 şekel, sənin tərəfindən inşa olunmuş tikililərin <qiymətini> və bu evə sərf olunan bütün xərclərini sənə ödəyəcəyik”.

23-24. Baqazuştə və Ubilin diktəsi ilə Şemayanın oğlu Xaqqai yazıb. Və bunun şahidləri <bunlardır>: Mitradata Mitrayaznanın oğlu, şahid Hayhe¹⁴ Atarlinin¹⁵ oğlu, kəsipi, Bef Vayavabil¹⁶ kəsipi, şahid Ayaska Zamaspanın oğlu.

25. Elefantınada Baqazuştə və Yabil tərəfindən Ananiyaya, Yahve allahının xadiminə satılan evin sənədi.

Şərhlər

1. Arami mənbələrində aşkarlanan kaspilərin şəxs adlarını verməyi zəruri hesab edirik: Atarli, Baqazuştə, Bazu, Barbari, Bef Vayavabil, Darqa (Dargi), Inbuliya, Ippulia, Misdai, Pulliyan, Ubil (Vabil,

Yabil; qadın şəxs adıdır), Hayhe, Şatibara, Şatibarzana. Bu şəxs adlarının bəziləri İran (yaxud Mada) mənşəli adlardır, digər isimlər isə tədqiqatçılar tərəfindən Babil və Misir (bir şəxs adı – Hayhe) adları kimi qələmə verilir. Maraqlıdır ki, bir ailədə həm İran (Mada), həm də qeyri-iran şəxs adlarına rast gəlinir, məsələn: Atarlinin oğulları – Şatibarzana və Hayhe; Darginin oğulları – Inbuliya və Barbari.

2. Həmin sənəddə onun adı həm də Vabil və Yabil formasında qeyd olunur.
3. E.ə. 437-ci il 14 sentyabr.
4. Baqazuştə şəxs adı Mada dilində “Allaha xoş gələn” deməkdir.
5. Tədqiqatçılar Bazu isimini müxtəlif dillərə aid edirlər. E. Krelinq güman edir ki, bu ad “bāzu” babil sözünə oxşayır. V. Geyger Bazu şəxs adını Herodotun əsərində (Herod., I, 105) xatırlanan Mada tayfalarından biri olan busların adı ilə bağlayır. E. Hersfeld busların adını bir qrup sözlərlə (bunlardan biri də būza – “kefləndirici içki” sözüdür) əlaqələndirirdi, irəndilli xalqların arasında isə kefləndirici içkilərin ayin məqsədilə istifadəsi geniş yayılmışdır. E.A. Qrantovski hesab edir ki, busların adı üçün İran dillərindən müvafiq söz mənalarını seçmək mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, Mada dilində Bazu “əl” deməkdir, buna görə də o, madamənşəli ad ola bilər.
6. Vabil adı papiruslarda həmçinin Vabl, Vabil, Yabil və Ubil formalarında yazılıb. E. Krelinq adın ikinci hissəsində babil allahı Belin adını görür. Ubil ilə əri Baqazuştənin evinin qonşuluğunda yaşayan Şatibara Ubilin atası idi. Sənəddə Ubil “kəsipi” kimi qeyd olunur, burada həm də onun yaşadığı yerin adı verilib (halbuki onun əri Baqazuştənin yaşadığı

- yerin adı yazılmayıb). Sənəddə qeyd olunur ki, Ubil Nimasunun dəstəsindəndir.
7. Şatibara Mada adıdır – “bolluğu, rifahı, firavanlığı, səadəti gətirən” kimi tərcümə olunur.
 8. Siyene (indiki Asuan) – Cənubi Misirdə qala; Farsların Misirdə hakimiyyəti dövründə burada əhəməni qarnizonu yerləşirdi.
 9. Misdai adını yəgin ki, Mazda allahının adı ilə bağlamaq olar. Lakin bu adı həm də iran mənşəli mizda, mazda “muzd, mükafat, haqq” sözü ilə əlaqələndirmək mümkündür.
 10. Ippuliya (digər papirusda Inbuliya) adı E. Krelingin fikrincə Nabuli babil şəxs adını xatırladır.
 11. 1 karşa = 10 şekel = 84 q.
 12. 1 şekel = 8,4 q.
 13. E. Kreling sənədin bu sətirini belə tərcümə edir: “...biz durub <onları> saflaşdıracağıq (təmizləyəcəyik, ağardacağıq) və <onu> sənə 30 gün ərzində verəcəyik, əgər biz <onları> saflaşdırmasaq (təmizləməsək, ağartmasaq)...”.
 14. Bəzi tədqiqatçılar güman edirlər ki, Hayhe adı qısalılmış Misir şəxs adlarındandır.
 15. E. Kreling hesab edir ki, Atarli adı babil şəxs adıdır. Ehtimal ki, bu adın birinci hissəsində atar-, atarš- “atəş, od” kökünü görmək mümkündür.
 16. Bef Vayavabil adı haqqında qəti bir fikir söyləmək çətindir. Güman etmək olar ki, adın birinci komponenti – Bef sami mənşəlidir. Vayavabil adının ikinci hissəsində “vabil” komponentini ayırmaq və onu Vabil (Vabl, Yabil, Ubil) adı ilə müqayisə etmək də olar.

VIII BÖLMƏ. Antik mənbələr

Herodot

Herodot e.ə. 484-cü ildə Kiçik Asiyanın Halikarnas (indiki Bodrum) şəhərində anadan olmuşdur. Təəssüf ki, həyatı barədə məlumat çox azdır. Məlumdur ki, o, öz dövrü üçün yaxşı təhsil almışdır. Herodot doğma şəhərində baş verən siyasi çəkişmələrdə fəal iştirakına görə təqiblərə məruz qaldığından vətəninə tərkdən, Samos adasına köçməli olmuşdur. Çox guman ki, bir müddət Afinada yaşamış və orada Periklin partiyasının nümayəndələri ilə dostlaşmışdır. Bundan əlavə, Herodot İtaliyanın cənubunda Furiya koloniyasının əsasını qoyanlardan biri olmuş və e.ə. 425-ci ildə burada vəfat etmişdir.

Məlumdur ki, həyatı boyu Herodot çoxlu səyahət edib (o cümlədən Şərqə) və gələcək əsəri üçün məlumatlar toplamışdır. Bizə “Tarix” adı ilə məlum olan Herodotun əsəri 9 kitabdan (əslində fəsildən) ibarətdir. Sonradan hər kitab bir muzanın (ilahənin) adı ilə adlandırıldı. Əsər əsasən Yunan-İran müharibələrinin tarixinə həsr olunduğuna baxmayaraq, burada qədim Şərq haqqında da bəzi tarixi, coğrafi, iqtisadi, etnoqrafik və digər məlumatlar vardır. “Tarix” əsəri dövrümüze, demək olar ki, bütöv şəkildə çatıb və Herodot onun yazılmasında sələflərinin əsərlərindən, şifahi məlumatlardan və rəsmi sənədlərdən istifadə edib. Əsər Azərbaycan tarixinin qədim mərhələsinin öyrənilməsində əhəmiyyətli yer tutur. Artıq qədim dövrdə Herodotun əsəri böyük maraq doğurduğundan, digər antik müəlliflər ondan mötəbər mənbə kimi istifadə etmişlər. Herodotun “Tarix” əsəri artıq öz zamanında şöhrət tapdığından, qədim dövrün görkəmli filosofu Siseron onu yüksək dəyərləndirmiş və müəllifini “Tarixin atası” adlandırmışdır.

50. Herodotun “Tarix” əsərindən fraqmentlər

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Herodoti Historiae. Edidit C. Abicht. Vol. 1-2, Lipsiae, 1869.

Tərcümə və şərhlər İradə Səfərovanındır.

I. 72.¹ “Axı Midiya və Lidiya çarlıqlarının sərhədi Halis çayı² olub; hansı ki, Armeni dağından <qaynaqlanıb> kilikiyalıların³ <ərazisindən> axır, sonra isə <o> matienlərin⁴ sağından axıb gedir, o biri tərəfdən isə – frigiyalıların⁵...”

I. 84. “Sard⁶ <şəhəri> belə ələ keçirildi: Kroisin mühasirəsinin⁷ 14-cü günü gələndə, öz ordusuna suvariləri <yardıma> yollayan Kir⁸ şəhər qalasına qalxan birinci adama mükafat vəd etmişdir. Ordunun sonuncu uğursuz cəhdindən sonra digər <hücumları> dayandıranların <diqqətini> Hüroyad adlı mard⁹ cəlb etdi. O, heç bir gözetçinin qorumadığı yerdən akropola¹⁰ qalxdı <...>. Bu mard Hüroyad bir gün əvvəl bir lidiyalını yuxarıdan düşən dəbilqə dalınca akropoldan enən və <akropoldan> qalxan <döyüşçünü> görüb <bu haqqda> düşündü və cürət edərək özü də eyni üsulla qalxdı və eyni ilə digər farsları da qaldırdı. <Akropola> qalxanların sayı artanda, Sard ələ keçirildi və bütün paytaxt dağıldı <...>”.

I. 125. “Fars tayfaları çoxdur; Kir¹¹ onları toplayıb və midiyalılardan ayrılmağa razı salıb.¹² Aşağıdakı <tayfalar> var ki, onlarla bütün qalan farslarla bağlıdırlar <...>. Qalan farslar isə bunlardır: <...>. Sadalananların hamısı əkinçidirlər, qalanları isə – daylar, mardlar, dropiklər, saqartilər¹³ – maldadırlar¹⁴.”

I. 189. “<...> mənbəsi matienlərin dağlarında <yerləşən> Hind çayında¹⁵ <...>”.¹⁶

I. 202. “Araks çayı¹⁷ isə matienlərin <ərazisindən> axır, hansından ki, Hind¹⁸ də <axır ...>”.

III. 94. “Matienlər, saspeyrlər¹⁹ və alarodilərə²⁰ isə 200 talant²¹ vergi təyin olunmuşdur; bu on səkkizinci dairədir <...>”.²²

V. 49. “Armenilərdən sonra <yerləşən> ölkəyə isə matienlər yiyəlik edirlər. Bunların²³ torpağının ardınca isə Kissiya²⁴ gəlir <...>”.

V. 52. “Həmin bu <Armeniadan> Matiena²⁵ ölkəsinə daxil olan <insan> üçün otuz dörd karvansara var və yüz otuz yeddi parasanq.²⁶ Buradan²⁷ gömiçiliyə yararlı dörd çay axır; onlardan hər dəfə keçmək lazımdır; bunlardan birincisi Tiqrisdir,²⁸ sonra isə eyni adı daşıyan ikincisi və üçüncüsü <keçir, lakin bunlar> eyni bir çay deyil, eyni <yerdən> axan da deyil.²⁹ Axı birincisi³⁰ armenilərin <ərazisindən> axıb gəlir, o birisi³¹ amma – matienlərin <ərazisindən>; dördüncü çay isə Hind adlanır <...> Buradan³² isə Kissiya ölkəsinə keçən <insana ...>”.

VII. 72. “Paflaqlar³³ isə yürüşə başlarında hörülmüş dəbilqələrlə, qalxanlarla, kiçik və böyük olmayan nizələrlə gedirdilər; bundan əlavə mizraqlar, xəncərlər, ayaqlarında isə baldırın ortasına kimi qalxan yerli çəkmələrlə <gedirdilər>. Ligülər³⁴ isə, matienlər, mariandünlər³⁵ və suriyalılar³⁶ paflaqlarla eyni <silahla> yürüşə gedirdilər. <Yürüşdə> paflaqlara və matienlərə Meqasidrin oğlu Dot³⁷ rəhbərlik edirdi <...>”.

Şərhlər

1. Fraqmentlərdə rum rəqəmləri ilə kitab, ərəb rəqəmləri ilə isə fəsil (paraqraf) göstərilib.
2. İndiki Türkiyədə Qızıl İrmaq çayı.
3. Kiçik Asiyada yaşamış tayfa.

4. Matiyenlər tayfası Qədim Azərbaycan ərazisində uzun müddət yaşamışdır. Herodotun vaxtında matiyen tayfası geniş ərazidə məskunlaşmışdır. Yazılı mənbələrin məlumatına görə, sonralar bu tayfanın yaşadığı ərazi Urmiya gölünün [qədimdə Matiyey/ana, Kaputa (Strabo XI: XIII, 2; XIV, 8) kimi tanınırdı] şimal-qərb, qərb və cənub-qərb sahilləriylə məhdudlaşmışdır.
5. Kiçik Asiyada yaşamış tayfa.
6. Bu fragmentdə Əhəməni şahı II Kirin (Kuruşun) (e.ə. 550–530 illər) e.ə. 547 ildə Lidiyaya etdiyi yürüşündən bəhs olunur. Sard şəhəri Lidiya çarlığının paytaxtı idi.
7. Təxminən e.ə. 547 ilin oktyabr-dekabr aylarında Lidiya hökmdarı Krez (Krois) öz paytaxtında mühasirəyə alınmışdı.
8. II Kir.
9. Mardların bir qisminin uzun müddət qədim Azərbaycan ərazisində də məskunlaşması qədim müəlliflər tərəfindən qeyd olunur.
10. Hər fən “Yuxarı şəhər” deməkdir.
11. II Kir.
12. Burada e.ə. 553-ci ildən e.ə. 550-ci ilədək davam edən Midiya-fars müharibəsindən bəhs olunur. Müharibəni babası Midiya çarı Astiaqa qarşı gələcək Əhəməni şahı II Kir başlamışdır.
13. Qədim Mannanın Zikertu vilayətində yaşamış, Mannanın süqutundan sonra isə Midiya çarlığına, və daha sonra isə Əhəməni imperiyasının tərkibinə qatılmış qədim Azərbaycan tayfası.
14. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim yunan dilindəki mətnlərdə cəm halda verilən “νομάδες” ismi lüğətdə yalnız “köçərilər, köçəri xalqlar” kimi tərcümə edilir, halbuki, tək halda bu termin həm də “maldar” mənasını da-

- şıyır. Mətndəki “əkinçilərlə” müqayisədə “νομάδες” termininin “maldarlar” kimi tərcüməsi daha məqsədəuyğundur. Görünür, söhbət köçəri və ya yarımköçəri maldarlıqla məşğul olan tayfalardan gedir.
15. Müasir Diyala çayı.
 16. Bəzi nəşrlərdə bu fragment “...mənbəyi matiyenlərin <ərazisində> yerləşən Hind çayında...” kimi verilir. Bu əlyazmalardakı fərqlərdən irəli gəlir. “Matiyenlərin dağları” ifadəsinin xatırlandığı variantı orijinal kimi qəbul etsək, bu dağlar ya Zaqros dağ silsiləsi, ya da bu silsilənin bir hissəsi hesab oluna bilər, çünki Hind (indiki Diyala) çayı bu dağlardan qaynaqlanır.
 17. Müasir Araz çayı və ya onun qolu. Belə bir fikir mövcuddur ki, bu fragmentdə Arazın qolu Qotur çay nəzərdə tutulur.
 18. Bax: qeyd 12.
 19. Saspeyrlər tayfası tədqiqatçılar tərəfindən indiki Çorox çayının vadisində yerləşdirilir.
 20. Qədim Urartu ərazisində yerləşdirilən tayfa.
 21. 1 gümüş talant = 33,655 kq gümüş. Deməli, vergi 6731 kq gümüş təşkil edirdi.
 22. Məlumdur ki, təxminən e.ə. 519-cu ildə Əhəməni şahı I Dara imperiyanı satraplıqlara bölərək, inzibati islahat həyata keçirmişdir. Herodotun məlumatına görə matiyenlər 18-ci satraplığa daxil idilər.
 23. Yəni matiyenlərin.
 24. Əhəməni imperiyasının Susiana vilayətinin bir hissəsi (müasir Xuzistan).
 25. İlk dəfə Herodotun “Tarix” əsərində matiyenlərin ərazisi Matiyena adlandırılmışdır. Görünür, matiyenlər bu ərazidə uzun müddət yaşadıklarından, artıq e.ə. V əsrdə vilayətə öz adlarını vermişlər.

26. Parasanq – qədim yunan uzunluq vahididir. 1 parasanq 5549 metrə bərabərdir. Deməli, 137 parasanq = 760213 m (760,2 km). Matienada həm karvansaraların sayı, həm də yolun uzunluğu Herodotun sadaladığı başqa vilayətlərdəkindən artıqdır.
27. Yəni Matiyenadan.
28. İndiki Dəclə çayı.
29. Burada söhbət Böyük və Kiçik Zab çaylarından gedir.
30. Böyük Zab çayı.
31. Kiçik Zab çayı.
32. Yəni Matiyenadan.
33. Kiçik Asiyada yaşamış tayfa.
34. Bu tayfanın digər mənbələrdə adı çəkilmir. Ligüləri Azərbaycan ərazisində yaşamış kadusilərin başqa adı kimi qeydə alınan leq tayfası ilə eyniləşdirirlər.
35. Kiçik Asiyada yaşamış tayfa.
36. Kiçik Asiyada yaşamış tayfa.
37. Gərək ki, Meqasidrin oğlu Dot əsilzadə nəslinə aid idi, çünki ona Əhəməni şahının yaxın qohumları ilə eyni vəzifə tapşırılmışdır (Herod., VII: 61, 62, 64, 68, 69, 72, 73, 78).

Siciliyalı Diodor

Siciliyada doğulmuş Diodor (e.ə. təqr. 90–21) gənc yaşlarından Avropada, Kiçik Asiyada və Afrikada bir çox səyahətlərdə olmuşdur. Müəllifin 40 kitabdan ibarət “Kitabxana” və ya “Tarixi kitabxana” (“Βιβλιοθήκη”) adlı əsəri təəssüf ki, tam deyil, fraqmentar şəkildə dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Əsəri yazarkən müəllif özündən əvvəlki bir sıra tarixçilərə (Ktesi, Meqasfen, Polibi və s.) istinad etmişdir. O, Ktesiyə istinad edərkən Albaniya vilayəti, Kaspiana və Kaspi keçidi haqqında (II.2.3) maraqlı məlumatlar verir.

Əsərin yalnız tariximizlə bağlı olan bir neçə fraqmenti tərcümə olunub.

51. Siciliyalı Diodor “Tarixi kitabxana” əsərindən

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:
Diodori Siculi Bibliotheca Historica. Ex recognitione Immanuelis Bekkeri, T. I, Lipsiae Sumptibus Et Typis B.G. Teubneri, 1853.
Tərcümə və şərhlər Aysel Kərimovanındır.

II.2.3

(Assuriyalı Nin) <... əvvəlcə> kadusilərin¹ və tapirlərin², daha sonra isə hirkanların³ və dranqların torpaqlarını ələ keçirdi <...>. <O,> belə deyilən Kaspiana kim tanınan yeri keçir. Oraya Kaspi darvazası⁴ adlandırılan çox dar keçid aparır.

II.43.1

Əvvəlcə onlar <skiflər> az sayda Araz çayı⁵ yaxınlığında yaşayırdılar <...>. Lakin hələ qədimdə <...> onlar Qafqaza qədər dağlarda özlərinə ölkə əldə etdilər <...>.

XVII.75.3

İsgəndər ordu ilə Hirkaniyaya soxulur və bəzən Hirkan dənizi adlandırılan Kaspi dənizinə qədər olan bütün şəhərləri ələ keçirir. <...>

Şərhlər

1. Kadusilər – qədim Azərbaycan ərazisində, əsasən, Araz çayından cənubda yaşayan tayfalar.
2. Tapirlər – qədim Azərbaycan ərazisində, əsasən, Araz çayından cənubda, kadusilərlə qonşuluqda yaşayan tayfalar.

3. Hirkanlar (və ya hirkanlılar) – qədimdə Kaspi (Xəzər) dənizinin cənub-şərq sahillərində yaşayan tayfalar. Onların adı ilə bağlı olaraq Xəzər dənizi antik müəlliflərin bəziləri tərəfindən Hirkan dənizi kimi qeyd edilir.
4. Antik müəlliflərin əsərlərində, adətən, Kaspi keçidi, Kaspi darvazası kimi ifadələrə rast gəlinir. Kaspi darvazası adı altında Dərbənd keçidi (Xəzərin qərb sahilində), Deryal keçidi və s. nəzərdə tutulur. Bu fragmentdə Siciliyalı Diodor Kaspi darvazaları dedikdə, çox güman ki, sadaladığı tayfalara müvafiq olaraq Xəzərin cənub sahilindəki keçidi nəzərdə tuturdu.
5. Bu fragmentdə adı çəkilən Araz (Araks) çayı ifadəsi tədqiqatçılar arasında mübahisə doğurur. Ümumi fikir budur ki, burada adı çəkilən Araz müasir Sırdərya çayıdır. Zənnimizcə bu doğru deyil. Belə ki, fragmentin davamında verilən məlumata görə, adı çəkilən tayfalar Qafqaz ərazisində məskunlaşmışlar. Tədqiqatçılar mətndəki Araz çayını müxtəlif çaylarla eyniləşdirirlər. Çox güman ki, burada müasir Araz çayı nəzərdə tutulub.

Strabon

Strabon e.ə. 64-cü ildə Amasiya şəhərində (müasir Türkiyə) anadan olmuşdur. O, öz dövrünə görə yaxşı təhsil almış, xeyli səyahət etmişdir. Strabon müstəsna müşahidə qabiliyyətinə və dərin zəkaya malik idi. 17 kitabdan ibarət “Coğrafiya” əsərini o, Roma sərkərdələri Lukull, Pompey və Antoninin Qafqaza yürüşlərindən az sonra, təxminən e.ə. 7-ci ildə qələmə almışdır. Bu kitab onun itmiş “Tarixi qeydlər” əsərinin davamıdır. Strabon “Coğrafiya” kitabında bəlli olan məlumatları müqayisə və ümumiləşdirmə əsasında təsvir etməyə çalışmışdır. Buna

görə də əsər tarixşünaslıqda antik dövrün coğrafi biliklərinin toplusu kimi dəyərləndirilir. Kitabın başlıca qaynaqları Strabondan əvvəl yaşamış coğrafiyaçı və tarixçilərin Kaspiyanı ərazilərə Makedoniyalı İsgəndərin və I Selevkin göndərdikləri ekspedisiyaların başçıları Heraklid və Patroklun hesabatları, həmçinin Eratosfen, Polibi və başqalarının əsərləri olmuşdur. Strabon hesab edirdi ki, onun “Coğrafiya” əsəri Romanın dövlət xadimləri, sərkərdələri, məmurları, tacirləri və başqaları üçün sorğu mənbəyi kimi istifadə oluna bilər. Buna görə o, kitabında xeyli tarixi-etnoqrafik məlumatlar vermişdir. “Coğrafiya”nın XI kitabında Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın qədim dövlətləri Albaniya və Atropatenanın tarixi və coğrafiyası haqqında məlumatlar verilir.

52. Strabonun “Coğrafiya” əsərindən parçalar

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Страбон. География в 17 книгах. Пер., ст. и коммент. Г.А. Стратановского. М., 1964.

Tərcümə və şərhlər Kamal Əliyev və Fəridə Əliyevanıdır.

II, 1, 15.

Bakriyanı Soqidianadan ayıran Oks çayı, deyilənə görə, gəmiçilik üçün elə yararlıdır ki, dağlar vasitəsilə gətirilən hind malları çay aşağı Hirkan dənizinə, oradan da çaylar vasitəsilə Ponta qədər qonşu vilayətlərə çatdırıla bilər.¹

II, 5, 12.

Xüsusilə müasir müəlliflər bretanlar, germanlar, İstrdan şimala və cənuba doğru olan xalqlar, getlər, tiregetlər, bastamlar və bundan başqa Qafqaz xalqları, məsələn albanlar və iberlər haqqında daha yaxşı danışa bilərdilər.

II, 5, 31.

<Hirkaniyadan şimala doğru Hindistana yaxın dənizə qədər skiflər yaşayan əraziyə gəldikdə>, bu ərazilərdə Meotiya savromatları və Hirkan dənizi ilə Pont arasında yaşayan savromatlar, eləcə də skiflər, hirkanlar, parfiyalılar, baktriyahlar, soqlar və Hindistandan şimalda yerləşən vilayətlərin digər sakinləri məskunlaşmışlar.

XI, 1, 5.

<Avropa və Asiya arasında yerləşən vilayətlər şərqdə, Kür və Araz çaylarının dənizə töküldüyü yerdə Albaniya və Ermənistan sərhədlərinə qədər, Kaspi dənizi ilə məhdudlaşırlar ...>.

Kür çayı İberiya və Albaniya ərazisindən axır, bu vilayətlər cənub tərəfdən Kürün mənsəbindən Kolxidaya qədər Albaniya və İberiyadan keçərək dənizdən dənizə 3000 stadi məsafədə yerləşən ərazilərlə məhdudlaşır. Buna görə də onlar boğaz görkəmindədirlər. Lakin Klitarx kimi elə müəlliflər də var ki, onlar boğazı hər iki dənizin suları altında qaldığından onu həddən artıq dar hesab edirlər; həmin yazıçıları yada salmağa dəyməz. Posidoni boğazın enini 1500 stadi uzunluğunda hesab edir.

XI, 4, 1.

<...> Onlar <albanlar> iberiyalılarla Kaspi dənizi arasında yaşayırlar; şərqdə onların ölkəsi dənizlə, qərbdə isə iberiyalılarla həmsərhəddir. Digər tərəflərə gəldikdə, şimal tərəf Qafqaz dağları ilə əhatə olunmuşdur. Onunla həmsərhəd olan sonuncu tərəf Ermənistandır. Ermənistan düzənlik, bəzi hissələri isə Kambisena kimi dağlıq ölkədir.²

XI, 4, 4.

Oranın <Albaniyanın> insanları gözəlliyi və boylarının ucalığı ilə seçilirlər. Adətən zərb olunmuş puldan istifadə etmirlər və yüzdən artıq say bilmədiklərindən onlar yalnız mübadilə

yolu ilə ticarətlə məşğul olurlar.³ Digər həyati məsələlərə qarşı laqeyddirlər. Dəqiq ölçü və çəki onlara məlum deyil <...>.

XI, 4, 5.

Onların qoşunlarının sayı iberiyalı <qoşunlarından> çoxdur. Məhz onlar 60000 piyada və 22000 süvarini silahlandıraraq Pompeyə qarşı çıxış etmişlər.⁴ Köçərilər iberiyalıları olduğu kimi albanlara da yadellilərlə müharibələrdə kömək edirlər. <...> Alban vilayətlərinə Kaspiana da aiddir.

<...> İberiyadan Albaniyaya aparan keçid Alazoni çayına tərəf susuz və dağlıq ərazi Kambisenadan keçir. Albanların özləri kimi, itləri də o qədər bacarıqlarına görə deyil, bu məşğuliyyətə böyük maraqlarından həddən artıq ova meyillidirlər.⁵

XI, 4, 6.

<...> İndi onların bütün tayfaları idarə edən bir hökmdarı var, əvvəllər isə müxtəlif dilli tayfaların öz çarları var idi. 26 dilləri olduğuna görə, bir-biri ilə əlaqələri asan olmur. Bu ölkədə zəhərli sürünənlər, əqrəb və hörümçəklər mövcuddur.

XI, 4, 7.

Allahlardan Helios, Zevs, Selenaya, xüsusilə ibadətگاهی İberiyaya yaxın yerdə yerləşən Selenaya sitayiş edirlər. Hökmdarlardan sonra ən hörmətli adam kahin vəzifəsini yerinə yetirirdi. O, böyük və sıx əhalisi olan müqəddəs torpaqların başında durur və həmçinin məbəd qullarını idarə edirdi.

XI, 4, 8.

Yalnız valideynlərin deyil, digər adamların da qocalığı albanlar arasında xüsusi hörmətə layiq sayılır. Vəfat etmiş insanlar haqqında düşünmək belə düzgün sayılmır. Ölü ilə birlikdə bütün onun əşyaları da basdırılır və ata mal-dövlətindən məhrum olduqlarına görə yoxsul yaşayırlar.

Rəvayətə görə, Kolxidaya səyahəti zamanı Yason fessalı-yalı Armlə birlikdə Kaspi dənizində gedib çıxmış və İberiya, Albaniya, Ermənistanın bir hissəsinə, Midiyaya səfər etmişdir. Bunu orada yerləşən Yason ibadətگاهی və bir sıra digər abidələr sübut edir.⁶

XI, 5, 1.

Deyənlərə görə, Albaniyadan yuxarıda yerləşən dağlarda amazonlar yaşayır. Pompeyi müşayiət edən və albanlar ölkəsinə səfər edən Feofan⁷ deyir ki, gel və leq tayfaları⁸ amazonlar ilə albanlar arasında yaşayırlar.

Digər müəlliflər də bu yerlərlə yaxşı tanışdırlar. Onlardan Metrodor⁹ və Hipsikrat təsdiq edirlər ki, amazonlar qarqarlar¹⁰ ilə qonşuluqda yaşayırlar.

XI, 5, 6.

Qafqazın nisbətən hündür hissələri Albaniya, İberiya, yəni kolxlar və genioxlar¹¹ ölkəsidir.

XI, 7, 3.

Hirkaniyadan dənizə tökülənə qədər Ox və Oks çayları axır. Aristobul Oks çayını Hindistan çaylarından başqa Asiyada gördüyü ən böyük çay adlandırır. Onun sözlərinə görə çay cəmiçilik üçün yararlıdır. Bir çox hind malları bu çay boyu aşağı Hirkan dənizinə, oradan isə Albaniyaya və Kür çayı və növbəti yerlər vasitəsilə Evksin Pontuna çatdırılır.¹²

XI, 8, 4.

Saklar kimmerlər və trerlər¹³ kimi yürüşlər təşkil edirdilər: bəziləri uzaq, bəziləri isə yaxın məsafəli yürüşlər olmuşlar.

XI, 8, 6.

Massagetlər haqqında belə mülahizələr mövcuddur: onların bəziləri dağlarda, digərləri düzənliklərdə, o biriləri çaylar

əmələ gətirən bataqlıqlarda, dördüncüləri isə bataqlıqlarda yerləşən adalarda <yaşayırlar>. Onların sözlərinə görə, ölkəni Araks çayı basır, çay çoxlu qollara ayrılaraq şimalda başqa dənizə və yalnız bir qolu isə Hirkan körfəzinə tökülür.¹⁴ Onlar yalnız Günəşə sitayiş edirlər və atları ona qurban kəsirlər.

XI, 8, 8.

Hirkanların arxasında, dənizin ətrafındakı ərazilərdə amardlar, anariaklar, kadusilər, albanlar, kaspilər və ola bilər skiflərə qədər digər xalqlar yaşayır. Hirkanlardan o biri tərəfə doğru derbiklər yaşayırlar, kadusilər isə Parahoafın ətkələrində midiyalılar və matiyenlərlə həmsərhəddirlər.¹⁵

XI, 8, 9.

Məsafəyə gəldikdə isə Eratosfen bunları deyir: Kaspi dağlarından Kürə qədər təxminən 1800 stadi; buradan Kaspi darvazasına qədər – 5600; arilər ölkəsindən İsgəndəriyyəyə qədər – 6400; Baktra şəhərində – 3870; Yaksart çayına qədər – təxminən 5000. Cəmi 22670 stadi.¹⁶

XI, 13, 2.

Midiya iki hissəyə ayrılır. Əsas şəhər – paytaxt Ekbatana olmaqla, bir hissəni Böyük Midiya adlandırırlar. İkinci hissə Atropatena Midiyasıdır; <bu ölkə> öz adını ölkəsinə Böyük Midiyanın bir hissəsi kimi makedoniyalılardan asılılığına imkan verməyən sərkərdə Atropatın adından götürmüşdü. Həqiqətən, hökmdar elan olunmuş Atropat bu ölkəni öz qərarı ilə müstəqil etdi.

XI, 13, 2.

Bu ölkə Ermənistan və Matianadan şərqdə, Böyük Midiyadan qərbdə və ikisindən də şimalda yerləşir. Cənubda Hirkan dənizi çökəkliyi yaxınlığındakı ərazilər və Matiana ilə məhdudlaşır.

XI, 13, 3.

Onların yay mərkəzi düzənlikdə yerləşən Qazaka, qış mərkəzi isə parfiyalılara qarşı yürüşdə Antoninin ələ keçirdiyi möhkəm Vera qalasıdır. Bu qala Ermənistanı Atropatenadan ayıran Araz çayından 2400 stadi məsafədə yerləşir. Bu məlumat Antoninin dostu, onun Parfiya yürüşünü təsvir edən Delliyə məxsusdur. Bu ölkənin bütün vilayətləri məhsuldardır, dağlıq şimal hissəsi sərt və soyuqdur; burada kaduslar, amardlar, tapirlər, kirtlər və digər dağ tayfaları yaşayır.

XI, 13, 4.

Kaduslar piyada qoşun sayına görə arianlardan azdırlar. Onlar gözəl nizə atanlardır. Dağlıq ərazilərdə onlar süvariləri əvəz edirlər. Lakin Antoninin yürüşlərini yerli təbii şərait deyil, erməni çarı Artavasdan hərəkətləri çətinləşdirmişdi. Belə ki, Antoni düşünmədən onu özünün məsləhətçisi təyin edərək hərbi planlarına qatmışdı. Düzdür, Antoni onu cəzalandırdı, lakin çox gec idi. Çünki, o artıq romalıların bir çox bəlalalarının günahkarı idi <...>.

XI, 13, 5.

Qədimdə, Suriya dövlətini darmadağın etdikdən sonra Böyük Midiya bütün Asiyada hökmranlıq edirdi. Lakin sonradan Astiaqın dövründə Kir və farslar onu qüdrətindən məhrum etdilər. Buna baxmayaraq, o, əvvəlki şöhrətini müəyyən dərəcədə qorumaqda davam edirdi <...>.

XI, 13, 6.

<...> Qərbdə Midiya atropatenahlar və ermənilərin bir hissəsi ilə həmsərhəddir. Midiyada həmçinin makedonlar <tərəfindən> əsası qoyulan yunan şəhərləri vardır; bu şəhərlər arasında Laodikeya, Apameya, Raqamn yaxınlığındakı şəhər, Selevk Nikator tərəfindən əsası qoyulan Raqa şəhərinin adlarını çəki-

rəm. Selevk Nikator şəhəri Evrop, parfiyalılar isə Arsaki adlandırmışlar.

XI, 13, 7.

Midiyanın çox hissəsi yüksək dağlarda yerləşir və soyuq ölkədir. Ekbatana yaxınlığında ucalan dağları, Raqa və Kaspi darvazası yaxınlığındakı dağları və ümumiyyətlə Matiyena və Ermənistan qədər bütün şimal əraziləri göstərmək olar. Kaspi darvazasından aşağıda, düzənlikdə yerləşən ərazi, əksinə çox məhsuldardır və burada zeytundan başqa müxtəlif bitkilər becərilir.

<...> Burada hansısa çəmənlik “çoxlu atlar” adını daşıyır. Səyahətçilər Persida və Babilədən Kaspi darvazasına məhz buradan keçib getməli idilər. Deyilənə görə, bu çəmənlikdə 50000 dişi at otlayırmış. Bunlar hökmdar ilxısı imiş.

Midiya torpaqlarında silfi bitir. Bu bitkidən “Midiya şirəsi” hazırlanır <...> bu şirə istifadə üçün uzun müddət qorunub saxlanıla bilər.

XI, 13, 8.

Ölkənin xüsusiyyəti belədir. Ölkənin böyüklüyünə gəldikdə isə, uzunluğu və eni təxminən eynidir. Midiyanın daha çox enli olan hissəsi, görünür, Zaqros aşırımından <Midiya darvazası adlanan> Kaspi darvazasına qədər 4100 stadidir. Ölkənin böyüklüyünə və qüdrətinə burada toplanılan vergilərin ölçüləri də uyğun gəlir: həqiqətən, əgər Kappadokiya il boyu farslara <pul vergisindən başqa> 1500 at, 2000 qatır və 50000 qoyun ödəyirdisə, midiyalılar isə, demək olar ki, iki dəfə çox ödəməli idilər.

XI, 13, 11.

Ən cəsur adamı hökmdar vəzifəsinə təyin etmək həmçinin Midiya ənənəsidir, lakin bu adət-ənənə bütün midiyahlara deyil, yalnız dağlarda yaşayanlara aiddir. Burada çoxarvadlılıq geniş yayılmışdır. Bu ənənə dağlarda yaşayan bütün midiyalılara aiddir və onlara beş dəfədən az evlənmək qadağandır. Deyilənlərə

görə, midiyalı qadınlar da ərlərinin sayının çox olmağı ilə fəxr edirlər. Beşdən az əri olanlar bədbəxt sayılırlar.

Midiyanın qalan hissəsinin məhsuldar olmasına baxmayaraq, şimal, dağlıq hissə yoxsulluğu ilə seçilir. Əhali meyvə ilə qidalanır, quru və döyülmüş almadan fətir hazırlayır, çörək isə qovrulmuş badamdan bişirilir.

Bəzi bitkilərin köklərindən çaxır hazırlamır. Onlar ev heyvanı saxlamırlar, yemək üçün vəhşi heyvan ətindən istifadə edirlər.

Bütün Midiyaya aid ənənələrə gəldikdə isə, bu ərazilər farslar tərəfindən işğal olunduğuna görə farsların ənənələri ilə eynidir.

XV, 2, 8.

<...> Ariana adı Persiya və Midiyanın bir hissəsinə, həmçinin baktiryalılar və soqidianalılar ölkəsinin şimal hissəsinə də aid edilir. Bu xalqlar kiçik fərqlərinə baxmayaraq, demək olar ki, eyni dildə danışırlar.

Şərhlər

1. Aral dənizinə tökülən Oks çayı (Amudərya) coğrafi mövqeyinə görə Xəzər dənizinə tökülə bilərdi. Bax: Strabo, XI, 7, 3.
2. Strabonun yazdığı mətndən görüldüyü kimi, Kam-bisena Alazan və İori çayları hövzəsi ərazisində yerləşirdi.
3. Əgər Strabona görə, Albaniyada ticarət mübadilə yolu vasitəsilə mümkün idisə, bu zaman yazılı mənbələrin məlumatları arxeoloji qazıntıların məlumatları ilə üst-üstə düşür. Belə ki, arxeoloji qazıntılar nəticəsində Albaniya ərazisindən həm yerli, həm də gətirilmə pullar üzə çıxarılmışdır.
4. Görünür, altı miriad – Qney Pompeyə qarşı müharibədə alban piyada qoşunlarının altı dəstəsi, hissəsi idi.

5. Burada da Strabon albanların maldarlığa meyilli olduğunu qeyd edir.
6. Yasonun yürüşü haqqında bax: Strabo, XI, 14, 2; həmçinin K.B. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в.н.э.). М.-Л., 1959, с. 157.
7. Pompeyin dostlarından biri olan Mitilenli Feofan onu şərq yürüşü zamanı müşayiət etmiş və romalıların gedib çatdığı yerlərin xüsusiyyətləri haqqında kitab yazmışdır.
8. Gellər və leqlər bir çox qədim müəlliflər tərəfindən xatırlanırlar. Strabon onları digər Qafqaz tayfaları ilə birlikdə yada salır və onları Xəzər dənizinin qərb sahillərində yerləşdirir.
9. Skepsili Metrodor filosof, siyasi xadim olmuş, "Mitridat Evpatorun inamını qazanaraq onunla Ponta getmiş", sonradan Tıqrana tərəf keçmiş və Mitridata geri qayıdarkən vəfat etmişdir.
10. Amazonlar haqqında ətraflı bax: Strabo, XI, 5, 1; 4.
11. Görünür, Strabon Albaniya tərəfdən Şahdağ və Bazardüzünün də daxil olduğu dağ silsiləsi ərazilərini nəzərdə tutur.
12. Bu haqda ətraflı bax: К.Г. Алиев. Кавказская Албания. Баку, 1974, с. 274-277, 308.
13. Strabon trerlər haqqında həm də bunu məlumat verir ki, Meandr çayında Maqnesi şəhəri "kimmer xalqı trerlər" (XIV, 1, 40) tərəfindən tamamilə dağıdılmışdır.
14. Başqa dəniz dedikdə Strabon nəyi nəzərdə tutur? Bu, ola bilər, Aral dənizidir.
15. Paraxoafır – Kiçik Qafqazla qovuşan dağ silsiləsidir. Bax: К.Г. Алиев. Кавказская Албания. Баку, 1974, с. 144.

16. Stadi – yunanlara məxsus uzunluq və ərazi ölçü vahididir. Attika stadisi – 177,6 metr, Olimpiya stadisi – 192,27 metr.
17. Antoninin Atropatenaya yürüşü haqqında bax: Plutarx “Müqayisəli tərcümeyi hallar”.

Oktavian Avqust

Tarixdə “İlahi Avqustun əməlləri” (“Res gestae divi Augusti”) kimi tanınan yazı, əslində, Roma imperatoru Oktavian Avqustun (e.ə. 30 il – e. 14-ci ili) hakimiyyətinin son illərinə dair sənədlərdən biri və bilavasitə özünün tərtib etdiyi, bu səbəbdən də qiymətli və etibarlı olan sənəddir.

“Res gestae divi Augusti”nin (bundan sonra RgdA) mətni Roma şəhərində təqdim edilmiş və dövlətin bir neçə şəhərində mətnin surətləri həkk olunmuşdur. Hal-hazırda RgdA-nın Kiçik Asiyada tapılmış üç surəti məlumdur. Mütəxəssislər əsasən RgdA-nın qədim Ankira (müasir Ankara) şəhərində tapılan və “Ankira yazısı” adlanan mətnin əsasında tədqiqatlar aparırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, RgdA-nın mətnində bəzi çatışmayan fraqmentlərə rast gəlinir. Lakin bu mənbənin mətni iki dildə (latın və qədim yunan dillərində) yazıldığına görə hər ikisi ümumi mətni tamamlamaq üçün mütəxəssislərə imkan yaradır.

Ümumilikdə RgdA-nın mətni 35 maddədən ibarətdir. Burada Oktavian Avqust həm Roma dövləti daxilində, həm də onun hüdudlarından kənardə Roma naminə göstərdiyi xidmətlərini sadalayır. Bu bölümlərin doqquzunda xarici siyasət məsələləri öz əksini tapıb ki, bundan da beşi ancaq şərq siyasətinə həsr olunmuşdur. Bizim üçün mühüm və əlamətdar hal odur ki, şərq siyasəti ilə bağlı 5 bölmənin dördündə Avqust Romanın qədim Azərbaycan ərazisində olan iki dövlətə (Midiya-Atropatena və Qafqaz Albaniyasına) qarşı yeritdiyi xarici siyasəti haqqında məlumat verir. Göründüyü kimi, bu nisbət (5:4) olduqca diqqətəlayiqdir.

53. Oktavian Avqust “İlahi Avqustun əməllərindən” fraqmentlər

Fraqmentlərin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:
Res gestae Divi Augusti ex monumentis Ancyrano et Apolloniensi // Ed. Momsen Th. Berolini, 1883.
Tərcümə və şərhlər İradə M. Nəcəfovandır.

RgdA 27: “<...> mənim oğlum Qay¹ <tərəfindən> sakitləşdirilmiş <...> həmin xalqa² hökmdarlıq etməyi mən midiyalıların³ hökmdarı Artabazın⁴ oğlu Ariobarzana⁵, onun ölümündən sonra isə onun oğlu Artavazda⁶ həvalə etdim <...>”

RgdA 31: “<...> albanların⁷ və iberlərin⁸ və midiyalıların⁹ hökmdar<lar>¹⁰ səfirlər¹¹ vasitəsilə bizim¹² dostluğumuzu¹³ xahiş ediblər.”

RgdA 32: “<...> midiyalıların¹⁴ hökmdarı¹⁵ Artavazd¹⁶ <...> mənim yanıma gəlmişdir¹⁷ <...>”

RgdA 33: “Parfiyalıların¹⁸ və midiyalıların¹⁹ xalqları səfirlər vasitəsilə²⁰ çatdırılmış xahişi əsasmda mən onlar arasındakı birinci adamları²¹ – hökmdar Fraatın²² oğlu, hökmdar Orodun²³ nəvəsi Vononu²⁴ parfiyalılara, hökmdar Artavazdın²⁵ oğlu, hökmdar Ariobarzanın²⁶ nəvəsi Ariobarzani²⁷ isə midiyalıların²⁸ hökmdarı təyin etdim.”

Şərhlər

1. Qay Sezar – əslində Avqustun oğlu yox, böyük nəvəsi idi. Avqust onu oğulluğa götürmüşdür.
2. Armenilər nəzərdə tutulur. Armeniya Atropatena ilə həmsərhəd olan ölkələrdən biri idi.
3. Mətnə “midiyalı” dedikdə Avqustun dövründə məhz midiyalı-atropatenalı nəzərdə tutulur.
4. Bu Artabaz Atropatenanın e.ə. 59–20-ci illərdə hökmdarı olan Atropatenalı I Artavazdır. Bu hökmdarın adının Artabaz (və ya Artavaz, Artavazd,

- Artavasd) kimi yazılması həmin adın latınca və qədim yunanca səslənməsində və yazılışında olan fərqi görə yaranıb.
5. Bu Ariobarzan Atropatenanın e.ə. 20-ci ildən – e. 4-cü ilinədək hökmdarı olan atropatenalı II Ariobarzandır. O, e. 2–4-cü illərində Armeniyanın da hökmdarı idi.
 6. Bu Artavazd Atropatenanın e. 4–6-cı illərində hökmdarı olan atropatenalı II Artavazddır. O, e. 4–6-cı illərində Armeniyanın da hökmdarı idi.
 7. Deməli albanlar və onların ölkəsi – Qafqaz Albaniyası da Avqusta tanış idi və onu maraqlandırırdı.
 8. Deməli iberlər və onların ölkəsi – Qafqaz Iberiyası da Avqusta tanış idi və onu maraqlandırırdı. Qafqaz Iberiyası Qafqaz Albaniyası ilə həmsərhəd olan ölkələrdən biri idi.
 9. Yəni midiyalıların(-atropatenalıların)
 10. Təəssüf ki, Avqustun hakimiyyəti dövründə Albaniya hökmdarlarının adları bizə məlum deyil. Atropatenanın isə Avqustun hakimiyyəti dövründən bizə üç hökmdarının adı çatmışdır: I Artavazd, II Ariobarzan, II Artavazd (bax 4-cü, 5-ci və 6-cı qeydlərə).
 11. Bu məlumat Albaniyanın və Atropatenanın səfirlərinin Roma dövlətinə gəlməsini və orada qəbul olunmasını sübut edir.
 12. Yəni imperator Avqustun və Roma dövlətinin.
 13. Yəni dostluq münasibətləri yaratmaq istəyirdilər. Burada qeyd etmək lazımdır ki, Atropatena–Roma dostluq münasibətləri Avqustdan əvvəl, məsələn, e.ə. I əsrin 30-cu illərinin ikinci yarısında Mark Antoninin Şərqi yürüşü zamanı qurulmuşdur.
 14. Yəni midiyalıların(-atropatenalıların).
 15. Latınca bu söz cəm şəkilçisi ilə işlədilib, çünki burada Avqust bir neçə ölkənin hökmdarlarının adlarını sadalayır.

16. Atropatenalı I Artavazd (bax 4-cü qeydə)
17. Bu görüş e.ə. 20-ci illərin əvvəllərində olmuşdur. Bundan əvvəl atropatenalı I Artavazdın parfiyalı IV Fraat ilə yaranan problemləri nəticəsində Roma dövlətinə gəlmişdir. Görünür o, kömək üçün Avqusta müraciət etmişdir.
18. Parfiya Atropatena ilə həmsərhəd olan ölkələrdən biri idi.
19. Yəni midiyalıların(-atropatenalıların).
20. Bu məlumatdan aydın olur ki, Avqustun hakimiyyəti dövründə səfirlər ikinci dəfə Atropatenedən Romaya gəlmiş və orada qəbul olunmuşlar (səfirlərin ilk gəlişi haqqında 10-cu qeydə bax).
21. Yəni, Avqust Parfiya və Atropatena dövlətlərə başçılıq edən sülalələrin nümayəndələrini (Arşakilər sülaləsinin nümayəndəsini Parfiyaya, Atropatilər sülaləsinin nümayəndəsini isə Atropatenaya) hökmdar təyin etdi.
22. E.ə. 38/37-2-ci illərdə Parfiya hökmdarı olmuş IV Fraat nəzərdə tutulur.
23. E.ə. 57-37 illərdə Parfiya hökmdarı olmuş II Orod nəzərdə tutulur.
24. E. 7/8-11-ci illərdə Parfiya hökmdarı olmuş I Vonon nəzərdə tutulur.
25. Atropatenalı I Artavazd (bax 4-cü qeydə).
26. Atropatenalı I Ariobarzan [e.ə. ? – 59-cu illərdə] Atropatenanın hökmdarı idi.
27. Atropatenalı II Ariobarzan (bax 5-ci qeydə). Məlumdur ki, bu fragmentdə (RgdA 33) adı çəkilən Parfiya şahzadəsi (I) Vonon Romada Avqustun yanında yaşayırdı. Fikrimizcə, şahzadə atropatenalı (II) Ariobarzan da Vonon kimi Romada yaşayırdı. Ona görə Avqust onları tanıyaraq adlarını birgə sadalayır.
28. Yəni midiyalıların(-atropatenalıların).

Ovidi

Məşhur Roma şairi Publi Ovidi Nazon (e.ə. 43 il – b.e. 18 ili) lirik elegiyaların, o cümlədən “Sevgi elmi” və “Sevgidən çarələr” kimi əsərlərin, yumor və istehza ilə dolu didaktik poemaların müəllifidir. O, həm də insanların və allahların heyvanlara, bürclərə və s. çevrilməsi haqqında “Metamorfozalar” adlı mifik eposu və Roma dini bayramları haqqında “Fastalar” əsərini yazmışdır. Roma imperatorlarının rəğbətini qazanmayan Ovidi Dobrucada (Romanın Dunayboyu vilayətlərindən biri) yerləşən Toma şəhərinə sürgün edilmiş və burada ömrünün sonunadək qalmışdır. O, “Qəmgin elegiyalar” və “Pontdan məktublar” əsərlərini Tomada yazmışdır.

Qərbətdə olarkən Ovidi yerli get, sarmat və skif (sak) dillərini öyrənmişdir. Ovidinin burada baş verən hadisələrin şahidi və yerli tayfaların nümayəndələri ilə onların doğma dillərində ünsiyyətdə olmasını nəzərə alsaq onun məlumatları tədqiqatçılar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ovidinin poemalarında Dunayboyu vilayətlərdə kaspilər qeyd olunur. Bununla bağlı, Dunayın aşağı axarında yerləşən (indiki Rumıniyanın Tulça şəhəri yanında) odris qalası Egis (Aegisos, Aegysos, Aegissos, Αγισσος) haqqında Ovidinin məlumatı bizim üçün böyük maraq doğurur. Ovidi Egis qalasını “Pontdan məktublar”da üç dəfə qeyd edir; bu qala onun iki başqa əsərində də xatırlanır.

54. Ovidinin “Pontdan məktublar” əsərindən parça

Parçanın tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Подосинов А.В. Произведение Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья. М., 1985.

Şərhlər Rauf Məlikovundur.

İkiadlı Istr sahilinin yaxınlığında
divarlarına və yerləşdiyi mövqeyinə görə
əlçatmaz qədim şəhər yerləşir.
Əgər özləri haqqında söylədiklərinə inansaq,
kaspı Egis onun əsasını qoymuş və əməlinə öz adını vermişdir.

Şərhlər

Gətirilən parçadan görüldüyü kimi, Ovidi İstr (Dunay çayının qədim adı) çayı sahilində Eqis qalasının salınmasını Eqis adlı bir kaspı (Caspios Aegisos) ilə bağlayır. Görünür, Ovidi bu əfsanənin həqiqət olduğundan şübhələnirdi, lakin bu məlumatın mühüm cəhəti odur ki, bu əfsanə ona yerli sakinlər tərəfindən söylənilmişdir. Hələ Y.V. Rudakov bu eponimik əfsanəni etibarlı hesab edirdi və Eqis qalasının banisini Xəzər dənizinin yanında məskunlaşan kaspilər tayfası ilə bağlayırdı. Lakin N. Qostar göstərilən antroponimi keltmənsəli hesab edir və ona yaxın səslənən kelt adlarını misal gətirir. Beləliklə, o, bu şəhərin adını Aşağı Dunayın qonşuluğundakı şəksiz kelt şəhər adları ilə bir sıraya qoyur. A.V. Podosinov isə belə hesab edir ki, Egis şəhər-qalasının banisinin «kaspimənsəli» olmasının yeganə ağlabatan izahı kolxlar tərəfindən təqib olunan arqonavtlar haqqında əsətin ellin variantında tapıla bilər. Guya arqonavtlar Dunaydan keçərək bir neçə şəhərin əsasını qoymuşlar.

Fikrimcə, bu əfsanənin kökləri çox qədimdir (Egisin epiteti – «qədim şəhər» ilə müqayisə et) və onu Əhəməni şahı I Daranın Qara dənizin sahilində yaşayan skiflərə qarşı yürüşü (Herod., IV) zamanı baş verən hadisələrlə bağlamaq mümkündür. I Daranın skif yürüşünü e.ə. 516–512 illərə aid etmək olar. Herodota görə, I Dara bu yürüşə hazırlaşarkən tabeliyində olan xalqlara carçılarını göndərərək qoşun üçün dəstələrin təşkilini, donanma üçün gəmilərin göndərilməsini və Bospor boğazı üzərində körpünün tikilməsini əmr etmişdir. Bizə məlumdur ki, Əhəməni şahlarının yürüşləri və müharibələri zamanı kaspilər Əhəməni ordusunda iştirak edirdilər. Bununla yanaşı, gəmiqa-

yıran və dənizçi kaspilər yəgin ki, əhəməni donanmasının tərkibində də olmuşlar. Yuxarıda göstərilən tədbirlər nəticəsində skiflərə qarşı yürüş üçün I Dara tabeliyində olan xalqların nümayəndələrindən çoxsaylı ordu təşkil etmişdir.

Əhəməni qoşunları Bospor boğazını keçib, Dunayın sağ sahilində Frakiya tayfalarını tabe etdilər. Sonra I Dara Istr (indiki Dunay) üzərində tikilən körpünün mühafizəsini təmin etmək və iki ay ərzində əsas hissələrinin skif yürüşündən qayıtmasını gözləmək məqsədilə qoşunun bir hissəsini burada yerləşdirdi. Ehtimal ki, bu qoruyucu dəstənin tərkibində kaspilər də olmuşlar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dəstə iki ay ərzində yeni zəbt olunan ərazidə düşmən Frakiya tayfalarının əhatəsində qaldığından körpünün mühafizəçiləri kiçik bir istehkam tikməli idilər. Güman etmək olar ki, kaspi Egis bu istehkamın tikilməsinə rəhbərlik edirdi, bu səbəbdən də bu qala onun adı ilə adlandırılmışdır. Ola bilər ki, I Daranın skiflərə qarşı yürüşündən sonra əhəməni əsgərlərinin bir hissəsi, o cümlədən də kaspilər, zəbt olunmuş Frakiyanın mühafizəsi məqsədilə burada yerləşdirildi və Egis qalası (Misirdə Elefantina qalası kimi) Əhəmənilərin Dunayda forpostuna çevrildi.

Bir maraqlı faktı da qeyd etmək lazımdır. Dunayın aşağı axarında məskunlaşmış sığın tayfası haqqında Herodot məlumat verir ki, onlar Midiya (Mada) paltarları geyinirlər, alçaqboylu və uzunyunlu atlar bəsləyirlər və özlərini Midiya (Mada) köçkənlərinin nəsiləri hesab edirlər. Ardınca Herodot yazır: «Onlar Midiyadan bura necə gəlib çıxıblar, mən izah edə bilmirəm. Amma, ola bilsin ki, bu uzun müddət ərzində hər şey baş verə bilər» (Herod., V, 9). Bizim üçün vacibdir ki, Midiya nəsiləri olan sığınlar haqqında Herodotun məlumatı e.ə. V əsrin ortalarına, yəni I Daranın skif yürüşünə yaxın vaxtlara aiddir.

Dion Kassi

Mənşəcə yunan olan Dion Kassi (b.e. 155/169 – 229/235) 80 kitabdan ibarət “Roma tarixi” (“Ρωμαϊκὴ ἱστορία”) əsərinin müəllifidir. Əsər Roma şəhərinin əsasının qoyulmasından (e.ə. 753) başlayaraq b.e. 229-cu ilə qədər geniş bir dövrü əhatə edir. Təəssüf ki, əsər dövrümüzdə fraqmentar şəkildə çatmışdır. Əsəri yazarkən müəllif Tit Livinin, Tasitin və digər müəlliflərin əsərlərinə istinad etmişdir. Əsərdə Dion Kassi Pompeyin Albaniyaya yürüşünün geniş təsvirini verir. Alban hökmdarı Oroysun Pompeyin leqatı (legionun komandanı) Metell Kelerlə döyüşündən bəhs edir və bir sıra çay adlarını (Kür, Anant, Kambis) çəkir.

55. Dion Kassi “Roma tarixindən” fraqmentlər

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Dionis Cassi Cocceiani, Historia Romana. Cum annotationibus Ludovici Dindorfii, Vol. I–II, Lipsiae In Aedibus B.G. Teubneri, 1863.

Tərcümə və şərhlər Aysel Kərimovanındır.

XXXVI. 54

<...> Kim (Kür) çayından yuxarıda yaşayan albanların çarı Oroys¹ <...> romalıların Albaniyaya soxulmasından qorxaraq <...> onlara qarşı Kronia² ərəfəsində hücum edir, özü isə əlində Tiqrani³ <əsir> saxlayan Metell Kelera⁴ qarşı hərəkət edir.⁵ <...>

XXXVII. 1

<...> o,⁶ həm albanlar, həm də iberlər ilə müharibə aparırdı.

XXXVII. 5

<...> Pompey albanlarla sülh bağlayır və səfirlər vasitəsilə Kaspi dənizinə qədər Qafqazın digər sakinləri ilə də razılıq əldə edir.

Şərhlər

1. Oroys – E.ə. I əsrdə hakimiyyətdə olan Albaniya çarı.
2. Kronia – qədimdə 17–19 dekabr tarixində qeyd edilən bayram.
3. Tiqran – erməni çarı II Tiqranın oğlu. Roma sərkərdəsi Pompeyin Şərqə yürüşü zamanı hakimiyyətə gəlmək üçün romalılardan tərəfinə keçmişdir.
4. Metell Keler (və ya Seler) – Pompeyin şərqi yürüşündəki leqat. Siseronun Katilinə qarşı mübarizədə ən yaxın köməkçisi olmuşdur.
5. Bildiyimiz kimi, Oroysun bu hücumu heç bir nəticə vermir. Sonra romalılar müxtəlif yerlərdə albanları və iberləri məğlub edirlər.
6. Burada görkəmli Roma dövlət xadimi və sərkərdəsi Qney Pompey (e.ə. 106–48 illər) nəzərdə tutulur.

Feofan

Siqrian kilsəsinin rahibi Feofan 752-ci ildə Konstantinopolda anadan olmuşdur. Bizə gəlib çatmayan mənbələr əsasında o, təxminən 810–814-cü illərdə “Xronoqrafiya” əsərini yazmışdır. Əsər 284–813-cü illərdə baş verən hadisələri əks etdirir. Müəllif əsas diqqətini kilsə işlərinə yönəltməyə, beş əsr ərzində baş verən siyasi proseslərin salnaməsini verməyə çalışmışdır. Feofan 818-ci ildə ölmüşdür.

56. Feofanın “Xronoqrafiya” əsərindən parçalar

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Алиев К. Древнегреческие и латинские первоисточники по истории древнего Азербайджана (с примерами нового толкования). Баку, 2010. Тərcümə və şərhlər Kamal Əliyevindir.

516 / 517

Kaspi darvazasından keçərək savir adlanan hunlar bu il Kappadokiya, Qalatiya və Pontu talan edərək Ermənistanı hücum etdilər.¹

527 / 528

(Romalılar və hunlar arasında fəal ticarət mövcud idi). Öz ölkəsinə yola düşən və xristianlığı qəbul edən hunların hökmdarı qardaşını tapdı və ona imperatorun² yeri və əliaçıqlığı haqqında və onun xristianlığı qəbul etməsi haqqında danışdı. Hunların sitayiş etdiyi heykəlcikləri götürüb əritdi, onlar gümüşdən və elektrdan³ hazırlanmışdı.

539 / 540

Imperator⁴ əsir alınmış bulqarları Ermənistan və Lazikaya göndərdi <...>.

572

Bu zaman bizim türklər adlandırdığımız hunlar alanların torpağı vasitəsilə Yustinə⁵ səfirlik göndərirlər.⁶

Bundan çəkinən Xosrov⁷ ermənilərin ona qarşı üsyanını və onların Yustinə tərəf keçmələrini bəhanə gətirərək, o tərəfə keçənləri tələb etdi.

625 / 626

<Bu arada> Kaspi darvazasından İrana daxil olan xəzərlər öz ləyaqətinə görə xaqandan sonra ikinci adam olan başçıları

Ziyevil ilə Adrayqan⁸ torpağına hücum edirlər. Gəldikləri bütün yerlərdə onlar farsları əsir götürürdülər, şəhər və kəndləri isə yandırırıldı. Lazikanı tərək edərək basilevs onların qarşısına çıxdı. <...>

728 / 729

Xazariya <ölkəsinin>⁹ zərin hakimi olan xaqanın oğlu bu il Midiya və Ermənistanı yürüşə çıxdı. Ərəblərin strateqi Qaraxı Ermənistanda görün kimi əvvəlki qoşunu ilə birlikdə onu məhv etdi. Ermənilərin və midiyalıların ölkələrini talan edərək, ərəbləri qorxuya saldı və geri qayıtdı.

729 / 730

Bu il Maslama¹⁰ türklərin torpağına yürüş etdi. Onlar bir-biri ilə döyüşə başladılar və hər iki tərəfdən çoxları məhv oldu. Maslama qorxaraq qaçdı və Xazariya <ölkəsindəki> dağlardan geri qayıtdı.¹¹

731 / 732

Bu il Maslama Türkiyəyə yürüş etdi, lakin Kaspi darvazasına çatanda qorxaraq geri döndü.

732 / 733

Bu il basilevs Lev¹² oğlu Konstantini¹³ skiflərin hakimi olan xaqanın qızı ilə ona xristianlığı qəbul etdirib adını İrina¹⁴ qoyaraq evləndirdi <...>.

743 / 744

Bu il <...> Kaspi darvazası ətrafında zəlzələ baş verdi.

750

Yanvarın 25-də <...> basilevs Konstantinin xaqanın qızından oğlu oldu, <Konstantik onun> adını Lev¹⁵ qoydu.

764 / 765

Bu il türklər yenidən Kaspi darvazasına və İberiyaya tərəf çıxdılar. Ərəblərlə müharibədə hər iki tərəf xeyli tələfat verdi.

Şərhlər

1. Ural və Altay arasındakı ərazidə məskunlaşmış savirlər vaxt aşırı Bizans və İran tərəfinin hərbi əməliyyatlarında iştirak edərək Qərbi Kaspiyanı və Qafqaz ərazilərinə köçdülər.
2. I Yustian [518–527-ci illər].
3. Elektr – qızılla gümüşün qarışığı (xəlitəsi).
4. I Yustian.
5. II Yustin [565–578-ci illər].
6. Alanlar haqqında xeyli ədəbiyyat mövcuddur. M.M. Dyakonova görə, hələ 72–74-cü illərdə, bu vaxta qədər, əsasən, Azov dənizi ilə Kaspi arasındakı geniş ərazidə məskunlaşan alanlar Kaspiyanı düzənliklərdən qədim Qafqaz və Atropatenaya daxil olmuşlar.
7. I Xosrov [531–579-cu illər].
8. Burada söhbət Midiya-Atropatenadan və digər Bizans müəlliflərinin Adarbiqan, Adorbadiqan kimi çatdırdıqları variantlardan gedir. Вах: И.С. Чичуров. Византийские исторические сочинения. М., 1980, с. 100.
9. Хəзər хақанlığı.
10. Ərəb sərkərdəsi; onun başçılığı altında xəlifə qoşunları 717-ci ildə Konstantinopolu mühasirəyə almışlar.
11. 732-ci ildən Ərminiyyə hakimi Mervan İbn Məhəmməd [вах: Материалы по истории Азербайджана из Тарих-аль-Камиль (Полного свода истории) Ибн-ал-Асира. Пер. П.К. Жузе. Баку, 1940, с. 30] ərəblərin bir dəstəsi ilə “Alan darvazası tərəfdən xəzərlərin torpağına daxil oldu”, digər hücum bu zaman “Bab-əl-Əbvab (Dərbənd keçidi) tərəfindən ol-

- muşdur” [Вах: Баладзори. Книга завоевания стран. Пер. П.К. Жузе/Материалы по истории Азербайджана. Общество по изучению Азербайджана. Баку, 1927, с. 17-18].
12. I Lev [717–741-ci illər].
 13. Sonrakı imperator V Konstantin Kopronim [741–75-ci illər].
 14. Bir sıra alimlərin fikrincə, xaqanın qızının adı xristianlığı qəbul edənə qədər Çiçək, yaxud Çeçək olmuşdur. Bu türk antroponimidir [Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 143; С.Е. Малов. Древнетюркские письменные памятники. М., 1951, с. 376].
 15. Sonrakı imperator IV Lev [775–780-ci illər].

IX BÖLMƏ. Pəhləvi mənbələri

Qədim fars dilinin varisi olan pəhləvi (orta fars) dili İran dillərinin cənub-qərb qrupuna aiddir. Bu dilin ilkin yayılma arealı İranın cənub hissəsi – Fars vilayəti olmuşdur. Sonralar pəhləvi dili şimala və şərqə doğru yayılmışdır. 224–651-ci illərdə pəhləvi dili Sasanilər dövlətinin və orada hakim mövqedə duran zərdüştiliyin rəsmi dili idi. İranın ərəb işğalından (VII əsrin birinci yarısı) sonra bu dil İrandakı və Hindistandakı zərdüşti icmalarında istifadə olunurdu. IX əsrdə meydana gələn klassik fars (yeni fars) dili pəhləvi dilinin varisidir. Pəhləvi yazı sistemi arami əlifbasının əsasında yaradılmışdır. Pəhləvi yazısı üçün keyli ideoqram, liqatura və qədim forma səciyyəvidir.

Bizə pəhləvi dilində geniş zərdüşti ədəbiyyatı gəlib çatmışdır. Hazırda elmə tikililər, qayalar, məzar daşları, sikkələr, möhürlər, gemmalar və qablar üzərində külli miqdarda pəhləvi yazıları məlumdur. Bunlar sasanı şahənşahları I Ərdəşir [224–241-ci illər], I Şapur [241–272-ci illər], Narse [293–303-cü illər], II Şapur [309–379-cu illər] və III Şapurun [383–388-ci illər] kitabələridir. Bununla yanaşı, baş kahin Kartirin (III əsr) və baş nazir Mihr Narsenin (V əsrin birinci yarısı) kitabələri də günümüzədək gəlib çatmışdır. İlk kitabələr pəhləvi, Parfiya və yunan dillərində, bəziləri həm pəhləvi, həm də Parfiya dillərində, sonrakı kitabələr isə yalnız pəhləvicə həkk olunmuşdur. Pəhləvi dilində ən qədim dini və dünyəvi əlyazmalar VI–VII əsrlərə aiddir.

57. Kartirin “Kəbəye Zərdüşt” kitabəsi

III əsrdə yaşamış baş zərdüşti kahini Kartirin vəzifəsinin artması şahənşah I Şapurun hakimiyyət illərinə təsadüf edir. Kartir Mani və maniliklə mübarizədə böyük (güman ki, həll-

edici) rol oynamışdır. Kartirin üç kitabəsi məlumdur. Bunlardan biri Nəqşi Rüstəmdə¹ şərti olaraq “Kəbəyə Zərdüş” adlandırılan atəşgahın divarına həkk olunmuşdur.

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəsrə əsasən verilir:

Касумова С.Ю. Азербайджан в III–VII вв. Баку, 1993.
Tərcümə Sara Qasimovanın, şərhlər Rauf Məlikovundur.

(1) Mən möbəd² Kartir özümü allahlara³ və şahənşah Şapura⁴ qarşı itaətkar və xeyirxah hesab edirəm. Allahlara və şahənşah Şapura qulluğuma görə şahənşah Şapur məni sarayda, hər bir şəhərdə,⁵ hər bir yerdə, bütün ölkədə savab əməllər və maqstan⁶ üzərində ən nüfuzlu və ən əzəmətli etdi. Şahənşah Şapurun əmri ilə,

(2) allahların və şahənşahın dəstəyi ilə hər bir şəhərdə, hər bir yerdə savab əməllər artdı və çoxlu Varahran odları⁷ yandırıldı, maqların əksəriyyəti məmnun və firavan oldu, bir çox odlar və maqlar dövlət tərəfindən təsis olundu, Hörmüzd⁸ və allahlar böyük mənfəət əldə etdi, Əhriman⁹ və devlərə¹⁰ isə böyük ziyan dəydi: bu kitabədə qeyd olunan atəşgahlar və dini əməllər,

(3) həm də bundan artıq. Şahənşah Şapur “Bu yalnız sənin mülkün olsun və sənin fikrincə allahlar və bizim üçün necə yaxşıdırsa hərəkət et” deyərək məni öz varislərinin qəyyumu etdi. Şahənşah Şapur öz hakimiyyət illərində sarayda, bütün ölkədə, hər bir yerdə yazılan dövlət sənədlərinin və kitablarının¹¹ hamısına “Kartir, herbəd”¹² yazılmasını əmr etmişdir. Şahənşah Şapur

(4) allahların məskəninə qovuşduqdan və oğlu Hörmüzd hakimiyyətə gəldikdən sonra, şahənşah Hörmüzd¹³ mənə kulah¹⁴ və kəmə¹⁵ bağışlayaraq, daha yüksək vəzifə və səlahiyyət verdi, məni sarayda, hər bir şəhərdə, hər bir yerdə, bütün ölkədə savab əməllər üzrə daha nüfuzlu və əzəmətli etdi, mənə Hörmüzd allahının adına uyğun olaraq “Kartir, Hörmüzdün möbədi” adını verdi. Bundan sonra hər bir şəhərdə, hər bir yerdə

(5) dini əməllər artdı və çoxlu Varahran odları yandırıldı, maqların əksəriyyəti məmnun və firavan oldu, bir çox odlar və maqlar dövlət tərəfindən təsis olundu, Şahənşah Hörmüzd öz hakimiyyət illərində sarayda, bütün ölkədə, hər bir yerdə yazılan dövlət sənədlərinin və kitablarının hamısına “Kartir, Hörmüzdün möbədi” yazılmasını əmr etmişdir. Şahənşah Hörmüzd allahların məskəninə qovuşduqdan sonra

(6) şahənşah Şapurun oğlu, şahənşah Hörmüzdün qardaşı şahənşah Varahran¹⁶ hakimiyyətə gəldi. O, mənim ad-sanımı və əzəmətimi saxladı, o da məni sarayda, hər bir şəhərdə, hər bir yerdə savab əməllər üzərində nüfuzlu və əzəmətli etdi. Bundan sonra da sarayda, hər bir şəhərdə, hər bir yerdə dini əməllər artdı və çoxlu Varahran odları yandırıldı, maqların əksəriyyəti

(7) məmnun və firavan oldu, bir çox atəşgahlar və maqlar dövlət tərəfindən təsis olundu. Şahənşah Varahran da hakimiyyət illərində yazılan dövlət sənədlərinin və kitablarının hamısına “Kartir, Hörmüzdün möbədi” yazılmasını əmr etmişdir. Şapurun oğlu Varahran allahların məskəninə qovuşduqdan sonra ölkəyə münasibətdə alicənab, səmimi, xeyirxah, sakit və faydalı olan Varahranın oğlu Varahran¹⁷ hakimiyyətə gəldi, Hörmüzd və allahların rəhmi, həmçinin öz

(8) ruhu naminə o, mənə ölkədə daha yüksək vəzifə və səlahiyyət verdi, o, mənə vuzurqların¹⁸ rütbəsini və səlahiyyətlərini verdi, o, məni sarayda, hər bir şəhərdə, hər bir yerdə, bütün ölkədə savab əməllər üzərində daha nüfuzlu və əzəmətli etdi, çünki mən birinci idim, məni bütün ölkənin möbədi və hakimi etdi, məni İstəxrədəki Anahit-Ərdəşir və Anahit¹⁹ xanımının atəşgahının ağası və sərəncamçısı etdi, mənə “Kartir,

(9) Varahran ruhunun mühafizi, Hörmüzdün möbədi” adı verildi. Hər bir şəhərdə, ölkənin hər bir yerində Hörmüzdün və allahların amalları ucaldı, mazdayasna²⁰ və maqlar ölkədə böyük ağılıq əldə etdi, allahlar, sular, odlar və mal-qara ölkədə olduqca məmnun oldu, Əhriman və devlər isə güclü zərbəyə və iztirablara məruz qaldı, Əhrimana və devlərə inam ölkədən qovuldu,

ölkədəki etiqadsızlıq <...>, həm iudaistlər,²¹ həm buddist kahinləri,²²

(10) həm brahmanlar,²³ həm nəsrənilər,²⁴ həm xristianlar, həm mandelər,²⁵ həm də zindiklər²⁶ darmadağın olundu, onların bütlləri və devlərin sığınacaqları dağıdıldı, allahların məskənləri²⁷ ucaldıldı. Hər bir şəhərdə və hər bir yerdə bir çox dini əməllər artdı, çoxlu Varahran odları yandırıldı, maqların əksəriyyəti məmnun və firavan oldu, çoxlu atəşgahlar və maqlar dövlət tərəfindən təsis olundu, Varahranın oğlu şahənşah Varahran hakimiyyət illərində yazılan dövlət sənədlərinə və kitablarına

(11) “Kartir, Varahran ruhunun mühafizi, Hörmüzdün möbədi” yazılmasını əmr etmişdir. Və mən Kartir lap əvvəldən allahların, hökmdarların və öz ruhum naminə çoxlu əziyyət və əzablar çəkmiş, İran ölkəsində odların və maqların əksəriyyətini firavan etdim. Həmçinin qeyri-İran ölkələrindəki odları və maqları, şahənşahın atlarının və adamlarının çatdığı qeyri-İran ölkələrindəki: Antioxiya və Suriya ölkəsində,

(12) həmçinin Suriya əyalətindəki Tars şəhəri və Kilikiya ölkəsində, həmçinin Kilikiya əyalətindəki Kesariya şəhəri və Kappadokiya ölkəsində, həmçinin Kappadokiya əyalətindəki və Yunanıstan ölkəsində, Ermənistan və İberiya və Albaniya²⁸ və Balasakan²⁹ ölkələri Alban qapılarında³⁰ şahənşahın atları və adamları ilə əsarət, yanğınlar və dağıntılar törətdiyi yerlərdə, şahənşahın əmri ilə

(13) mən bu yerlərdə olan maqları və odları nizama saldım, haqsızlıqlara və qarətlərə mane oldum, mən onlardan alınanı geri qaytardım, mən onları öz ölkəmə gətirdim, həmçinin mən mazdayasna dinini və yaxşı maqları üstün və hörmətli etdim. Etiqaddan və dini əməllərdən imtina edən kafirləri və maqustanda inamını itirən insanları mən

(14) cəzalandırdım və töhmət etdim o qədər ki, onları daha da yaxşı etdim, mən odların və maqların əksəriyyətini dövlət tərəfindən təsis etdirdim. Allahların və şahənşahın dəstəyi ilə mən Eranşəhərdə bunları etdim: çoxlu Varahran odu atəşgahı

tikildi, çoxlu qohum nikah³¹ bağlandı və xeyli etiqadsız insan dindar oldu. Devlərə inamı saxlayan çoxlu insan var idi, mənim sayəmdə onlar devlərə inamdan imtina etdilər və

(15) allahlara inamı seçdilər, xeyli ianələr verildi, müxtəlif dinlər müzakirə olundu, həmçinin bu kitabədə qeyd olunmayan digər dini əməllər artdı və yüksəldi, çünki onlar yazılısaydı daha çox olardı. Öz evim üçün bir neçə yerdə çoxlu Varahran odları qalanmışdı və mən öz evimin hər yerində yanan çoxsaylı odlara ibadət edirdim <...>

(16) <...> mən həmçinin öz evimdə də xeyli sayda başqa müxtəlif savab işlər gördüm. Onlar bu kitabədə yazılısaydı daha çox yer tutacaqdı. Mən bu kitabəni ondan ötrü həkk etdim ki, gələcək zamanlarda müqavilə kitablarını, yaxud dövlət sənədlərini, yaxud da

(17) digər kitabları görəndə hər bir kəs bilsin ki, mən şahənşah Şapurun zamanında “Kartir, herbəd” adlanan, şahənşah Hörmüzdün və şahənşah Varahranın zamanında “Kartir, Hörmüzdün möbədi” adlanan,

(18) Varahranın oğlu şahənşah Varahranın zamanında “Kartir, Varahran ruhunun mühafizi, Hörmüzdün möbədi” adlanan həmin şəxsəm. Qoy bu kitabəni görəndə və oxuyan, allahlar və hakimlər üçün, həmçinin öz ruhu naminə ədalətli olsun, necə ki, mən

(19) olmuşam. O zaman onun fani bədəni xoşbəxtliyə və firavanlığa qovuşacaq, onun fani ruhu isə mömin olacaq.

Şərhlər

1. Nəqşi Rüstəm – İranda Hüseyinkuh dağı və onun ətrafındakı ərazinin adı. Təxti-Cəmsiddən (Persepol) bir neçə kilometr şimalda yerləşir.
2. Möbəd – zərdüştü kahinlərinin yüksək rütbəsi.
3. Allahlar – zərdüştilikdə baş allah Hörmüzdə yanaşı, başqa allahlara da sitayiş edilirdi. Bu allahlardan ən mühümləri Anahit və Mihr hesab olunurdu.

4. Şahənşah Şapur – I Şapur [241–272-ci illər].
5. Şəhr (hərfi mənada: ölkə, yaxud vilayət) – Sasanilər dövlətində inzibati ərazi vahidi.
6. Maqustan – dini təşkilat.
7. Varahran (Bəhram) odu – pəhləvi ədəbiyyatında atəşgahın, yaxud atəşgah mehrabının adı.
8. Hörmüzd (qədim dövrdə Ahuramazda) – zərdüştilərin baş allahı.
9. Əhriman (qədim dövrdə Anqramanyu) – zərdüştilikdə Şər qüvvələrin başçısı.
10. Devlər, divlər – Əhrimanın köməkçiləri.
11. Dövlət sənədləri və kitabları – salnamələr.
12. Herbəd – zərdüşti kahinlərinin rütbəsi.
13. Şahənşah Hörmüzd – burada: I Hörmüzd (Hörmüzd-Ərdəşir) [272–273-cü illər].
14. Kulah – baş geyimi.
15. Kulah və kəmərlər – ünvanın investitura rəmzləri.
16. Şahənşah Varahran – burada: I Bəhram [273–276-ci illər].
17. Şahənşah Varahran – burada: II Bəhram [276–293-cü illər].
18. Vuzurq – yüksək rütbəli məmur.
19. Anahit (qədim dövrdə Anahita) – zərdüştilikdə su və məhsuldarlıq ilahəsi. Orta əsrlərdə Anahit ilahəsinə sitayiş İranda, Kiçik Asiyada, Yunanıstanda və Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda yayılmışdır.
20. Mazdayasna – hərfi mənada Mazdaya (yəni Ahura Mazdaya) sitayiş. Zərdüştilər öz dinlərini belə adlandırırlar.
21. İudaistlər – e.ə. I minillikdə Fələstində meydana gəlmiş iudaizm dininin ardıcılıarı. Onlar allah Yəhova sitayiş edir, Tövratın müqəddəsliyinə inanırdılar.
22. Buddist kahinləri – e.ə. VI–V əsrlərdə Hindistanda yaranmış buddizm dininin kahinləri. Banisi Budda

- olmuşdur. Buddizm brahmanizmə qarşı etiraz ifadəsi olub, kastalara rəsubiyyətindən asılı olmayaraq hamının bərabərliyini elan etmişdi. Buddizm bütün Cənub-Şərqi və Mərkəzi Asiyada, qismən də Orta Asiya və Sibirdə yayılmışdır.
23. Brahmanlar – e.ə. I minilliyin birinci yarısında Hindistanda meydana gələn brahmanizm dininin kahinləri. Brahmanistlər təbiət qüvvələri ilə yanaşı ictimai qüvvələri də ilahiləşdirirdilər. Əsas allahları Brahma, həmçinin təbiətin məhsuldar qüvvələrini təmsil edən Vişnu və Şiva idi. Buddizm dövlətin və cəmiyyətin təbəqələrə bölünməsinə müdafiə edirdi.
 24. Nəsrənilər – mandeizmin (bax növbəti qeydə) cərəyanı olan təriqətin ardıcılıarı. Adları İsa peyğəmbərin Fələstində doğulduğu şəhərin adından götürülmüşdür.
 25. Mandelər – e.ə. I minilliyin sonlarında Cənubi Mesopotamiyada meydana gəlmiş mandeizm dini təliminin ardıcılıarı. Bu təlim Qədim Babil dini ünsürlərinin, iudaizmin, zərdüştiliyin və xristianlığın qarışığından ibarət idi.
 26. Zindiklər – maniçilər. Manilik zərdüştiliyin, buddizmin, xristianlığın və digər təlimlərin təsiri altında yaranmışdır. Həmin təlimi adlı-sanlı ailənin üzvü olan rəssam Mani III əsrin 40-cı illərinin əvvəllərində Ktesifon (indiki İraqda Mədain) şəhərində təbliğ etməyə başlamışdır. Mani təlimi əyanların ağalığına, dünyəvi və dini başçıların istismarına qarşı xalqın etirazını əks etdirirdi. Maniçilər tərki-dünyalığı və nikahsızlığı təbliğ edirdilər. Bu hərəkatın Azərbaycanın ictimai və dini həyatına təsiri olub. Maniçilik ideyaları məzdəkiliyə də güclü təsir göstərmişdir. Manilik İranda, Orta Asiyada, Hindistanda yayılmış, sonralar isə Misirə, Şərqi Roma imperiyasına, Mərkəzi Asiyaya və Çinə nüfuz etmişdir.

Maniliyin orta əsrlərdə meydana gələn müxtəlif hərəkətlərə – pavlikiançılığa, boqomilçiliyə və başqalarına güclü təsiri olmuşdur.

27. Allahların məskənləri – məbədlər.
28. Məndə “Ardan” formasında yazılıb.
29. Balasakan (qədim dövrdə Kaspiana, bəzi orta əsr mənbələrində Paytakaran) – Muğan düzündə vilayət, yaxud ölkə. Əvvəllər Atropatenanın, sonralar isə Albaniyanın tərkibində olmuşdur. Güman ki, özünü-idarə statusuna malik idi.
30. Alban qapıları – Dərbənd keçidi.
31. Zərdüştilik qohum nikahları dəstəkləyirdi. Sasani şahlarının bir çoxu doğma bacıları, öz qızları, dayı və xala qızları ilə evlənmişlər.

58. Dərbənd kitabələrindən seçmələr

Dərbəndin qala divarlarındakı “inşa” kitabələri Cənubi Qafqazda pəhləvi epigrafikasının günümüzədək çatmış yeganə abidəsidir. Bu kitabələr VI əsrdə həkk olunmuşdur. Müdafiə divarlarında otuzdan çox kitabə aşkar edilmişdir. Dərbənd kitabələri pəhləvi kitab yazısına yaxın olan kursiv xəttlə həkk olunmuşdur. Yazılar şaquli istiqamətdədir.

Bu dövrdə Sasanilər imperiyasının hüdudları Baş Qafqaza qədər uzanırdı. Dərbənd keçidindəki divarlar Sasanilər dövründə tikilmişdir. Alban tarixçisi Musa Kalankatuklu məlumat verir ki, bu divarların inşası yerli əhali tərəfindən həyata keçirilirdi. Ərəb tarixi ənənəsinə görə bu müdafiə səddinin inşası sasanli şahənşahı I Qubad və onun oğlu I Xosrov Ənuşirəvanın dövrünə təsadüf edir.

Kitabələrin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Гаджиев М.С., Касумова С.Ю. Среднеперсидские надписи Дербента VI века. М., 2006.

Tərcümə Sara Qasımovanın, şərhlər Rauf Məlikovundur.

Kitabələr № 1, № 4 və № 5.

Bunu və bundan yuxarıdakıları Adurbadaqanın¹ amarqarı² Dariuş³ etdi.

Kitabə № 2.

Bunu və bundan yuxarıdakıları, eni dörd <dirsək>, <...> Adurbadaqanın amarqarı Dariuş <etdi>.

Kitabə № 3.

Bunu və bundan yuxarıdakıları 37-ci ildə⁴ Adurbadaqanın amarqarı Dariuş etdi.

Kitabə № 10, № 24, № 27, № 28 və № 29.

Dariuş, Adurbadaqanın amarqarı.

Kitabə № 12.

Narsakan.⁵

Kitabə № 14, № 15, № 17, № 19, № 20 və № 22.

Moşiq⁶ etdi.

Kitabə № 23

Su.⁷

Kitabə № 25.

Eni dörd <dirsək>, Adurbadaqanın amarqarı Dariuş.

Kitabələr № 16 və № 18.

Adurquşnasp⁸ etdi.

Kitabə № 32.

Raşn<u>⁹ ucaldı.

Şərlər

1. Adurbadaqan (Azərbaycan) – III–VII əsrlərdə Sasanilər dövlətində şimal kustun (canişinlik) adı. 244-cü ildə Atropatena (Atarpatakan) sasani şahənşahı I Şapur tərəfindən işğal edildi və Adurbadaqan adlandırıldı.
2. Amarqar – maliyyə nəzarətçisi.
3. Səxs adı.
4. 37-ci il – burada şahənşah I Xosrovun hakimiyyətinin 37-ci ili, yəni 567/568-ci il nəzərdə tutulur.
5. Səxs adı.
6. Səxs adı.
7. Su – bu yazı, yəqin ki, su mənbəyinin – bulaq, quyu, yaxud hovuzun yerini bildirirdi.
8. Səxs adı.
9. Səxs adı.

59. “Şahrestanihayi Eran” əsərindən fraqmentlər

“Şahrestanihayi Eran” (“İranın şəhərləri”) adlı əsər Sasanilər dövlətinin tarixi coğrafiyasının tədqiqi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Uzun müddət ərzində şifahi şəkildə ötürülən bu əsər bizə VIII əsrin sonu – IX əsrin əvvəllərindəki redaksiyada gəlib çatmışdır. Lakin burada VI əsrin ikinci yarısına aid məlumatlar da öz əksini tapmışdır. Belə bir qənaətə gəlmək olar ki, əsərin ayrı-ayrı fəsilləri müxtəlif dövrlərdə tərtib olunmuşdur.

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrlərə əsasən verilir:

- Касумова С.Ю. Среднеперсидская эпиграфика Кавказской Албании (Дербент). Города Ирана. Баку, 1994.
Tərcümə Sara Qasımovanın, şərlər Rauf Məlikovundur.

Şərq kustu¹

- § 1. Bu əsərdə İranşəhrdə² müxtəlif vaxtlarda salınmış şəhərlər və onları tikmiş hökmdarlar təfərrüatla təsvir olunmuşdur.
- § 2. Şərq kustunda Kavadin³ oğlu Kavus⁴ Səmərqənd şəhərini saldı, Kavusun oğlu Siyavuş⁵ onu tamamladı.
- § 3. Siyavuşun oğlu Keyxosrov⁶ burada anadan oldu və burada ecazkar Varahran odunun⁷ əsasını qoydu.
- § 4. Sonra Zərdüşt inamını gətirdi, şah Viştaspın⁸ əmri ilə o, qızıl lövhələrdə dini yazı ilə 1200 fəsli həkk etdi və həmin atəşgahın xəzinəsinə qoydu.⁹
- § 5. Bundan sonra lənətlənmiş Aleksandar¹⁰ <Avestanı> yandırdı və dənizə atdı.

<...>

Adurbadaqan kustu¹¹

- § 26. Həmədan şəhərini¹² günahkar Yazdigird adlanan Şapurun oğlu Yazdigird¹³ tikdirdi.
- <...>
- § 56. Adurbadaqanın paytaxtı¹⁴ Adurbadaqanın spahbədi¹⁵ Eranquşnasp¹⁶ tikdirdi.
- <...>
- § 58. Adurbadaqan kustunda Qanzak¹⁷ şəhərini Turanlı Frasyaq¹⁸ tikdirdi.
- § 59. Amuy şəhərini¹⁹ ölümsaçan zindik²⁰ tikdirdi.
- § 60. Rey şəhərini <...> tikdirdi <...> Spitamanın nəslindən <olan> Zərdüşt bu şəhərdəndir.

Şərlər

1. Kust (hərfi mənada “tərəf”) – Sasanilər imperiyasında iri canişinlik. VI əsrdə I Xosrov Ənuşirəvanın inzibati islahatları nəticəsində dörd kust yaradıldı. Azərbaycan ərazisi Adurbadaqan kustuna daxil oldu.
2. İranşəhr – pəhləvi ədəbiyyatında Sasanilər imperiyasının adı.

3. Kavad – İrənin yarıməfsənəvi hökmdarı, Kəyanilər sülaləsinin banisi. Avestada adı kavi Kavata kimi qeyd edilir. Sonralar kay Kavad və Keyqubad kimi tələffüz olunur.
4. Kavus – İrənin yarıməfsənəvi hökmdarı, Kəyanilər sülaləsinin ikinci padşahı, Kavadın oğlu. Avestada adı kavi Usan kimi qeyd edilir. Sonralar Keykavus kimi tələffüz olunur.
5. Siyavuş – İrənin yarıməfsənəvi qəhrəmanı, Kəyanilər sülaləsindəndir, Kavusun oğlu. Avestada adı kavi Syavarşan kimi qeyd edilir. Sonralar Siyavaş və Siyavuş kimi tələffüz olunur.
6. Keyxosrov – İrənin yarıməfsənəvi hökmdarı, Kəyanilər sülaləsinin üçüncü padşahı, Siyavuşun oğlu. Avestada adı kavi Xusrava kimi qeyd edilir. Sonralar kay Xusrav və Keyxosrov kimi tələffüz olunur.
7. Varəran (Bəhrəm) odu – pəhləvi ədəbiyyatında atəşgahın, yaxud atəşgah mehrabının adı.
8. Zərdüştə ənənəyə görə, öz vətəninə peyğəmbər kimi qəbul edilməyən Zərdüşt diyərbədiyar gəzdikdən sonra Baktriya, yaxud Drangiana hakimi kavi Viştaspanın sarayına gəlmişdir. Viştaspa zərdüştiliyi qəbul etmiş və onun yayılmasına dəstək göstərmişdir.
9. Zərdüştə ənənəyə görə, Avesta qızıl mürəkkəblə öküzdərillərinə yazılmışdır, onun nüsxələri İstəxr şəhərindəki “Yazı qalasında” və Şiz şəhərindəki Adurquşnasp məbədində saxlanmışdır.
10. Aleksandar – Makedoniyalı İsgəndər (e.ə. 356–323), Makedoniya çarı [e.ə. 336–323], görkəmli sərkərdə. E.ə. 331-ci ildə baş verən Qavqamela vuruşmasından sonra Əhəmənilər imperiyasının bütün ərazisini zəbt etmişdir.
11. Adurbadaqan (Azərbaycan) kustu – maraqlıdır ki, digər sasanilərin kustu Şərqi kustu, Qərbi kustu və

- Cənub kustu adlanırdı. Yalnız şimal kustu, ərazinin adına uyğun olaraq, Adurbadaqan kimi qeyd edilir. Azərbaycanın bütün ərazisi (Həmədandan Dərbəndədək) Adurbadaqanın tərkibində olmuşdur. Azərbaycandan başqa bu kusun tərkibinə Ermənistan, İberiya, Gilan, Deyləm, Təbəristan, Amul (Amol), Rey və s. ərazilər daxil idi. Mənbələrdə Adurbadaqan adı Adarbikan, Adarbayjan, Adarbayqan, Adarbaykan və digər formalarda qeyd olunur. “Azərbaycan” xronimi Adurbadaqan (Aturpatakan, Atropatena) adından yaranmışdır.
12. Həmədan – qədim dövrdə Aqbatana, Mada şahlığının paytaxtı.
 13. Şapurun oğlu Yazdigird – III Şapurun oğlu şahənşah I Yazdigird [399–421-ci illər].
 14. Adurbadaqanın paytaxtı – ehtimal ki, Ərdəbil şəhəri nəzərdə tutulur. Ərdəbildə Sasanilərin mərzbanının iqamətgahı yerləşirdi.
 15. Spahbəd – ordunun baş komandanı.
 16. Eranquşnasp – güman ki, ərəb tarixçisi Təbərinin əsərində Quşnasp kimi qeyd olunan I Xosrov Ənuşirəvanın sərkərdəsi və vəziri. Firdövsinin “Şahnəmə” əsərində həmin şəxsin adı bir neçə dəfə çəkilir.
 17. Qanzak – qədim dövrdə Qa(n)zaka, Atropatena şahlığının paytaxtı.
 18. Turanlı Frasyaq – Avestada Turanlı Fransıyan kimi qeyd olunur. Sonralar Əfrasiyab kimi tələffüz edilirdi.
 19. Amuy (Amul, Amol) şəhəri – Sasanilər dövründə Təbəristanın vilayətlərindən biri, həmçinin onun paytaxtı.
 20. Ölümşaqan zindik – burada güman ki, Məzdək nəzərdə tutulur. Bu adın Məzdəkə verilməsi, yəqin ki,

məzdəkilik tərəfindən maniçilik ideyalarının qəbul edilməsi ilə bağlı olmuşdur.

60. “Kavadın oğlu Xosrov və gənc” əsəri

“Kavadın oğlu Xosrov və gənc” əsəri VI əsrin sonu, yaxud VII əsrin əvvəllərinə aid edilir. Əsərin orta fars və ərəb nüsxələri məlumdur. Nisbətən geniş olan pəhləvi nüsxəsində elə hissələr var ki, onlara ərəb nüsxəsində təsadüf olunmur. Bununla belə hər iki nüsxə böyük maraq doğurur və biri digərini tamamlayır.

Əsərdə ideal monarx, taxt-tacın sütunu təsvir olunur. Alicənab, lakin müflisləşmiş ailədən olan Vaspuxr adlı gənc şahənşaha onu sınamaq üçün müraciət edir. O, alicənab insana xas olan keyfiyyətlərə malik olduğunu iddia edərək, təhsil və tərbiyəsindən söhbət açır.

Sınaq sual-cavab şəklində aparılır. Sınaqdan alını çıxan gənc qiymətli bəxşiş və yüksək dövlət rütbəsi ilə təltif olunur.

Bu əsər etnoqrafik baxımdan böyük maraq doğurur. Onunla tanışlıq oxucunu Sasanilər dövlətindəki (224–651) təhsil sistemi, habelə flora və fauna nümunələri, mətbəx mədəniyyəti və musiqi alətləri ilə məlumatlandırır.

Bütün deyilənləri tam məsuliyyəti ilə Sasani dövrü Azərbaycanına (Adurbadaqana) şamil etmək olar.

IX–X əsrdə yaşamış ərəb müəllifləri Sasanilər dövlətində Azərbaycanın önəmli rolunu vurğulayarkən, Azərbaycan sakinlərini şahənşahın sarayında əhəmiyyətinə görə dördüncü mövqedə yerləşdirirlər.

Mətnin tərcüməsi aşağıdakı nəşrə əsasən verilir:

Хосров, сын Кавата и юноша (пер., введ. и коммент.

С.Ю. Касумовой). Баку, 2009.

Tərcümə və şərhlər Sara Qasimovanındır.

Eranvinard-Kavad şəhərindən olan Vaspuxr adlı gənc əllərini qoynunda çarpazlayıb¹, şahənşaha ehtiram göstərərək və xeyir-dua verərək onun qarşısında dayanmışdır. O dedi: “Şahənşah! Dünya durduqca durasan, 7 kişvərin² əbədi hökmdarı olasan və uğurlar qazanasan!”

O, şahdan rica etdi ki, özü barədə danışmağa rüsxət versin.

Və görün o, nə dedi. Onun ailəsi tanrıların himayəsi və şahın xeyir-duası sayəsində əsilzadə, azad və varlı idi. Ailənin var-dövləti tələbatına uyğun idi. O, ailənin tək övladı idi və valideynləri vəfat edəndə hələ gənc idi. Həddi-bülüğa çatanda qəyyumu ona valideynlərindən qalan cüzi mirası verdi.

“Məktəbə vaxtında verildim və təhsildə qibtəli və mətin idim. Və mən herbedlər³ kimi Yaştı, Hadohtu, Yasnanı və Videvdatı⁴ dərindən öyrəndim. Bundan başqa Zəndi⁵ fəsil bə fəsil dinlədim.

Mən bəlağətli kəlamı və tarixi öyrəndim, elmi mübahisə mədəniyyətini mənimsədim.

Bir süvari və oxatan kimi mənim ustalığım ondadır ki, atdığı oxu gördükdə rəqibimin bəxti olmalıdır.

Mən həm də nizə işlətməkdə mahirəm və digər süvarilərlə təkbətək döyüşdə həmişə qalib gəlirəm. Cıdırda çövkən oyununun⁶ sirlərinə yiyələndim.

Sapandı elə sərrast və güclü atıram ki, sanki o, sapand deyil, divardələn alətdir, atdığı çəkici⁷ çətinliklə görmək olur.

Mən barbutda, tamburda və kannarda⁸ ifa edə bilirəm, müğənniliyi öyrənmişəm, natiqlik məharətinə yiyələnmişəm.

Ulduzlara və planetlərə aid olanları o dərəcədə öyrənmişəm ki, peşəkar astroloqlar qarşımda acizdirlər.

Çatranq,⁹ nevardaşir¹⁰ və xəştəpayı¹¹ əla oynayıram; bu sahədə yoldaşlarımı geridə qoymuşam.

İndi isə, ey Padşah, yoxsul vəziyyətdə yetim qalmışam. Və əgər Sizin ilahi əlahəzrətliyiniz buyursa məni sınağa çəkin”.

Və şahənşah dedi: “Əgər belə təkidlə arzulayırsansa və ləziz yeməklərdən, içkilərdən, geyimdən anlayışın varsa mənə cavab ver: Qidalardan hansı və nə zaman dadlı və faydalıdır?”

Və gənc cavab verdi: “Cavanlıqda bütün yeyilənlər xoş və ləzizdir, sağlamlığa faydalı və ziyansızdır.

İki aylıq südəmər quzunun dadı çox dəyərlidir, zeytun şirəsi vurulmuş içalat və ya piyli öküzün döş hissəsi dadlıdır”.

Gəncin cavabı şahənşahın xoşuna gəldi və onun quşlar barəsində fikrini bilmək qərarına gəldi.

“Adi kəklik, toyuq, qırqovul, ağ quyruqlu və qırmızı qanadlı boz kəklik, torağay, durna və Tir ayında¹² peyda olan kəklikli dovdaq, həm də qara siğirçin və su fərəsi yaxşıdır.

Ev xoruzcuğazı zeytun yağında hazırlamaq, masaya çətənə toxumları və zeytunla vermək lazımdır. Lakin tutarkən xoruzcuğazı çox qovmaq lazım deyil, çünki buna görə ətin dad keyfiyyətləri itir”.

Sonra şahənşah cavandan müxtəlif heyvanların ətinin keyfiyyətini və ona məlum olan bişirmə üsullarını soruşdu.

Gənc cavab verdi: “Əbədi ol! Hər cür ət dadlıdır. Öküzün, qulanın, dağ keçisinin, qabanın, birillik dəvənin, kəlin, eşşəyin və donuzun əti.

Yonca və arpa ilə yemləndiyindən piylənən erkək qulan ətinə turşumuş süddə saxlamaq lazımdır; bu ətə xüsusi dad verir. Bundan sonra bişirmək olar. Dovşan ətindən hazırlanan yemək çox incədir. Lakin cavan və piyli ceyran ətindən bişirilən yeməyin dadı xüsusilə əladır”.

Sonra şah gəncdən şimiyyatlar və mürəbbələr haqqında soruşdu.

“Badamlı və qozlu peçenyələr, fındıqlı və xaşxaşlı kökələr, yağda hazırlanan fındıqlı çubuqlar, badamlı və şaftalılı qura-biyələr, fəsəli və şəkərlənmiş nabat yaxşıdır.

Alma və gümüşü heyvadan hazırlanmış riçalın dadı əladır. Sitron, heyva, qoz, ağ novruzgülü, həmçinin Çin zəncəfilisi ilə hazırlanan mirobalan¹³ mürəbbələri dadlıdır”.

Sonra şah gəncə meyvə və çaxırla bağlı sual verdi.

“Farsların hind qozu adlandırdığı kokos, qovrulmuş Hirkan fıstığı, zeytun yağında qızardılmış təzə noxud, içi qozlu Herat xurması, təzə püstə, şaftalı.

“Kanq”, “Arenq”, “Marvrod”, “Bust”, “Alvend” çaxırları çox yaxşıdır, lakin mən Aşşur çaxırının dadına üstünlük verirəm.

Təqdim edilən çaxır ətirli olmalıdır, ziyafət isə qəlyanaltıdan, bazmavurddan,¹⁴ bol nahardan ibarət olmalıdır. Bundan sonra bədəni yağla yaxıb¹⁵ yatmaq lazımdır”.

Şahın musiqi alətləri və nəğmə mədəniyyəti ilə bağlı sualına gənc belə cavab verdi:

“Əgər yaxşı ifa edilərsə bütün alətlərdə ifa olunan musiqi yaxşıdır: bu alətlər cəng, vin, vinkannar, mustaq, tambur, barbut, nay, dumbalak, rasan, dar, çambar, vancak, andarray, zen, zəng, zil, şişak, kabukdur.

Arfada ifa edən qəşəng qızın oxumağı əladır. Onun səsi yüksək və güclüdür, melodiya isə əladır”.

Əvvəlki cavabını bəyəndikdən sonra şah çiçəklərdən və onların ətrindən sormağa başladı.

Gənc cavab verdi: “Jasmin çiçəyinin ətri xoş və sabitdir, qızıl gülün qoxusu incədir. Nərgizin qoxusu gəncləri cəlb edir. Qırmızı xeriğin¹⁶ və ağ zambağın qoxusu dostların sevimli qoxusudur. Sarı xeriğin və sarı jasmının qoxusu varlı qadınlara xoşdur. Kamfara ağacı çiçəyrinin qoxusu hakimiyyətə malik olan adamların sevimli ətridir.

Ağ jasmının və bənövşənin qoxusu uşaqların xoşuna gəlir. Mərv Ərdəşiranın qoxusu ər-arvada xoş gəlir. Reyhanın qoxusu – sevgililərin ətridir. Mərsinin qoxusu əyalət hakimləri üçün, mavi zanbağın çiçəyi varlılar üçün, incə mərzənin qoxusu həkimlər üçün xoşdur. Qamışın ətri hamının xoşuna gəlir, xallı reyhanın qoxusu isə dul qadınlar üçün xoşdur. Çiçək açan ağacların və kəklikotunun qoxusu əsilzadələri cəlb edir. Yaşlı qadınlar itburnu çiçəyinə üstünlük verirlər. Lakin jasmin çiçəyinin ətri hamısından yaxşıdır”.

Şah gəncdən qadınlar barədə fikrini soruşdu.

Gənc buna belə cavab verdi: “Qadın kişinin sadıq dostu olmalıdır. Qaldı ki, onun görkəminə, boyu orta, döş qəfəsi geniş, başı, boynu, əndamı yaxşı formada, beli incə, <...> ayaqları kiçik, barmaqları uzun, bədən üzvləri çevik və kip, döşləri yumru, dirnaqları ağ, üzünün rəngi nar çiçəyi rəngində, gözləri badamı, qaşları qara və sıx, dişləri ağ, ağız incə olmalıdır. Yaxşı qadın heç vaxt insanların geyimi və tərbiyyəsizliyi haqqında fikrini açıq bildirmir”.

Nəhayət, şahənşah gəncdən soruşdu: “Sənin bir arzun varmı?”

Gənc cavab verdi: “Ey insanların ulusu, əbədi ol! Sən böyük və xeyirxah əməllərlə məşhurlaşmısan. Burada dediklərimin hamısı sənə xoş gəlmək məqsədiylədir”.

Onda şahənşah eşikağası olan Anoxosrovun oğlu Mah-xosrova gəncə onun ehtiyacları üçün 12.000 dirhəm verməyi əmr etdi. Bundan başqa gəncin təriflədiyi yeməklərin hazırlanması haqqında sərəncam verərək buna gündəlik 4 dinar ayırırdı.

Bir neçə aydan sonra gənc saraya, şahənşahın hüzuruna gəldi, eşikağası vasitəsi ilə ona verilən vəsait üçün minnətdarlığını bildirdi və onu istənilən işdə sınağa çəkməsini rica etdi.

Baş mehtər şaha dedi: “Ey yaxşılardan yaxşısı, əbədi ol! Gecələr iki aslan daima atları qorxudur. Əmr et ki, o, aslanları tutsun”. Şahənşah dərhal gənci çağıraraq dedi: “Cəldliyini və bacarığını sübut et, aslanları tut və diri halda bura gətir”.

Və gənc dərhal əmrin icrasına başladı. Yolda o, gözəl qadına rast gəldi və bu tapşırığı necə yerinə yetirəcəyini izah etməsini xahiş etdi. Qadın hər vəchlə gənci tovlamağa başladı. O, qadının istəklərini rədd etdi, şir ləpirləri ilə gedərək onları tapdı və hər ikisini yalından tutaraq şahın hüzuruna sürüklədi.

Şah gəncin hünərinə məəttəl qaldı və sevincək oldu, şirləri öldürmək əmrini verdi və bunu da etdilər.

Onda şah gənci böyük bir şəhərə mərzban¹⁷ təyin etdi.

Sonralar şah gəncin başına gəldiklərini, tovlayan qadın, həmçinin gəncin öz yolundan dönmədiyi haqqında xəbər tutanda belə dedi: “Bu gənc çox ağıllıdır ki, qəlbini günaha batırmadı və tapşırığı yerinə yetirdi”.

Şahənşah gənci daha böyük vəzifə və rütbə ilə təltif etdi və özünə yaxınlaşdırdı.

“Kavadın oğlu şahənşah Xosrov və arzularına çatan gənc qoy dünya durduqca yaşasınlar!”

“Qoy belə olsun!”

Sağlıqda, əmin-amanlıqda və sevincdə tərtib olunub.

Şərhlər

1. Təzim mövqeyi.
2. Qədim iranlıların təsəvvürlərinə görə dünya 7 kişvərə (sahə, ərazi, cəhət) bölünürdü. Bunlardan ən böyüyü olan Hvanirasada insanlar məskunlaşmışdı. Kişvərlər bir-birindən su hövzələri və sıx meşələrlə ayrılırdı. Hvanirasanın mərkəzində böyük Hara dağı yerləşirdi; buradan Harahvati çayı axırdı. Günəş dağın ətrafına elə fırlanırdı ki, dünyanın bir tərəfi zülmətə qərq olanda, digər tərəfi nura boyanırdı.
3. Herbed – təlimçi kahin, tədris rəhbəri.
4. Bunlar Avestanın tərkib hissələridir: Yasna, hərfən “tanrıya xidmət” mətnləri; buraya Qatlar (Zərdüşün yaratdığı nəğmələr), digər ayinlər, o cümlədən “inancın rəmzi” daxildir; Videvdat, hərfən “Devlər əleyhinə qanun” (gecə ibadətlərində oxunurdu); Yaşt – müxtəlif tanrılara həsr olunmuş himnlər.
5. Zənd – Avestanın pəhləvi dilindəki izahlı tərcüməsi.
6. Çövkən – orta əsrlərdə bir sıra Yaxın Şərq ölkələrində yayılmış atçılıq idman oyunu (indiki ot üstündə xokkey oyununa bənzərdir). Çövkənin Azərbaycanda yayılması “Dədə Qorqud” boylarından və Nizaminin “Xosrov və Şirin” poeməsindən məlumdur.

Örənqalada aparılmış qazıntılar zamanı tapılan şirli qab üzərində çövkən oyunçusu təsvir olunmuşdur. Bu tapıntı oyunun IX əsrdə Azərbaycanda geniş yayıldığını təsdiqləyir.

7. Gürz.
8. Musiqi alətləri.
9. Şahmat.
10. Nərd.
11. Dama.
12. İyun ayının 22-dən iyul ayının 22-dək.
13. Himalay dağlarında bitən eyniadlı ağacın meyvəsi.
14. Şirli çörək.
15. Hesab edirdilər ki, həddən çox şərab içdikdən və ya narkotiklərin istifadəsindən yaranan sərxoşluq və zəhərlənmədən qorunmaq üçün bədənin yağla sürtülməsi vacib idi.
16. Xeriq – qırmızı və sarı çiçəkləri olan bitki.
17. Sərhədyanı vilayətlərin hökmdarları, hərbi-inzibati funksiyaların icraçıları. I Xosrov Ənuşirəvanın dönəmində mərzbanlar hərbi təbəqənin mühüm hissəsini təşkil edirdilər. Azərbaycan mərzbanları “böyük mərzbanlar” adlanırdılar.

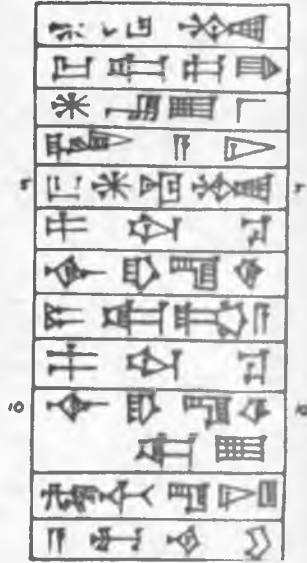
ŞƏKİLLƏR

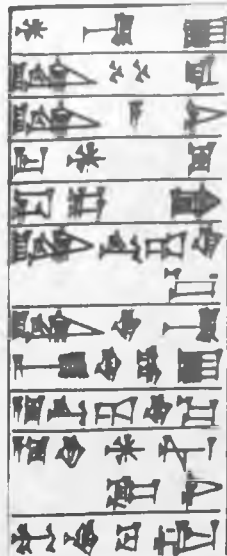
Şəkil 1. Eannatumun şumer dilində kitabəsi (e.ə. XXIV əsr).

Şəkil 2. Uruk şəhərinin torpaq kadastrı (təq. E.ə. XXV əsr).

Şəkil 3. Ur-Ningirsunun şumer dilində mətni (e.ə. XXII əsr).

Şəkil 4. Ur-Nammunun şumer dilində mətni (e.ə. XXIII əsr).

Şəkil 5. Şumer təsərrüfat mətni (e.ə. XXII əsr).

Şəkil 6. Şulginin şumer dilində mətni (e.ə. XXI əsr).

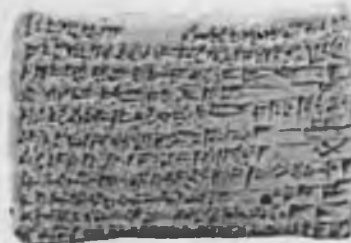
Şəkil 7. Rimuşun qədim akkad mətni (e.ə. XXIII əsr).

Şəkil 8. Naram-Suenin Qələbə stelası (e.ə. XXIII əsr).

Şəkil 9. Anubanininin qayaüstü təsviri (e.ə. XXIII əsr).

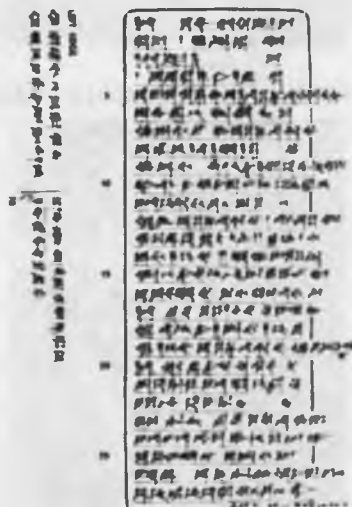
Şəkil 10 Qədim Aşşur mətni (e.ə. XIX əsr).

Şəkil 11. Hammurapinin qədim babil dilində mətni (e.ə. XVIII əsr).

Şəkil 12. Kuvariyə ünvanlanan qədim aştur dilində məktub (e.ə.XVIII əsr).

Şəkil 13. Kuvariyə ünvanlanan qədim aştur dilində məktub (e. ə.XVIII əsr).

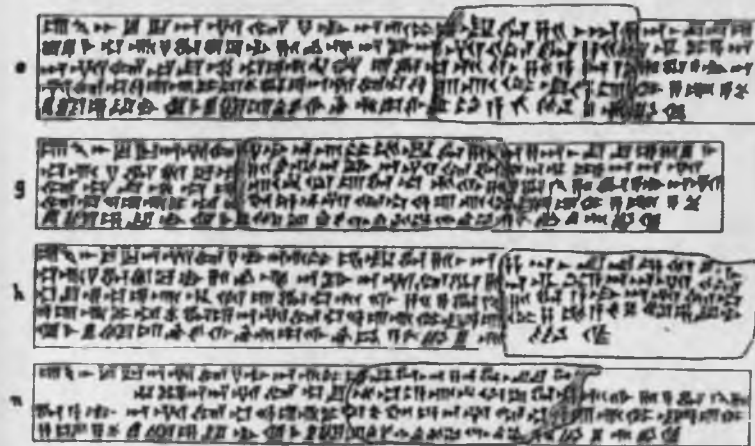
Şəkil 14. Kuvariyə ünvanlanan qədim aştur dilində məktub (e.ə.XVIII əsr).

Şəkil 15. “Kuti əfsanəsinin” yeni aşşur dövrünə aid fraqmenti
(e.ə. VIII əsr).

Şəkil 16. Yeni Aşşur dövrünə aid inşaat mətni (e.ə.VIII əsr).

Şəkil 17. Hallutaş-İnşuşinakın Orta Elam dövrünə aid mətni
(e.ə.XII əsr).

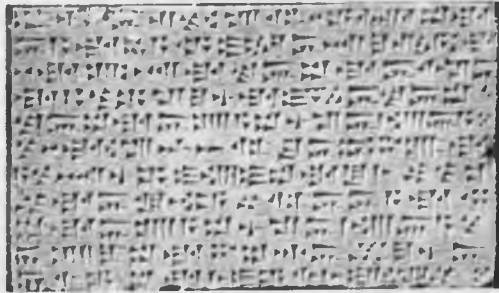
Şəkil 18. Şutruk-Nahhunteinin Orta Elam dövrünə aid mətni
(e.ə.XII əsr).

Şəkil 19. Menuanın urartu mətni (e.ə. IX əsr).

Şəkil 20. Arğıştinin urartu mətni (e.ə. VIII əsr).

Şəkil 21. Sardurinin urartu mətni (e.ə. VIII əsr).

Şəkil 22. Bisütun kitabəsinin ümumi görünüşü (e.ə. VI əsr).

Şəkil 23. Bisütun qayasında Fravartişin təsviri.

Şəkil 24. Bisütun qayasında Çissantaxmanın təsviri.

Şəkil 25. Bisütun qayasında Skunxanın təsviri.

Şəkil 26. I Daranın Suzda inşaat mətni (e.ə. VI-Vəsrlər).

Şəkil 27. II Artakserksin mətni (e.ə. IV əsr).

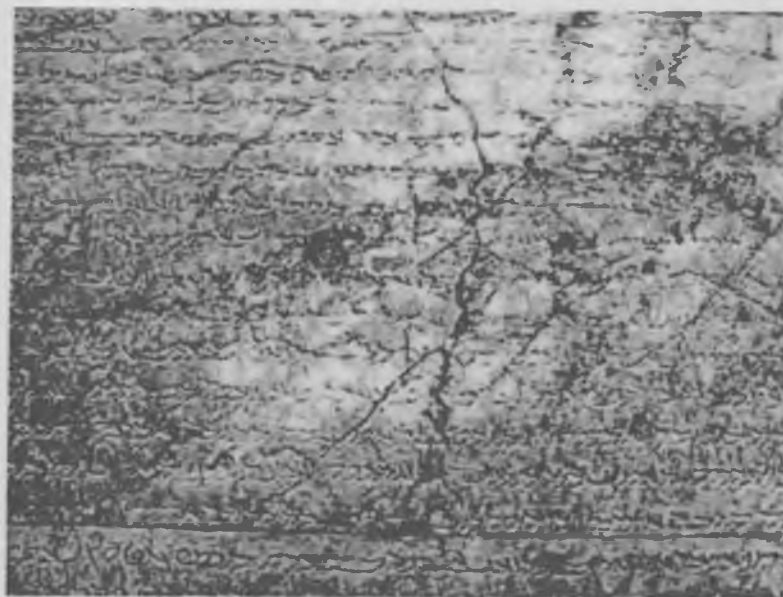
Şəkil 28. III Artakserksin mətni (e.ə. IV əsr).

(v. 10)
 v. 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100

Şəkil 29. Avesta. Yasna kitabından parça.

Şəkil 32. Vergilinin latın dilindəki əsərindən parça
(II-III əsrlər).

Şəkil 33. Kartirin pəhləvi dilində yazısı (III əsr).

MÜNDƏRİCAT

TARİXİMİZƏ DAİR QIYMƏTLİ İLK MƏNBƏLƏR

“AZƏRBAYCANIN QƏDİM TARİXİNƏ DAİR

YAZILI MƏNBƏLƏR” TOPLUSUNA ÖN SÖZ..... 3

I BÖLMƏ. Şumer mənbələri..... 10

“Luqalbanda Hurrum dağında” eposundan parça..... 11

“Akkad şəhərinin lənətlənməsi” əsərindən parça..... 14

Şarkalişarrinin il adı..... 16

Nammahninin tikinti mətni..... 17

Ur-Nammunun “Qələbə kitabəsindən” parça..... 18

II BÖLMƏ. Akkad mənbələri..... 20

Lullubi hökmdarı Anubaninin kitabəsi..... 21

Naram-Suenin “Qələbə stelası”..... 23

İşqun-Daqanın məktubu..... 24

Erridupizirin mətnləri..... 25

Lasirabın mətni..... 30

Dərbəndi-Şeyxxan kitabəsi..... 31

Etellumun məktubu (ixtisarla)..... 33

Şamşi-Adadın məktubu (ixtisarla)..... 34

Şamaş-nasirin məktubu..... 35

Şepratunun birinci məktubu..... 36

Varad-Şarrumun məktubu..... 38

Şepratunun ikinci məktubu..... 39

Yadinumun məktubu..... 40

I Şamşi-Adadın Kuvariyə məktubu..... 41

Şinişmanninin məktubu..... 42

İşme-Daqanın qardaşı Yasmah-Adada birinci məktubu..... 43

İşme-Daqanın qardaşı Yasmah-Adada ikinci məktubu..... 44

İşme-Daqanın qardaşı Yasmah-Adada üçüncü məktubu..... 45

I Şamşi-Adadın oğlu Yasmah-Adada məktubu..... 45

Yasin-Elin Zimrilimə məktubu..... 46

Qədim Babil dövrünün alqı-satqı sənədi..... 47

II Aqumun kitabəsindən parça..... 49

Nabu-kudurri-usurun kitabəsindən fraqment..... 50

Aşşurreşişinin kitabəsindən fraqment..... 51

III Salmanasarın [e.ə. 859–824] Kalat-Şerkat yazısından fraqment..... 52

Tacir Şilirsunun mətni..... 53

III Tiqlatpalasarin [e.ə. 745–724] salnaməsindən fraqment..... 55

II Sarqonun [e.ə. 722–705] Nəcəfabad kitabəsindən fraqment..... 56

Asarhaddonun [e.ə. 680–669] “A” prizmasından fraqment..... 62

Aşşur çarı Asarhaddonun siyasi işlər üzrə sorgularından parçalar..... 64

Aşşurbanapalm [e.ə. 668–635] “B” silindrindəki mətnindən parça..... 66

III BÖLMƏ. Elam mənbələri..... 69

Şilhak-İnşuşinakın qələbə stelasından fraqment..... 69

Persepol qala kitabələrindən seçmə mətnlər..... 73

IV BÖLMƏ. Urartu mənbələri..... 76

İlanlıdağ kitabəsi..... 76

Qaragündüz stelasından mətn..... 77

Daştəpə kitabəsi..... 78

“Xorxor salnaməsindən” fraqmentlər..... 79

Sardurinin [e.ə. 786–764] Mannaya yürüşü haqqında mətn... 83

Sardurinin təsərrüfat mətni..... 83

V BÖLMƏ. Qədim Fars mənbələri..... 85

Bisütun kitabəsindən parçalar..... 85

I Daranın Suz kitabəsindən fraqmentlər..... 102

VI BÖLMƏ. Avesta	104
“Yasna” kitabından parçalar	105
“Videvdat” kitabından parçalar	109
VII BÖLMƏ. Arami mənbələri	123
Elefantınadan ev satışı haqqında müqavilə	124
VIII BÖLMƏ. Antik mənbələr	129
Herodotun “Tarix” əsərindən fraqmentlər	130
Siciliyalı Diodor “Tarixi kitabxana” əsərindən	135
Strabonun “Coğrafiya” əsərindən parçalar	137
Oktavian Avqust “İlahi Avqustun əməllərindən” fraqmentlər	147
Ovidinin “Pontdan məktublar” əsərindən parça	150
Dion Kassi “Roma tarixindən” fraqmentlər	153
Feofanm “Xronoqrafiya” əsərindən parçalar	155
IX BÖLMƏ. Pəhləvi mənbələri	159
Kartirin “Kəbəyə Zərdüş” kitabəsi	159
Dərbənd kitabələrindən seçmələr	166
“Şahrestanihayı Eran” əsərindən fraqmentlər	168
“Kavadın oğlu Xosrov və gənc” əsəri	172
Şəkillər	179

AZƏRBAYCANIN QƏDİM TARİXİNƏ DAİR YAZILI MƏNBƏLƏR

MÜNTƏXƏBAT

Formatı: 60x90 ¹/₁₆. F.ç.v.12.75.

Tiraj 500 nüsxə.

Turxan Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi

....